

**DZIEJE SŁOWNICTWA Z ZAKRESU
STOSUNKÓW SPOŁECZNYCH
W SERBII I CZARNOGÓRZE**

TOM I RÓD I SPOŁECZEŃSTWO

TOMASZ KWOKA

**DZIEJE SŁOWNICTWA Z ZAKRESU
STOSUNKÓW SPOŁECZNYCH
W SERBII I CZARNOGÓRZE**

TOM I RÓD I SPOŁECZEŃSTWO

WYDAWNICTWO UNIwersYTETU JAGIELLOŃSKIEGO

Książka dofinansowana przez Uniwersytet Jagielloński ze środków Instytutu Filologii Słowiańskiej Wydziału Filologicznego

RECENZENT

prof. dr hab. Wiesław Boryś

PROJEKT OKŁADKI

Anna Sadowska

Na okładce rysunek autorstwa Aleksandra Zografa

© Copyright by Tomasz Kwoka & Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego
Wydanie I, Kraków 2012
All rights reserved

Niniejszy utwór ani żaden jego fragment nie może być reprodukowany, przetwarzany i rozpowszechniany w jakikolwiek sposób za pomocą urządzeń elektronicznych, mechanicznych, kopiujących, nagrywających i innych oraz nie może być przechowywany w żadnym systemie informatycznym bez uprzedniej pisemnej zgody Wydawcy.

ISBN 978-83-233-3327-2

www.wuj.pl

Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego

Redakcja: ul. Michałowskiego 9/2, 31-126 Kraków

tel. 12-631-18-81, 12-631-18-82, fax 12-631-18-83

Dystrybucja: tel. 12-631-01-97, tel./fax 12-631-01-98

tel. kom. 506-006-674, e-mail: sprzedaz@wuj.pl

Konto: PEKAO SA, nr 80 1240 4722 1111 0000 4856 3325

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
Wprowadzenie	11
I. Sfera rodowa	21
1. Struktury rodowe w Serbii i Czarnogórze	23
2. Ośrodki władzy wspólnot rodowych	64
II. Sfera społeczna	79
1. Niższa warstwa społeczna	81
2. Średnia warstwa społeczna	122
3. Wyższa warstwa społeczna	135
4. Formy organizacji społecznych	166
5. Dobrowolne formy organizacji społeczeństwa	176
Zakończenie	187
Bibliografia	191

WSTĘP

Przedmiotem analizy trzytomowej monografii *Dzieje słownictwa z zakresu stosunków społecznych w Serbii i Czarnogórze (od końca XII do początku XX wieku)* jest lingwistyczny opis rozwoju leksyki na terenie Serbii i Czarnogóry w zakresie szeroko pojętych stosunków społecznych, a także badania zasobów leksykalnych opierające się na przedstawieniu sposobów nominacji, zmian semantycznych i źródeł zapożyczeń. Zakres tematyczny obejmuje korpus pojęć opisujących wszelkie formy życia człowieka w społeczeństwie, człowieka traktowanego nie jako indywiduum, lecz jako istotną część struktur społecznych. Jest to opis stosunków panujących w społeczeństwie przebiegających na linii jednostka – grupa lub instytucja (rodzina, bractwo, plemię, grupa społeczna, wspólnota religijna, państwo) oraz jednostka – jednostka (poddany – pan).

Badany materiał obejmuje opis struktur rodowych i form organizacji międzyludzkich, nazwy członków tych grup, tytułaturę przywódców rodowych, politycznych, wojskowych i kościelnych, opis warstw społecznych w zmieniających się warunkach i systemach politycznych, podział administracyjny i aparat urzędniczy, a także formy własności i postaci zobowiązań warstw niższych wobec instytucji państwowych i kościelnych lub warstw wyższych. Interesujący mnie okres historyczny obejmuje osiem stuleci serbskiej i czarnogórskiej historii – od czasu pierwszych średniowiecznych państw Duklji (potem Zety i Czarnogóry) oraz Raški pod panowaniem dynastii Nemanjiciów, przez panowanie tureckie (a na Przymorzu także weneckie), powstania narodowowyzwoleńcze i odzyskanie niepodległości, aż do utworzenia XIX-wiecznych państw serbskiego i czarnogórskiego. Datą końcową jest wybuch I wojny światowej, której rezultatem był rozpad wielonarodowej Monarchii Austro-Węgierskiej, a w przypadku Bałkanów Zachodnich – utworzenie pierwszego federacyjnego państwa południowych Słowian – Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców (potem Królestwa Jugosławii). Badania skupiają się na kilku regionach, w ciągu wieków znajdujących się w orbicie wpływów społeczno-kulturowych i władzy politycznej władców serbskich i czarnogórskich, które tworzyły wspólne organizmy państwowe lub które wchodziły w skład serbskiego obszaru językowego. Chodzi więc przede wszystkim o Serbię właściwą, Kosowo i Metochię, Wojwodinę oraz Czarnogórze z Boką Kotorską, a w określonym czasie także Bośnię i Hercegowinę (głównie w późnym średniowieczu i w okresie panowania tureckiego). Ze względu na silne kontakty handlowe oraz społeczne, kulturalne i polityczne, jakie łączyły zarówno państwa serbskie i czarnogórskie, jak i określone regiony (np. Bokę Kotorską) przytaczam także, w stopniu ograniczonym, materiał porównawczy z Dubrownika.

Poza nielicznymi i opisującymi jedynie określone dziedziny lub okresy historyczne opracowaniami do tej pory nie podejmowano prób ujęcia poruszanych problemów w sposób tak syntetyczny i spójny. Analiza będąca przedmiotem niniejszego opracowania umożliwi udzielenie odpowiedzi na wiele ważnych pytań nie tylko z dziedziny językoznawstwa, traktuje ona bowiem o pochodzeniu, ewolucji semantycznej i geografii wyrazów na serbskim obszarze językowym (a także, szerzej, południowosłowiańskim) oraz o źródłach i sposobach adaptacji zapożyczeń. W monografii przedstawiono jednocześnie zwięzłą charakterystykę wybranych zagadnień z historii politycznej i stosunków panujących w serbskim i czarnogórskim społeczeństwie w różnych jego historycznych okresach. Wszystkie jej części odkrywają elementy mechanizmu nominacji, ewolucji i kontynuacji w życiu politycznym, społecznym i kościelnym na ziemiach serbskich i czarnogórskich, wskazując na rozwój słownictwa od okresu średniowiecznych stosunków feudalnych, określających miejsce człowieka ze względu na jego pochodzenie, przez turecki system feudalny w Serbii i Czarnogórze i tworzenie się nowych struktur rodowo-plemiennych na obszarze Czarnogóry i Hercegowiny, aż do nowożytnych form monarchii, nie w oderwaniu od zachodzących przemian społeczno-politycznych, lecz ściśle w ramach tych przemian, jako ich skutki widoczne również w obrębie leksykonu. Odniesienie do współczesnego słownictwa języka literackiego i gwar daje możliwość zbadania ewolucji semantycznej wyrazów w badanym okresie, ukazując jednocześnie XX-wieczne zmiany struktury znaczeniowej, zarówno w języku ogólnym, jak i dialektach. Jest również uzupełnieniem i przyczynkiem do analizy współcześnie używanej terminologii społecznej.

Do niniejszej, pierwszej z planowanych trzech części, książki włączono dwie blisko z sobą powiązane sfery – rodową i społeczną. Taki wybór zakresu tematycznego jednego tomu może się stać leksykalną formą przedstawienia rozwoju południowosłowiańskiego (serbskiego i czarnogórskiego) społeczeństwa od najstarszych form organizacji rodowej wszystkich poziomów, a także równoległego do nich kształtowania się różnych warstw społecznych. Analiza nazewnictwa struktur rodowych obejmuje także opis ich kształtowania, modyfikacji lub znikania, a potem odrodzenia w okresie władzy tureckiej i ponownego powolnego zaniku w czasach nowożytnych. Druga część książki, poświęcona leksyce stosunków społecznych, opisuje rozwój wszystkich warstw społecznych oraz główne formy organizowania się społeczeństwa. Stanowi ona także odpowiednie wprowadzenie do kolejnych dwóch tomów, w których analizie zostanie poddana sfera państwowa i administracyjna (podział terytorialny i jednostki administracyjne, tytułatura panujących, aparat urzędniczy i instytucje społeczno-polityczne) oraz wojskowa i kościelna, jak również formy własności i system świadczeń. W tomie ostatnim – trzecim – znajdzie się również obszerna część analityczna będąca podsumowaniem całości opisywanej leksyki, a także pełny indeks wyrazów.

Całość materiału została podzielona na kilka sfer semantycznych, z których dwie pierwsze znajdują się w niniejszym tomie. **Sfera rodowa** jest poświęcona

opisowi form życia rodowego, organizacjom rodowym od średniowiecza aż do początku XX wieku, a także podstawowym określeniom naczelników i instytucji naczelnych wspólnot rodowych. Obejmuje terminy, którymi określa się podstawową jednostkę organizacji rodowej – rodzinę, a także terminologię wyższych form organizacji rodowej (zadruge, ród, bractwo oraz plemię). W obrębie tej sfery znajduje się również nazewnictwo ośrodków władzy rodowej, naczelników i członków wspólnot rodowych. Wspólnoty rodowe-plemienne w Czarnogórze i Hercegowinie, a zadrużne w Serbii, charakteryzowane są przez ich rozwój, znaczenie społeczne, stosunki wewnątrz- i międzywspólnotowe, a także zależności na linii wspólnota rodowa – władza centralna (średniowieczna serbska i czarnogórska oraz turecka, wenecka i niemiecka).

Druga grupa dotyczy instytucji społecznych, które w części dotyczącej opisu warstw społecznych są podawane zgodnie z podziałem chronologicznym (średniowiecze, panowanie tureckie i weneckie na Przymorzu Czarnogórskim oraz czasy nowożytne, obejmujące okres od końca XVIII do początku XX wieku). **Sfera społeczna** obejmuje nazewnictwo członków warstw społecznych: warstwy wyższej (arystokracja, szlachta, osoby szlachetnie urodzone), średniej (dla ułatwienia podziału na warstwy społeczne przyjęto kryterium, wedle którego do tej grupy zaliczono mieszczan oraz przedstawicieli wolnych zawodów – kupców i rzemieślników) i niższej (zgodnie z przyjętym podziałem należały do niej osoby zależne feudalnie, chłopci i pasterze, mieszkańcy wsi, a w nowszych czasach pracownicy fizyczni). Należy tu również nazewnictwo form organizacji społecznych (formy organizacji społeczeństwa), także dobrowolnych, mających charakter bezpłatnej pomocy sąsiedzkiej. Materiał dotyczący epoki średniowiecza został oparty na najważniejszych istniejących ówczesnie opozycjach społeczno-politycznych i gospodarczych, na stosunkach państwo/władca/feudał – poddany, chłopci/Serbowie – pasterze/Wołosi i Albańczycy – górnicy/Sasi, miasto – wieś/żupa, mieszczenie – wieśniacy. W okresie władzy tureckiej charakterystyczne są przeciwstawienia władzy tureckiej podległym chrześcijanom, stosunki Turcy – Słowianie, muzułmanie – chrześcijanie (*raja*), tureccy posiadacze ziemscy – poddani słowiańscy, miasto (tureckie) – wieś (słowiańska).

Drugi tom będzie poświęcony zagadnieniom związanym z organizacją państwa i administracji. **Sfera polityczno-administracyjna** dotyczy przede wszystkim zhierarchizowanych instytucji życia politycznego. Składają się na nią artykuły dotyczące nazw jednostek administracji lokalnej oraz niestałych jednostek o charakterze handlowo-wytwórczym, instytucji polityczno-administracyjnych, a także hierarchii i ośrodków władzy politycznej i terytorialnej (tytułatura panujących i przywódców politycznych). Osobną część stanowi tytułatura urzędników administracji centralnej i lokalnej (także wymiaru sprawiedliwości) wydzielona spośród przedstawicieli warstw wyższych i średnich. W zakres tego rozdziału wchodzi także nomenklatura służb porządkowych oraz słownictwo kryminalne – nazewnictwo jednostek łamiących prawo i sprzeciwiających się istniejącemu porządkowi prawnemu.

W ostatnim tomie znajdzie się opis czterech kolejnych sfer tematycznych (wojsko, Kościół, formy własności i świadczeń), a także analiza słownictwa i indeks. **Sfera wojskowa** obejmuje podzielone wedle kategorii chronologicznych nazewnictwo organizacji wojskowych (wojsko i jednostki wojskowe) i hierarchię wojskową (kadra dowódcza i stopnie wojskowe) oraz nazwy ogólne żołnierzy. **Sfera kościelna**, najbardziej statyczna i niezmienna, obejmuje terminologię organizacji kościelnej (głównie Kościoła prawosławnego, ale w ograniczonej formie także innych wyznań i religii), organy i hierarchię kościelną. To także nazwy i tytułatura duchowieństwa: ogólne nazwy duchowieństwa, stopnie duchowieństwa świeckiego i zakonnego. Ostatnie dwa rozdziały są poświęcone zobowiązaniom i świadczeniom fiskalnym oraz formom własności. **Sfera zobowiązań** obejmuje nazwy świadczeń materialnych (pieniężne, naturalne i mieszane) oraz niematerialnych. **Sfera własności** dotyczy form własności prywatnej, kolektywnej i państwowej.

W tym miejscu pragnę ogromnie podziękować Panu Profesorowi Wiesławowi Borysiowi za wsparcie, życzliwość i wszystkie cenne sugestie zarówno podczas pisania pracy, jak i przy redakcji niniejszej książki (mimo wszystkich zdrowotnych przeciwności losu).

Serdecznie dziękuję Saży Rakeziciowi (alias Aleksandrowi Zografowi) za stworzenie i udostępnienie rysunku zdobiącego okładkę książki.

Szczególne słowa podziękowania chciałem złożyć najbliższej Rodzinie – Rodzicom i Braciom, a także moim krakowskim Przyjaciołom.

WPROWADZENIE

Na tle społeczno-politycznej historii Serbii i Czarnogóry, historii życia prywatnego Serbów i Czarnogórców ze szczególnym uwzględnieniem chronologii tworzenia się, rozwoju, przekształcania i rozpadu wspólnot rodowych i rodowo-terytorialnych oraz organizacji społecznych, a także na tle dziejów serbskiej Cerkwi prawosławnej i organizacji wojskowej na ziemiach serbskich, pragnę ukazać historię tworzenia się terminologii społecznej wśród Serbów – od procesów nominacji, przez rozwój słownictwa i zmiany semantyczne w obrębie ich pól znaczeniowych, do innych sposobów wzbogacania słownictwa przede wszystkim o leksykę obcą i neologizmy.

Głównym celem monografii jest systematyczne zebranie leksyki dotyczącej stosunków społecznych z okresu od XII do początku XX wieku, a także poddanie jej analizie semantycznej, etymologicznej i morfologicznej. Rezultatem tego jest stworzenie serii artykułów obejmujących kolejne pola semantyczne związane z historią społeczeństwa serbskiego i czarnogórskiego od średniowiecznego państwa Nemanjiciów (z nielicznymi odniesieniami do czasów wcześniejszych), aż do utworzenia niezależnych księstw i królestw serbskiego i czarnogórskiego w XIX wieku. Zdając sobie sprawę z tego, że zakres materiału jest niezwykle szeroki, starałem się przedstawić jak najpełniejszy korpus wyrazów uzupełnionych o analizę historyczno-językową, a także kontekst społeczno-polityczny, zwłaszcza w wypadku leksyki średniowiecznej i terminologii rodowej. To pierwsza tego typu praca traktująca temat całościowo, zarówno pod względem zakresu materiału, jak i chronologii.

Głównym celem niniejszego opracowania jest ukazanie stanu leksyki danych kategorii w poszczególnych epokach, geografii wyrazów i terminów na całym badanym obszarze, przede wszystkim przedstawienie rozwoju semantycznego konkretnych wyrazów na przełomie wieków, a także ukazanie, na tle zmieniających się uwarunkowań politycznych i społecznych oraz zmian cywilizacyjnych i kulturowych, rozwoju znaczeń i frekwencji wyrazów i grup wyrazów. Zostaną omówione ważne czynniki mające wpływ na zmiany w terminologii – stopień urbanizacji wiejskiego społeczeństwa serbskiego, (r)ewolucyjne wprowadzanie nowych wzorców kulturowych i cywilizacyjnych (najpierw bizantyjskich, potem orientalnych, a na końcu europejskich), przenikanie się wartości europejskich z Wojwodiny z typem dynarskim i bałkańskim w Serbii i Czarnogórze. Na konkretnych przykładach zostaną ukazane zmiany semantyczne, wieloznaczności i niuanse semantyczne wyrazów w zależności od okresu i terytorium. Wpływy obce – najpierw greckie i romańsko-łacińskie, następnie tureckie, w końcu nie-

mieckie, węgierskie, francuskie i rosyjskie – są wspaniałą ilustracją różnych oddziaływań politycznych i kulturowych odpowiednich ośrodków i państw na życie mieszkańców Serbii, Wojwodiny, Czarnogóry, Kosowa.

Istotną grupą tworzącą zaprezentowany korpus leksykalny jest grupa zapożyczeń. Celem pracy było więc także przedstawienie źródeł zapożyczeń, zależności pomiędzy tymi źródłami a sytuacją polityczno-społeczną. Ukazanie, jak każda zmiana polityczna, społeczna i kulturowa, a przede wszystkim zmiana władzy i ośrodków oddziaływania, wpływa na stan terminologii społecznej, słownictwo oficjalne, urzędowe, administracyjne, wojskowe, a także leksykon dnia codziennego. Na podstawie informacji zawartych w hasłach oraz syntetycznych analiz źródeł pożyczek w ostatnim tomie starałem się zaprezentować sposoby adaptacji fonetycznej, morfologicznej i semantycznej wyrazów obcych w systemie języka biocy. Istotą pracy było także wskazanie, w jaki sposób elementy obce odnalazły się w zakresie serbskich (i słowiańskich) pól semantycznych, i jakie zajmują w nich miejsce (centralne czy poboczne). Czy w wypadku pól znaczeniowych znaczenia centralne za każdym razem zostały pokryte terminami własnymi, a znaczenia peryferyjne – zapożyczeniami, czy też to właśnie zapożyczenia wyparły terminy własne lub może obie grupy zasobu leksykalnego funkcjonowały równolegle? W świetle przedstawionego materiału można także znaleźć odpowiedź na pytanie, dlaczego w jednej dziedzinie zapożyczenia stanowią zdecydowaną większość korpusu, a w drugiej są ledwie zauważalne. Dla łatwiejszego odnalezienia się w materiale, pierwotnie napisana jako jednotomowy leksykon, książka ukazuje się w częściach tworzonych przez serie artykułów analizujących poszczególne pola semantyczne (w ramach odpowiednich sfer tematycznych).

Ostatnim problemem poruszonym w opracowaniu jest także ustalenie geografii wyrazów. Podstawowym narzędziem badawczym była analiza porównawcza materiału leksykalnego wyekscerpowanego ze źródeł słownikowych i materiałów źródłowych ze słownictwem gwarowym serbskim i czarnogórskim, umożliwiając tym samym ustalenie zasięgu danych wyrazów na obszarze interesujących nas państw.

Źródła i metodologia pracy

Podczas ekscerpacji korpusu leksyki będącej przedmiotem badań korzystałem z trzech źródeł słownictwa. Pierwszym z nich są teksty źródłowe średniowiecznych oraz XVIII-, XIX- i XX-wiecznych tekstów prawnych, dokumentów urzędowych, państwowych, szlacheckich, administracyjnych, wojskowych i kościelnych oraz większych aktów prawnych wydanych w Serbii i Czarnogórze. Drugie źródło to słowniki historyczne wydawane w okresie od końca XVIII do początku XX wieku, a także słowniki współczesnego języka serbskiego i serbsko-chorwackiego oraz słowniki gwarowe. Ostatnie źródło stanowią opracowania etnogra-

ficzne, historyczne, socjologiczne i prawne dotyczące interesującego mnie okresu i zagadnień.

Dane dotyczące okresu średniowiecza czerpałem przede wszystkim ze zbiorów serbskich, bośniackich, zeckich i dubrownickich *повелји* i aktów prawnych, między innymi Franca Miklosicha *Monumenta serbica spectantia historiam serbiae bosnae ragusii*, Ljubomira Stojanovicia *Старе српске повеље и писма* i *Стари српски записи и натписи* oraz Stojana Novakovicia *Законски споменници српских држава средњег века*, a także z wydań krytycznych najważniejszych średniowiecznych aktów prawnych: Stojana Novakovicia *Законик Стефана Душана, цара српског* i *Матије Властара Синтагмат*, Nikoli Radojčića *Душанов законик 1349–1354* i *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Miloša Blagojevića *Земљораднички закон. Средњовековни рукопис* oraz Pavle Ivicia i Milicy Grković *Дечанске хрисовуље*. Uzupełnieniem powyższych źródeł był słownik Đuro Daničića *Речник из књижевних старина српских* oraz *Лексикон српског средњег века* Simy Ćirkovicia i Rade Mihaljčića, a także autorstwa Đorđe Trifunovicia *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*.

Wśród wyżej wymienionych znalazły się najważniejsze i najobszerniejsze oryginalne akty prawne XIV i XV wieku: *Dečanske hrisovulje*¹, *Zakonik cara Dušana*² i *Zakonik o rudnicima*³ oraz dwa będące tłumaczeniami z greki: *Syntag-*

¹ *Dečanske hrisovulje*, najstarszy w tej grupie zabytek, stanowi ogromny skarbiec stanu języka w pierwszej połowie XIV w. Jest to przede wszystkim materiał o założeniu jednego z najważniejszych serbskich klasztorów – monasteru Visoki Dečani w Kosowie, o jego statusie i dobrach, ale także ważne źródło danych historycznych, towarzyszących powstawaniu dokumentu, sytuacji politycznej państwa serbskiego oraz historii kultury i społeczeństwa, opis stosunków społecznych i ekonomicznych, stosunków panujących między poddanymi a ich panami, ze szczególnym uwzględnieniem wzajemnych zobowiązań i świadczeń.

² *Kodeks cara Dušana* to niewątpliwie najważniejszy akt tego okresu, który został uroczystie ogłoszony w Skopje 25 maja 1349 r., a uzupełniony 31 sierpnia 1354 r. Zawiera on regulacje prawne stosunków społeczno-politycznych i kościelnych i jest pierwszym tak kompleksowym serbskim zbiorem praw i obowiązków. To swego rodzaju konstytucja carstwa serbskiego, która reguluje prawa i obowiązki poszczególnych stanów. Kodeks podzielony jest na kilka części, z których pierwsza dotyczy praw Kościoła, jego kapłanów i instytucji. Drugi rozdział reguluje średniowieczne stosunki feudalne w państwie serbskim. Jest poświęcony stanowi szlacheckiemu i kmieciom (chłopom poddanym), określa ich prawa i przywileje, a także ustala zakres zobowiązań, zarówno szlachty wobec władcy, jak i poddanych wobec swych panów. W tej części znajdują się też zapisy prawa agrarnego, prawa własności, regulacji granic itp. W zakresie prawa karnego *Kodeks* wprowadza srogi bizantyjski system kar cielesnych. Trzecia część jest poświęcona prawom i obowiązkom kupców i mieszczan, głównie przedstawicieli obcych narodów (romańskiego na wybrzeżu, saskiego w Serbii i greckiego w Macedonii), które cieszyły się licznymi przywilejami i autonomiami miejskimi zapewnionymi w statutach.

³ 29 stycznia 1412 r. (choć być może został napisany jeszcze pod koniec XIV w.) w formie zbioru przepisów dotyczących największego i najbogatszego ośrodka górniczego Despotowiny – Nowego Brda, pojawił się *Zakon o rudnicima* despoty Stefana Lazarevića. Oprócz części dotyczącej spraw ściśle związanych z górnictwem kodeks normował stosunki wewnątrz osiedla górniczego (dołączony był do niego *Statut Novog Brda*), a także prawa i obowiązki Sasów względem władcy i państwa.

mat Macieja Blastarza⁴ i tak zwany *Zemljoradnički zakon*⁵. Obok nich kolejnym źródłem prawa były wszelkiego rodzaju przywileje, akty prawne i zarządzenia, znajdujące się w pojedynczych *poveljach* i *hrisovuljach* monasterskich, przywilejach wydawanych miastom i republikom (np. Dubrownikowi) oraz przywileje grup społecznych (mieszczan, kupców, górników).

Okres panowania tureckiego i weneckiego został scharakteryzowany przede wszystkim na podstawie słownictwa zachowanego w *Paštrovskih ispravach*, a także leksyki zawartej w słownikach turcyzmów wydawanych w XIX i XX wieku oraz czterech słownikach romanizmów czarnogórskich. Słownictwo z tego okresu zarejestrowane zostało także w słownikach Vojislava Mihajlovicia, przede wszystkim w jego słowniku wyrazów obcych.

Korpus słownictwa z końca XVIII i początku XIX wieku tworzą zarówno słowniki, jak i akty prawne oraz teksty źródłowe. Do pierwszej grupy należą przede wszystkim słowniki Vuka Karadžicia *Српску рјечник* (pierwsze wydanie w 1818 roku, następne w latach 1852, 1896 i 1935) oraz tzw. słownik Kurzbeka *Нѣмецкій и сербскій словарь на потребу сербскаго народа* i *Славенно-Сербскій и Нѣмецкій Лѣѣиконъ*, które ukazały się w jednym tomie w Wiedniu 1790 roku, w wydawnictwie Josepha Kurzbeka (oprócz głównego korpusu ruskosłowiańskiego, rosyjskiego i cerkiewnego, zawiera również określoną liczbę wyrazów serbskich i ludowych, wojwodińskich), *Речник језика Петра Петровића Његоша*, *Лексика у приповеткама Лазе К. Лазаревића* oraz *Речник српскога и немачкога језика Ђорђе Поповића*. Wielką pomocą, także w ustaleniu chronologii zapożyczeń i serbskich nowotworów językowych (puryzmów), służyły słowniki Velimira Mihajlovicia: słownik wyrazów obcych *Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду* i *Кнежева канцеларија 1815–1839. Етимолошки речник (инострани фонд)* oraz *Посрбице од Орфелина до Вука* (obejmowały słownictwo z okresu od końca XVIII do połowy XIX wieku). Wykorzystałem

Ze względu na brak oryginału dokument ten jest znany z XVI-wiecznego, bogato ilustrowanego odpisu (odkrytego w 1959 r.) oraz o wiek późniejszego odpisu łacinką.

⁴ W okresie państwa Dušana, obok samego *Kodeksu*, w prawodawstwie serbskim funkcjonował *Syntagmat* – bizantyjski kodeks prawa cywilnego i kościelnego, który w 1335 r. w Salonikach spisał grecki mnich Maciej Blastarz (Blastares). Około 1347 r. jego wersja skrócona (bez części przepisów kościelnych) została przełożona na język cerkiewnosłowiański. Była to encyklopedia prawa bizantyjskiego, która w porządku alfabetycznym przedstawiała zagadnienia prawa kościelnego, cywilnego i karnego. Choć jego tłumaczenie, jak pisze Novaković (1907: II), nie przedstawiało nowości w serbskim prawie (posiadającym już wówczas przetłumaczony przez Sawę grecki *Nomokanon*), to było jednak nowym opracowaniem istniejącego już w Serbii materiału i przedstawieniem go w nowoczesnej jak na owe czasy formie.

⁵ Jedno z najważniejszych źródeł poznania średniowiecznych stosunków agrarnych i życia na wsi, świadczeń feudalnych i systemu kar dla chłopów i pasterzy, to tzw. *Zemljoradnički zakon*, który był przekładem bizantyjskiego prawa rolnego *Νόρμος γεωργικός* cesarza Justyniana (z VII i VIII w.). Według Radojčića odnaleziony w monasterze Chilandar tekst pochodzi z początku XV w., choć jego zapisy prawne były znane już dużo wcześniej, to jest na początku XIV w., kiedy po podbojach ziem bizantyjskich przez króla Milutina wprowadzano bizantyjskie ustawodawstwo w Kosowie i Metochii.

również słownik turcyzmów Đorđe Popovicia *Турске и друге источанске речи у нашем језику. Грађа за велики српски речник*, wydany w Rańčevie *Речник страних речи које се употребљавају у нас у говору, у новинама, повременим списима и књигама*, a także słowniki zawarte w opracowaniach historycznych, głównie z okresu I powstania serbskiego (*Речник застарелих и страних речи* i *Први српски устанак. Акта и писма на српском језику*).

Prawnymi tekstami źródłowymi były pochodzące z Czarnogóry: *Законик Петра I Владике Црногорског*, *Законик общи црногорски и брдски*, *Оршти итовински законик за Срну Гору 1888*, *Устав Књажевине Црне Горе* oraz wielki zbiór aktów prawnych wydany w pięciu tomach *Црногорски законици 1796–1916*. Z Serbii pochodzą *Karađorđev zakonik*, *Устав Књажества Србије 1835* (tzw. *Sretenjski ustav*) i *Srpski građanski zakonik*.

Ustalając chronologię poświadczeń wyrazów oraz ich znaczeń, opierałem się przede wszystkim na danych podawanych w słowniku Jugosłowiańskiej Akademii Nauk i Sztuk – *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, który od 1880 do 1976 roku był wydawany w Zagrzebiu i obejmował słownictwo serbskie i chorwackie od początku piśmiennictwa do końca XIX wieku. W wielu jednak przypadkach ten słownik nie podawał właściwych datacji i wówczas za najwcześniej poświadczone formy uznawałem te znalezione w źródłach (np. w słownikach Mihajlovicia).

Korpus słownictwa współczesnego – ogólnego i gwarowego stanowią słowniki wydane w XX wieku: *Речник српскохрватскога књижевног језика* (Novi Sad 1967–1976), *Речник српскохрватскога књижевног и народног језика* (Beograd, od 1959 r.) i *Речник српског језика* (Novi Sad 2007), a także słownik turcyzmów Abdulaha Škaljicia *Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku*.

Słownictwo gwarowe ekscerpowałem ze słowników gwar serbskich i czarnogórskich. Były to wydawane od początku XX wieku serbskie słowniki gwar Kosowa i Metochii, Crnej Reki, południowej Serbii, Timoku, Jablanicy, Leskovaca, Kamenicy, Radimlja, Pirotu, Mačvy i Posaviny, a także etnograficzno-dialektologiczne opracowania Vuka Karadžicia, Milana Milićevicia i Tihomira Đorđevicia. Gwary Wojwodiny zostały opracowane na podstawie nowosadzkiego 10-tomowego słownika serbskich gwar Wojwodiny oraz na podstawie dwóch niewielkich słowników gwar Wojwodiny i Banatu.

Z Czarnogóry pochodzą słowniki Vasojeviciów, Zagarača, Pivy, Prošćenja, Uskoków, Rožajów, Nikšicia i Banjanów oraz Krunicioów i Njeguśów. Dodatkowo słownictwo czarnogórskie ekscerpowałem z wydawanych w XX wieku monografii plemion czarnogórskich oraz opracowań etnograficzno-prawnych Valtazara Bogišicia, Vuka Karadžicia, Milorada Medakovicia i Rosjanina Pawła Rowinskigo. Romanizmy w Czarnogórze zostały opracowane na podstawie czterech słowników obejmujących obszar Boki Kotorskiej, Budvy i Paštrovicioów oraz centralnej części kraju.

W wydaniu książkowym materiał gwarowy został poszerzony i uzupełniony o dane z nowszych słowników, które ukazały się już po napisaniu pracy doktorskiej albo do których dostęp uzyskałem niedawno. Do tej grupy należą między

innymi nowe, uzupełnione wydania słowników z południa Serbii (*Речник говора југа Србије*, *Тимочки дијалекатски речник* oraz *Речник села Каменица код Ниша*), a także ostatnie trzy zeszyty (VIII, IX i X) słownika *Речник српских говора Војводине*. Materiał czarnogórski został uzupełniony słownikami *Романизми у говору Васојевића* i *Говорни драгуљи Никшићког краја*. *Рјечник мање познатих ријечи и други прилози* oraz propozycją słownika czarnogórskiego. Praca autorstwa Milorada Taki Latkovicia zatytułowana *Града за црногорски рјечник*, zawierająca bogaty zbiór słownictwa (to uzupełnione wydanie kilka lat wcześniej wydane przez tegoż autora słownika *Прилози за црногорски рјечник*), w zamyśle autora miałyby odgrywać rolę materiałów do słownika języka czarnogórskiego.

Opracowując materiał leksykalny, korzystałem także z licznych, przede wszystkim serbskich, opracowań historycznych, prawnych, socjologicznych, etnograficznych i teologicznych. Należały do nich opracowania historyczne autorstwa znanych badaczy serbskiego średniowiecza i XIX wieku, między innymi Miloša Blagojevicia, Stojana Novakovicia i Radoša Ljušicia, a także praca Teodora Taranovskiego o średniowiecznym prawodawstwie serbskim. Kwestie dotyczące ludowych zwyczajów prawnych opracowywał Valtazar Bogišić. Opracowania socjologiczne to przede wszystkim wydana kilka lat temu seria opisująca historię życia prywatnego w Serbii (*Приватни живот у српским земљама средњег века*, *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба* i *Приватни живот у српским земљама у деветнаестом веку*), a także monografie dotyczące położenia i sytuacji rodziny, społeczeństwa miasta i wsi (prace Milana Vlajinaca, Branko Peruničicia, Stojana Novakovicia i innych). Do grupy prac dotyczących wspólnot rodowych na Bałkanach należy między innymi monografia Vasy Čubrilovicia *Терминологија племенског друштва у Црној Гори* oraz opracowania etnografów i socjologów serbskich i czarnogórskich (Branislava Đurđeva, Miljenko Filipovicia, Nikoli Ilijicia, Bogumila Hrabaka, Mirko Barjaktarovicia, Jovana Erdeljanovicia i innych), wydane na przykład w ramach zbiorów prac *Предмет и метод изучавања патријархалних заједница у Југославији* i *Обичајно право и самоуправе на Балкану и у суседним земљама*. Opracowania etnograficzne zawierają wydania w ramach serii *Српски етнографски зборник* oraz XIX- i XX-wieczne opracowania Milorada Medakovicia, Tihomira Đorđevicia, Andriji Jovičevicia, Mirko Barjaktarovicia i wybrane hasła mojej pracy magisterskiej *Рођење, свадба и смрт – лексикиа животног круга*⁶. Ostatnią grupę stanowią dwa leksykony teologiczne: *Речник црквених појмова* i *Азбучник Српске православне цркве по Радославу Грујићу*.

⁶ Napisaną pod kierunkiem prof. dr. hab. Wiesława Borysia pracę magisterską *Рођење, свадба и смрт – лексикиа животног круга* obroniłem w czerwcu 2004 r.

Sposób przedstawienia materiału

Podział leksyki

Materiał leksykalny wraz z analizą semantyczno-leksykalną, etymologiczną i słotwórczą oraz kwalifikatorami historycznymi i oznaczeniem zmian semantycznych zachodzących w zmieniających się warunkach polityczno-społecznych został podzielony na kilka grup stanowiących oddzielne pola semantyczne. O ile sam podział wprowadzony w książce w niewielkim stopniu różni się od pierwotnie przyjętego w rozprawie doktorskiej, o tyle gruntownej zmianie uległa forma prezentacji materiału. Pierwotnie był to jednotomowy leksykon podzielony na grupy semantyczne, w którym każdy wyraz stanowił odrębne hasło zbudowane z kilku części: wyrazu analizowanego, jego definicji w języku współczesnym, a także poświadczeń i znaczeń historycznych, poświadczeń gwarowych oraz krótkiej etymologii. W wypadku wyrazów o bogatej historii definicji towarzyszyła także charakterystyka historyczno-polityczna i społeczno-kulturowa funkcjonowania danego wyrazu.

Przedstawiona forma książkowa, w której konkretne pola semantyczne są zaprezentowane i opracowane w kolejnych rozdziałach, ma na celu bardziej przystępną prezentację całego, obszernego materiału. Część analityczna (opisowa), po koniecznym przekształceniu, stała się podstawą każdego z rozdziałów, bazą, w którą zostały wpisane konkretne wyrazy, pojęcia wraz z całą analizą językową. Uległa więc odwróceniu forma prezentowanych pól semantycznych, a sam tekst uzyskał dużo bardziej przystępny kształt. W narrację historyczno-prawno-społeczną wpleciono hasła leksykalne z zakresu konkretnej dziedziny.

Część analityczna stanowi obszerny opis znaczenia wyrazów (zaopatrzone głównie w poświadczenia gwarowe i historyczne), osadzony w kontekstach historyczno-politycznym i społecznym epoki, w której były używane. Są to opisy wskazujące na różnice semantyczne w funkcjonowaniu wyrazów w języku serbskim (w porównaniu z językami słowiańskimi) w czasie lub przestrzeni. Dotyczy to szczególnie haseł wieloznacznych i mających najdłuższą historię (średnio-wiecznych). W wypadku europeizmów i wyrazów powszechnie znanych ograniczono się jedynie do podania chronologii poświadczeń i wariantów fonetycznych i/lub morfologicznych.

Podstawowe zasady prezentacji materiału nie uległy zmianie. W ramach prezentowanych rozdziałów znajduje się, obok analitycznej, część leksykalna. Składa się ona z warstwy współczesnej, gwarowej i historycznej oraz etymologii. W warstwie podstawowej, współczesnej, wyraz hasłowy został podany w brzmieniu i formie współcześnie notowanej przez słowniki języka literackiego (taka forma wyrazu znajduje się także w indeksie, na końcu trzeciego tomu). Wyrazy gwarowe niepoświadczone w słownikach ogólnych zostały umieszczone w formie zanotowanej w źródle słownikowym, a w wypadku poświadczeń średnio-wiecznych – w postaci, która byłaby wynikiem regularnego rozwoju fonetycz-

nego. Jeśli wyraz występuje w kilku wariantach fonetycznych (np. różna realizacja prasłowiańskiego fonemu *ě*, różna akcentuacja itp.) lub słowotwórczych (np. różne formanty słowotwórcze, które nie wywołują zmiany znaczenia), na pierwszym miejscu pojawia się wyraz podstawowy lub najpowszechniejszy, a następne wymienione są zaraz za nim. Każdy z wyrazów został opatrzony odpowiednim akcentem (podstawę stanowi akcentuacja słownika RMS oraz odpowiednio innych słowników, z których zanotowano poświadczenie). To samo dotyczy części historycznej i gwarowej, w której akcent wyrazów oznaczono jedynie w przypadku, gdy był on odnotowany w źródle. Podstawowy wyraz hasłowy, wyrazy bliskoznaczne znajdujące się w części współczesnej, a także poświadczenia historyczne i gwarowe wyrazów w części historycznej zostały podane w formie oryginalnej, to jest w tym samym alfabcie, którego użyto w źródle (najczęściej w alfabecie cyrylicy) i oznaczone tłustym drukiem. Podobny sposób cytowań (zachowanie formy oryginalnej) dotyczy źródeł XVIII- i XIX-wiecznych, przede wszystkim poświadczeń i definicji podawanych przez słownik RJAŻ oraz słowniki Mihajlovicia.

Każdy wyraz hasłowy został opatrzony polską definicją, w formie opisowej lub przez podanie ekwiwalentu. W pojedynczych przykładach, wraz z definicją słownikową, podano także poświadczenia lub znaczenia zanotowane w jednym z leksykonów specjalistycznych (prawnych, kościelnych). Warstwa historyczna definicji wyrazu obejmuje poświadczenia (najczęściej opatrzone datacją opracowaną na podstawie danych słownika RJAŻ i Daničicia, słownika etymologicznego Skoka oraz słowników historycznych Mihajlovicia) ze słowników, leksykonów i źródeł, najczęściej w kolejności chronologicznej, od leksyki średniowiecznej do XIX- i XX-wiecznej. Obok historycznych, w większości przypadków zostały podane także poświadczenia gwarowe wyrazów (z odpowiednim wariantem akcentuacyjnym i znaczeniem). Pierwotnie dość obszerna część historyczna i gwarowa, dla większej przejrzystości materiału, a przede wszystkim zmniejszenia jego objętości, w książce została ograniczona do minimum.

Próbując ustalić etymologię poszczególnych wyrazów w zakresie słownictwa południowosłowiańskiego, korzystałem przede wszystkim ze słowników etymologicznych: języka serbsko-chorwackiego Petara Skoka, języka słoweńskiego France Bezlaja oraz Marko Snoja, a także polskiego Wiesława Borysia, bez oznaczenia źródeł w opisie etymologicznym. W wypadku wyrazów dyskusyjnych wskazywałem na autora rekonstrukcji. Hasła opracowane z wykorzystaniem literatury dodatkowej lub stworzone z intencją odesłania Czytelnika do obszerniejszych opracowań zostały oznaczone odpowiednim skrótem lub odsyłaczem bibliograficznym. Wyrazy zrekonstruowano do podstawy prasłowiańskiej.

Rekonstrukcje prasłowiańskie przytoczono w pierwszej kolejności za *Słownikiem etymologicznym języka polskiego* Wiesława Borysia i krakowskim *Słownikiem prasłowiańskim*, a dopiero później za innymi wspomnianymi wyżej. Ponieważ nie stanowi to głównego celu tej pracy, nie zajmowałem się dogłębnym etymologizowaniem badanych wyrazów, ograniczając się jedynie do podania

podstawowych informacji o pochodzeniu większości wyrazów. W wypadku całkowicie przejrzystych rodzimych derywatów i innych jasnych etymologicznie wyrazów pominięto w ogóle ich etymologizowanie.

Źródła zapożyczeń obcych (i ich chronologię) ustalano na podstawie słowników wyrazów obcych: historycznego słownika Velimira Mihajlovicia, najnowszego serbskiego słownika *Велики речник страних речи и израза* Ivana Klajna i Milana Šipki oraz dwujęzycznych słowników (grecko-, łacińsko-, włosko-, francusko-, niemiecko-, rosyjsko-, albańsko-, rumuńsko-, węgiersko-serbskiego/serbsko-chorwackiego). Zapozyczenia tureckie opracowano przede wszystkim na podstawie słownika Abdulaha Škaljicia i opracowań Stanisława Stachowskiego. W wielu sytuacjach trudno było dokładnie i jednoznacznie ustalić (na podstawie danych lingwistycznych lub ekstralingwistycznych) bezpośrednie źródło zapożyczenia, ponieważ w zależności od regionu, znaczenia i czasu dawcami mogły być różne języki i narody. Szczególny problem stanowiło ustalenie źródeł europeizmów i terminów ogólnie znanych, które są rozmaicie klasyfikowane przez różne serbskie słowniki wyrazów obcych (najczęściej jako hasła niemieckie bądź francuskie). Nierzadko bowiem te same wyrazy, funkcjonując w tym samym czasie w różnych regionach lub w różnym czasie w tym samym miejscu, zostały zapożyczone z odmiennych języków. W takich przypadkach starałem się podawać bezpośrednie źródło zapożyczenia z oznaczeniem regionu, w którym ono funkcjonuje, a także wskazać wspólne źródło w języku dawcy. W wypadku wyrazów będących kalkami podano źródło ich pochodzenia i formę pierwotną.

I. SFERA RODOWA

1. STRUKTURY RODOWE W SERBII I CZARNOGÓRZE

Zarówno w Serbii, jak i w Czarnogórze bardzo długo trwały kontynuujące stan średniowieczny dawne modele struktur rodowych. Zanim nadszedł wiek XIX – początek zmian struktury społecznej wywołany zmianami politycznymi na Bałkanach, a także ogólnoeuropejskimi zmianami cywilizacyjnymi, epoką przemysłową i przewrotami społeczno-politycznymi – w znaczny sposób odizolowane od miast wsie serbskie i czarnogórskie, cieszące się względną autonomią w obrębie imperium tureckiego, zachowały dawny ustrój rodowy. W Serbii powszechnie i długo utrzymywane były wielopokoleniowe rodziny zwane *zadrugami*. Naukowcy spierają się, czy były one kontynuacją dawnych, prasłowiańskich form, czy nowszą formą powstałą w późnym średniowieczu jako reakcja na obciążenia feudalne narzucane przez Turków. Inaczej zadrugi były traktowane w Pograniczu Wojskowym, gdzie były popierane, a stymulowane działaniami Austrii, miały za zadanie wzmacnianie zdolności obronnej ludności słowiańskiej. Jednocześnie w Czarnogórze, południowosłowiańskim symbolu oporu i uporu, górzystym kraju ludzi wolnych i dumnych, szczycących się tym, że jako jedyni na Bałkanach nie poddali się Turkom, zachował się model organizacji plemiennych. Specyficzne ukształtowanie terenu, niedostępność i brak w dawnych czasach dobrych dróg, sprawiły, że region ten wykształcił i zachował konserwatywny typ kultury klanowej, a w jego ramach stare hierarchiczne struktury rodowe typu patriarchalnego, obejmujące jedno- i wielopokoleniowe rodziny, ród, bractwo i plemię.

Zarówno więc Serbia, jak i Czarnogóra to znakomite przykłady kontynuacji starsłowiańskich form i nazw wspólnot opartych na więzach krwi oraz dobrowolnym zrzeszaniu się spokrewnionych lub sąsiadujących z sobą osób.

Rodzina

Podstawowym stopniem wspólnoty rodowej, ostoją tradycji i obrońcą jednostki, który tworzyły rodziny jedno-, dwu- (tzw. *inokoština*, *inokosna/mala/slaba/nejaka/siromašna kuća*) lub wielopokoleniowe typu patriarchalnego (*zadruga*, *zadružna kuća*), była rodzina, którą od XIX wieku powszechnie określano jako **породица** ‘wspólnota, którą tworzą rodzice, ich dzieci i bliscy krewni’, ‘wspólnota rodzinna, która mieszka w jednym domu’ oraz fig. ‘grupa ludzi, których łączy wspólny cel, idee, praca itp.’, ‘rodzina zwierząt’, ‘wyższa kategoria podziału systematycznego zwierząt lub roślin, podobnych pod względem ich struk-

tury i bliskich z pochodzenia’, ‘grupa pokrewnych języków, rodzina językowa’ (RMS)⁷. Wyraz *porodica* oznaczał wspólnotę bliskich sobie ludzi ukształtowaną w wyniku rozpadu ustroju rodowego, która początkowo przybierała formę tak zwanej *zadrugi*, wielkiej rodziny pod przewodnictwem ojca-patriarchy, składającej się z 3–4 pokoleń, męskich potomków wraz z ich żonami i dziećmi (niekiedy również z osobami obcymi i niewolnikami), a z czasem także węższych rodzin dwupokoleniowych (*inokosna porodica*). Wyraz *porodica* jest poświadczony od XIV wieku (поповы, колаци, де верѣтaju (сь) скончи породичами (MS: 122) oraz *породица* ‘familia’ (w słowniku Daničića). Przez kolejne stulecia, aż do wieku XVIII, wyraz pojawia się rzadko (w XV oraz sporadycznie w XVII i XVIII wieku), w źródłach serbskich zawsze w znaczeniu ‘obitelj, tj. zajednica, koju čine roditelji i njihova djeca i najbliži rođaci, ako žive zajedno s njima’ (RJAZ). W źródłach chorwackich poświadczony jest znaczenie ‘mati, roditeljka’. Pozostałe znaczenia to ‘potomstvo’ (w XIX wieku w słowniku Vuka i Popovicia *породица*) i ‘bratstvo’ (w poezji ludowej i pracach etnograficznych). Znaczenia rzadsze, figuratywne, które przytacza RJAZ, to ‘naraštaj, pas, pojas’, ‘rod, rodbina’, ‘dijete, čedo, porod’, ‘roditelji’.

Wyraz *porodica* bardzo rzadko pojawia się w średniowieczu (np. w *povelji* króla Stefana Dušana, MS: 122), czego dowodem są tylko dwa poświadczenia zanotowane przez Daničića. W chorwackich średniowiecznych źródłach wyrazu w ogóle nie ma (Чубриловић 1959: 8). W tym okresie znacznie częściej używano wyrazów prasłowiańskich *kuća, dom, dim, rod* oraz nowszego romanizmu *familija* (szczególnie w Czarnogórze).

Użycie wyrazu *porodica* zaczyna się szerzyć dopiero w czasach nowożytnych. W XIX wieku Vuk notuje go z twórczości ludowej: *породица* ‘Nachkommenchaft, Familie, familia’ (także w słowniku Popovicia i serbskim leksykonie prawnym z XIX wieku: *породица*, RečZURP: 311), przy braku potwierdzeń w słownikach Mihajlovicia i Kurzbeka. Na przełomie XVIII i XIX wieku w Serbii wyraz w znaczeniu bliskiej rodziny wypiera ludowe *obitelj, kuća, dom* (*породица* ‘familia’ (Njegoš), *породица* ‘dom, kuća’ (Paкић 1991: 73)⁸ oraz *породица* (RRad) i *породица* (RSGV)).

Starszym, poświadczonym w zabytkach cerkiewnych, określeniem rodziny, które pojawiło się w tekstach serbskich w średniowieczu, a obecnie jest używane w Serbii wyłącznie w Cerkwi i tekstach cerkiewnych, jest wyraz *обитељ* ‘rodzina, wspólnota, którą tworzą rodzice z dziećmi’, ‘grupa rodzin pochodzących od jednego przodka, ród, dynastia’, ‘mnisi jednego monasteru, bractwo monasterskie’, ‘monaster’ oraz fig. ‘grupa ludzi powiązanych wspólnym zajęciem, in-

⁷ Derywat z suf. *-ica* utworzony od czasownika prefigowanego *po-roditi* ‘urodzić’ w znaczeniu ‘rodzina, osoby pochodzące od wspólnego przodka, członkowie tego samego rodu’ (psł. **roditi* ‘wydawać na świat potomstwo, dawać płody, owocować’ < **rodь* ‘ród, plemię, pokolenie’).

⁸ Pokrewnym znaczeniem regionalnym było określenie szerszych wspólnot opartych na więzach krwi: ‘ród’ (Hercegowina), ‘bractwo’ (Czarnogóra) oraz ‘plemię’ (Чубриловић 1959: 8–9).

tereselem, pracą' (RMS)⁹. Poświadczony od XIII i XIV wieku znaczył pierwotnie 'mieszkanie, miejsce zamieszkania, *stan*', 'dom, *kuća*', 'monaster'. W tym znaczeniu znajduje się w słowniku Daničića **обитѣль** 'habitatio', często o monastarach **обитѣльнѣ вѣстоуѣда** (MS: 127). Także w nowszych słownikach chorwackich (Stulić) i serbskich (w słowniku Popovicia 'Wohnung'). W regionach zachodnich zawsze był używany w znaczeniu 'rodzina, wspólnota rodzinna', 'domownicy, członkowie domu, drużyna'. W tym znaczeniu wyraz poświadczony jest od XV wieku w Chorwacji (RJAZ), a także w XIX-wiecznych słownikach Vuka (z zaznaczeniem, że używany wśród katolików w Chorwacji i Dalmacji) i Popovicia **обітель** 'die Familie, familia'. W średniowieczu znaczył 'bliska rodzina', 'zadrużna', 'wspólnota rodzinna'. Obecne znaczenie 'bliższa rodzina' pochodzi przede wszystkim z Chorwacji. W znaczeniu 'rodzina' wyraz przytacza także Rakić (Ракић 1991: 71) oraz słowniki gwarowe: **обітель** (RMač), **обитељ** (Nikšić) i **obitelj** (CrnogR).

Szeroko rozpowszechnione, szczególnie (również obecnie) w Serbii, jest znaczenie 'wspólnota klasztorna, bractwo zakonne'. Pojawia się u Daničića, w serbskiej redakcji cs. jako *manastirska obitelj* 'bractwo klasztorne' (to samo znaczenie między innymi w chorwackim *Vinodolskim zakonie* z 1288 roku).

Trzecim spośród dość wcześnie poświadczonych określeń rodziny (od XVI wieku) jest dawne zapożyczenie romańskiej *familija*, które w późniejszych wiekach na ziemiach północnych mogło pochodzić także z niemieckiego. Słownik RSAN podaje formy **фамілија** oraz dial. **вамєља**, **вამілија**, **вामीља** (RSAN)¹⁰. Forma *familija* poświadczona jest od XVI, *familja* od XVIII, a *vamilija* od XIX wieku. Wyraz poświadczony jest w słownikach XVIII i XIX wieku, słownikach gwarowych¹¹ i w monografii Rakicia: *famelija*, *familija*, *vamilija*, *pamilija*, *pamilica* (Ракић 1991: 61, 72, 82).

⁹ W scs. *obitěľ* 'klasztor, mieszkanie' to derywat z suf. *-těľ* od scs. *obitati* 'mieszkać' (<**obvitati* < **vitati* 'mieszkać' pochodzi z Bałkanów, a zachował się na północy, np. pol. *witać*).

¹⁰ Wyraz jest bezpośrednim lub pośrednim zapożyczeniem z łac. *familia* 'służba, służący' > 'drużyna, rodzina' i 'dom, majątek'. W wyniku wpływów języków romańskich (łacińskiego, włoskiego i dial. weneckiego) w Serbii i Czarnogórze używano form: *familija* < łac. *familia*; *familja*, *vamilja* < wł. *famiglia*; *famelja*, *vamelja* < wł. dial. wen. *fameglia* oraz *vamilija* < niem. *Familie*.

¹¹ W XVIII w. w słowniku Kurzbeka **фамиліа** (Kurzбек: 171), a także **вамилија** (GzRSR 1737; KK-ER) i **фамилија** (GzRSR 1717; PosrbOV; KK-ER; SSZiN). Vuk notuje formy **фамілија** (Wojwodina), **вамілија** 'familia, cf. *кољено*', a Popović **фамилија** 'Familie'. Termin występuje w różnych formach w Czarnogórze: u Njegoša **фамілија**, **фаміља**, w gwarach ludowych: **фамєља**, **вамєља** (RZag), **фамілија**, **вामीліја** (UR), **фамілија** (RVG), **вамиља**, **фамєља** (Nikšić), **famelja**, **familija** (CrnogR) oraz **вамєља**, **вामीлија**, **фамєља**, **фамілија** (RomGrecCG), **famelja** (RomanBP), **familja**, **familija**, **famelja** i **vamelja** (Grbalj; RomanJBK), **familja** (RomanSBK) oraz *familija*, *famelja* (Kući, Bratonožići, Piperi: 287; Paštrovići 1960: 239; Crmnica 1988: 211; Rovinski 1998 II: 146). W gwarach serbskich: **фамілија**, **вामीлија** (RKam), **фамілија** (RCR¹), **фамілија** RRad, **мавілија**, **вामीлија** (RTimok), **вамилија** (RPirot), **фамилија** (RPosav), **вामीлија** (RMač) oraz w Wojwodinie **вамилија**, **фамілија**, **фамілија**, **фамілија**, **фамілија**, **фамілија**, **фамілија**, **фамілија** (RSGV) i **фамилија** (VojvrR).

Wyraz *familija* używany był najczęściej w regionach zchodnich – Czarnogórze, Dalmacji, gdzie został zapożyczony z języka włoskiego lub dialektu weneckiego, a także na północy, jako zapożyczenie niemieckie. Wyraz włoski, początkowo w Boce Kotorskiej, opanował Czarnogórę w XVIII wieku. Pojawił się w liście władcyki Vasilija Petrovicia do Pietra Emu z 15 maja 1765 roku. W Czarnogórze wyraz ten miał znaczenia szersze, obejmując również ‘bractwo’, na przykład *familija* Martinović z Bajica, *familija* Lazarević z Grbalja. Stąd też jeszcze w XIX wieku na określenie rodziny znacznie częściej niż wyraz *porodica* używano terminów *kuća* i *familija* (Вулетић, Мијаиловић 2005: 50). Według danych podawanych przez Bogišića, wyrazu *familija* w znaczeniu ‘rodzina, zadruża’ używano w Boce Kotorskiej w XIX wieku (w tym czasie w Hercegowinie częściej stosowano wyraz *odžak*, a w samej Czarnogórze *dom*) (Bogišić 1999: 87). W XIX wieku w serbskiej Ljubovii wyraz *vamilija*, choć spotykany, rzadko był używany, jedynie „kad se kome podsmijevaju, ili kad se hoće ko da nagrđi onda se kaže: od vamilije, np. od te i te pogane vamilije”. Częściej poświadczony był z terenów północnych, np. *familija* w Dobricy w Banacie (Bogišić 1999: 88) oraz w Kovinie i w Pograniczu Wojskowym: *zadružna familija* (Bogišić 1999: 83–85).

We wczesnej fazie rozwoju społeczeństwa rodowego, kiedy indywidualna rodzina rzadko pojawiała się jako odrębna jednostka ekonomiczna i rodowa, a częściej stapiała się z formacjami szerszymi, mając charakter ekonomiczno-społeczny, przewagę uzyskiwały jednak terminy topograficzne, konkretne (im bardziej społeczeństwo rodowe, tym większy ich wpływ). Do takich nazywających rodzinę (w związku z jej charakterem ekonomiczno-rodzinnym) wyrazów należały przede wszystkim *dom*, *kuća*, *ognjište*, *dim*. Dopiero potem, wraz z rozwojem gospodarczym i społecznym, rozbięciem starych form rodowych, pojawiła się indywidualna, wyemancypowana z większej grupy, rodzina, a wraz z nią terminy rodzinne. Przewagę uzyskały określenia typu *familija* (jako obcy ekwiwalent terminów topograficznych) i rodzime *porodica* (Чубриловић 1959: 9–10).

Starszymi zatem terminami, związanymi z rodowo-społecznym i ekonomiczno-prawnym charakterem dawnych rodzin, ich miejscem w średniowiecznej organizacji społecznej i terytorialnej wsi, był praindoeuropejski i ogólnosłowiański wyraz *dom* (w znaczeniu ‘bliska rodzina’ od XV wieku) i prasłowiański neologizm *kuća*, poświadczone w dwóch głównych znaczeniach: pierwotnym, konkretnym ‘dom, budynek mieszkalny’ i sekundarnym, abstrakcyjnym, rodowo-społecznym ‘rodzina; wszyscy, którzy wspólnie mieszkają w domostwie’. Jak pisał Čubriović, wyrazy typu *obitelj*, *porodica* oraz *familija* były o wiele rzadziej używane niż *kuća*, zarówno w znaczeniu *inokosnej*, jak i *zadružnej* rodziny (Чубриловић 1959: 14–15). Mieszanie funkcji konkretnych, topograficznych, mieszkaniowych i własnościowo-prawnych z rodowymi i społecznymi¹² odgrywało znaczącą rolę w kształtowaniu nazewnictwa rodziny.

¹² Znaczenia konkretne, nieabstrakcyjne, najczęściej z zakresu budowy lub wyposażenia domu mieszały się ze znaczeniami społeczno-rodowymi także w przypadku kilku innych wyrazów, np. *ognjište*, *odžak*, *dim* (por. niżej).

Wyrazy *dom* i *kuća* cechuje specyficzny paralelizm rozwoju semantycznego i specjalizacja w językach słowiańskich, z których pierwszy to ogólnosłowiański termin mający swe dokładne odpowiedniki w licznych językach indoeuropejskich, a drugi, będący prasłowiańskim nowotworem, obecnie występuje na południu i wschodzie Słowiańszczyzny. Praindoeuropejski **dom̥* w *Słowniku prasłowiańskim* został zdefiniowany jako ‘pomieszczenie, gdzie człowiek żyje ze swoją rodziną, domus, domicilium’, ‘wszystko, co jest w domu, rodzina, mienie, majątek’, ‘ród, pokolenie’, ‘strony rodzinne, ojczyzna’¹³. We współczesnych słownikach serbskich wyraz **ДОМ** przede wszystkim jest definiowany jako ‘budynek mieszkalny, miejsce zamieszkania’, ‘dom rodzinny, ognisko domowe’¹⁴ oraz w znaczeniach społeczno-rodowych: ‘rodzina, wspólnota rodzinna, domownicy’, ‘ród, plemię, rodzina, dynastia, pochodzenie’, ‘szlachetna, szanowana rodzina’, a także gwarowo ‘dom, rodzina, z którą mieszka dziewczyna przed ślubem’ i ‘dom, rodzina męża, do której wchodzi mężatka po ślubie’ (RSAN).

W średniowiecznych zabytkach serbskich znaczenie wyrazu *dom* pokrywa się ze współczesnym i oznacza ‘miejsce zamieszkania rodziny’ oraz powszechniej ‘rodzina, wspólnota rodowa zamieszkująca jeden dom’. Termin oznaczał także bliską rodzinę, dom zadružny oraz dom władcy. Z tych znaczeń rozwinęły się kolejne – ‘wszystko, co znajduje się w domu i czym zarządza głowa rodziny, domownicy, majątek’ (MS: 75, 1302–1321), ‘ród, plemię, pokolenia’ (MS: 9, 1222–1228) oraz ‘dom, krewni, szersza rodzina, bractwo, klan’ (RJAZ). W tych samych znaczeniach poświadczony także w serbskich słownikach, na przykład w słowniku Vuka **ДОМ** ‘das Haus, domus (familia)’, ‘vornehme Familie, familia nobilis’. W XIX wieku w Czarnogórze podczas tworzenia kodeksu prawnego (OIZ CG) postanowiono, że terminy *dom* i *kuća* będą równoznaczne.

W słownictwie ludowym, a także w pracach etnograficznych wyraz *dom* oznaczał najczęściej bliską rodzinę (= *kuća*, *familija*, *porodica*). W gwarach serbskich i czarnogórskich wyraz jest poświadczony w obydwu znaczeniach: ‘dom’ i ‘rodzina’. Podobnie w monografii Rakicia *dom* to ‘dom, *kuća*’ (Пакић 1991: 63). W znaczeniu budynku mieszkalnego jest poświadczony w przekładzie greckiego kodeksu *Zemljoradnički zakon* w formie **ДОМЪ**, **ДЪМЪ**. W słowniku rusko-słowiańskim Kurzbeka z końca XVIII wieku pojawia się w znaczeniu **ДОМЪ** ‘das Haus’ (Kurzбек).

Od wąskiego znaczenia ‘miejsce, gdzie mieszka człowiek z najbliższymi’, przez ‘dom i zabudowania, gospodarstwo’, znaczenie wyrazu rozszerza się i obejmuje także ‘wieś, miasto, państwo, w którym się ktoś urodził’, ‘ojczyzna, strony rodzinne’, a więc geograficzne miejsce, z którego ktoś pochodzi, gdzie się urodził i które uważa za swoją ojczyznę.

¹³ Por. T. Kwoka, *Dom i kuća w języku i kulturze Serbów i Czarnogórców*, *Linguistica Copernicana* 1 (3), Toruń 2010, s. 251–270.

¹⁴ Znaczenia dialektalne: ‘strony rodzinne, ojczyzna’, ‘dom, budynek w ogóle’, ‘pomieszczenie mieszkalne domu, w którym mieszka głowa rodziny z rodziną, pokój’, ‘dom z zabudowaniami wokół, zagroda, domostwo, majątek’ oraz ‘izba parlamentu’.

Od średniowiecza wyraz często poświadczony jest także w znaczeniach metaforycznych, jako ‘dom boży, cerkiew, świątynia’, ‘klasztor, monaster’, ‘relikwiarz’ oraz ‘ziemia, grób, dusza’. W słowniku Mihajlovicia **Домъ** to ‘parlament’ (PosrbOV 1794), a w słowniku Kurzbeka ‘Rathhause’. Od XV wieku poświadczony jest w Czarnogórze w znaczeniu z zakresu terminologii rodowej i obrzędowej, dotyczy nazewnictwa domu panny młodej. Niezameżna dziewczyna, zanim wyjdzie za mąż, swoją rodzinę nazywa *dom*. Po zawarciu małżeństwa sytuacja ulega zmianie – ‘żeni je *dom* muževa kuća, a *rod* očeva’¹⁵.

Wyrazem podobnym w swym charakterze i rozwoju jest stare zapożyczenie germańskie *hiža*, w serbskim słowniku RSAN poświadczone są formy **йжа** i **йжа** ‘dom, budynek’, ‘osobne pomieszczenie w domu, w którym przygotowuje się posiłki, kuchnia’, ‘pokój’ i ‘rodzaj chleba przygotowywanego na Boże Narodzenie’ (RSAN). Wyraz ten, choć w Serbii rzadko¹⁶, poświadczony jest od najstarszych zabytków piśmienniczych (z XIII wieku forma **хѣжа** ‘domus’ RiKSS z twórczości Domentijana oraz **хѣжа: братни хѣжа и наша** (MS: 328, 1423)), w obydwu znaczeniach, jako ‘dom’ oraz ‘rodzina i plemię’. W XIX wieku w SR forma **хѣжина**, **йжина** jest definiowana jako ‘buda, komórka, w której mieszka małżeństwo – część zadrugi; komórka, w której przechowuje się jedzenie’, ‘клијет, изба, одаја, соба = клијет у Србији по некијем мјестима (као н. п. по Јадру и по Поцерини) зову *ајат* или *вајат*, а на некијем мјестима (као н. п. по Морави) *стасина* и *ијжина*. У Србији коликогод има ожењенијег људи, толико има око куће вајата, те сваки човјек у свом вајату спава. (...) У гдјекојијем се вајатима држи вино, ракија, сир, масло, скоруп, мед и остале домаће ствари’. Słownik RJAZ podaje znaczenia *hiža* ‘kuća’ (1423), ‘zadruga’ (w okręgach chorwackich), ‘porodica, plemię’ (w XV wieku) oraz ‘soba’.

Wypierany w Serbii przez wyrazy *kuća*, *dom*, zachował się jedynie na peryferiach serbszczyzny: w Timoku i Pirocie i w Wojwodinie, a także w Chorwacji w dialekcie kajkawskim. W gwarze Pirotu poświadczona jest forma **хижа** ‘dom, pomieszczenie w chacie wiejskiej, w której znajduje się palenisko, kuchnia’ (RPirot), w Timoku natomiast **йжа** ‘dom, *kuća*’, ‘pomieszczenie w domu, w którym znajduje się ognisko, kuchnia’ (RTimok). W Wojwodinie **хижа** to ‘dom, *kuća*’ (RSGV).

Dużo bardziej skomplikowany rozwój charakteryzuje prasłowiański **kōtja*, wyraz charakterystyczny dla języków południowo- i wschodniosłowiańskich (obecny w języku polskim wyraz *kucza* jest zapewne zapożyczeniem z ukraiń-

¹⁵ A. Jovičević w monografii o Nahii Riječkiej: „Мјесто, гдје пребива, жена назива домоу кућу у којој је удата, гдје домује (вијек проводи) за разлику од рода, гдје је рођена и одакле је удата” (Riječka: 145).

¹⁶ Psł. **chys’a* i *chyz’a* (starsze formy: **chysъ* i **chyzъ*) ‘dom’ to germańskie zapożyczenie, bliskie swniem. *hūs*, niem. *Haus*, staronordyckie *hūs*, które rozwinęły się prawdopodobnie z formy **hūsa*. Wyraz w formach *his*, *hisa*, *hiš*, *hiša* ‘kuća’, ‘zadruga’, ‘porodica, plemię’ i ‘soba’ znacznie częściej występuje na terenach chorwackich (RJAZ).

skiego¹⁷). Mimo dyskusyjnej etymologii¹⁸ z całą pewnością można przyjąć, że wyraz **kŏtja* jest prasłowiańskim nowotworem powstałym „било да се означи одређен, новији тип зграде, било да се лексички диференцирају значења ‘кућа као зграда’ i ‘кућа као породица, задруга’, тако да би се ово друго оставило баштињеној речи **domъ*” (Лома 2004: 21). Так więc, w jednym momencie *kuća* „posлужила нашим далеким прецима да ‘рематеријализују’ већ увелико ‘социологизовано’ значење старијег, из праиндоевропске епохе наслеђеног термина **domъ*” (Лома 2004: 23), choć później i wyraz *kuća* uległ uspołecznieniu, pojawiając się między innymi w konstrukcjach: *oženiti se iz dobre kuće, samohrana kuća, kraljevska kuća*.

We współczesnym języku serbskim **кѹћа** to przede wszystkim ‘dom, budynek, chata’, ‘dom rodzinny, ognisko domowe; rodzina’¹⁹ oraz ‘rodzina; wszyscy, którzy wspólnie mieszkają w domostwie, domownicy, najbliższa rodzina’, ‘domostwo, gospodarstwo domowe’, ‘ród, pokolenie, rodzina panująca, dynastia’, dial. ‘większa wspólnota rodzinna (najczęściej bracia wraz z swoimi rodzinami), której członkowie mieszkają we wspólnym domostwie’, ‘wspólnota wielu rodzin noszących to samo nazwisko, powiązanych pochodzeniem, bractwo, plemię’ (RSAN).

Na przestrzeni wieków podstawowymi znaczeniami wyrazu *kuća* było „место за становање, зграда, кућа као мање насеље, кућа као најмања економска и управна јединица у селу” oraz, znaczenie wtórne, synonimiczne do wyrazu *dom*: „родбинска заједница – инокосна породица у ужем смислу, задружна породица у ширем и мало братство у најширем значењу” i „као родбинско-економска заједница, кућа као најмања управна економска и пореска

¹⁷ Według Sławskiego (Sławski SEJP I: 310–311) wyraz ten w języku polskim oznaczający ‘szałas, prymitywna buda z chrustu, chatka’, a także regionalnie ‘licha chatka, szałas, szopa np. na drewno; zagroda dla kur, prosiąt, cieląt; wgłębienie pod trzonem ogniska’, należałoby wywodzić z psł. **kuk-ja* ‘kupa’, jako nawiązanie do prymitywnej chatki przypominającej kopiec, kopę, kupę.

¹⁸ Według ESSJa wyraz **kŏtja* oznaczał ‘pomieszczenie, izbę z paleniskiem lub piecem w rogu’ – byłaby to prasłowiańska innowacja nie tylko językowa, ale także kulturowa (za taką etymologią przemawiają dane archeologiczne opisujące najstarsze formy słowiańskiego budownictwa mieszkalnego, lokujące ognisko w rogu izby prymitywnego starosłowiańskiego domu). Według zaś P. Skoka oraz współcześnie żyjącego belgradzkiego indoeuropeisty A. Lomy pierwotne południowosłowiańskie znaczenie brzmiałoby ‘schronienie, kryjówka, ukrycie (lub) miejsce, w którym się dba o kogoś’, ‘schronienie z ogniskiem, wokół którego gromadziła się rodzina, zadруга’ (wyraz derywowany byłby od **kŏtati* / **kutati* ‘dbać, troszczyć się, wychowywać, ukrywać’) (Skok ER II: 221–222). Obydwie etymologie jako możliwe podają słoweńscy etymolodzy, Marko Snoj (Snoj SES: 287) i France Bezlaj (Bezlaj ESSJ II: 52). Według nich byłby to wyraz spokrewniony z psł. **sъ-kŏtati* (**kŏtati* i **kutiti*) ‘ukrywać, chronić, troszczyć się, zawijać’, pol. lud. *kutać* ‘owijać, pokrywać’. Wyraz miałby znaczenie pierwotne ‘to co ukryte; to co pokryte’ (por. serb. *krov* ‘dach’) lub byłby derywatem z sufiksem *-ja* utworzonym od psł. **kŏtъ* ‘kąć; kąć wewnętrzny’ w znaczeniu ‘to, co ma kąty; kwadratowy, a nie okrągły, budynek’ lub, w związku z organizacją domu prasłowiańskiego, ‘budynek, w którym ognisko znajdowało się w kącie’.

¹⁹ Znaczenia dialektalne: ‘kompleks budynków należących do jednego domostwa, zagroda, obejście’, ‘sprzęty domowe, wyposażenie domu’, ‘część wiejskiej chaty przeznaczona do mieszkania, w której znajduje się palenisko, gdzie się gotuje, je i spędza największą ilość czasu’, ‘kuchnia’, ‘pokój’, ‘pomieszczenia w domu, przeznaczone dla zwierząt domowych’.

јединица, са читавим низом колективних одговорности, права и дужности у држави и селу, владалачки дом, манастирска заједница” (Чубриловић 1959: 12, 16). W rozwoju semantycznym wyrazu (paralelnym z *domem*) istotne jest mieszanie funkcji topograficznych, mieszkaniowych i własnościowo-prawnych z rodowymi i społecznymi (socjalnymi). W swej monografii Čubrilović proponuje, aby wyrazu *kuća* używać na określenie jedynie domu jako budynku, miejsca zamieszkania oraz jednostki administracyjnej (a więc w znaczeniu pierwotnym), terminy rodzinne zastępować natomiast bardziej odpowiednimi wyrazami typu *porodica, obitelj* lub *dom* (Чубриловић 1959: 45).

Najwcześniejsze poświadczenia podstawowych znaczeń ‘dom, budynek mieszkalny, *ognjište, dim*’ oraz ‘šator, senica, koliba’, łac. ‘saedes, domus’ notowane są w tekstach pisanych cerkiewszczyzną, między innymi u Domentijana z XIII wieku. W średniowiecznych dokumentach serbskich pojawia się *кѹкѹа* (KD, art. 10, 17, 52, 57, 90, 223) i *кѹкѹа, коѹкѹа* (DH). W słowniku Daničića poświadczona forma *коѹѹа* ‘domus, saedes’ to: *на трикоушѹ коѹкѹ да пѹтарѹтъ се въ монастырнѹхъ .н. калогѹрѹ* (KD, art 30), *аще кто оужежеть коѹкѹю* (KD, art. 37). W XIX wieku notowany jest na przykład *кѹѹа* ‘das Haus, domus’, ‘der Hof, aula, palatium, dwór’, ‘die Küche, culina’ oraz ‘vornehme Familie, familia nobilis’.

Terminem *kuća* określano ‘chaty wiejskie’ oraz ‘domy miejskie’. Pierwotne znaczenie ‘miejsce zamieszkania rodziny, budynek, dom’ jest zachowane w serbskich i czarnogórskich gwarach, na przykład w plemienu Paštrovićów obok znaczenia wtórnego ‘rodzina, krewni’. W toku późniejszego rozwoju semantycznego ze znaczenia ‘dom, w którym pali się wspólny ogień’ rozwinęło się także znaczenie ‘część domu, pomieszczenie, w którym jest palenisko znajdujące się najczęściej zaraz za wejściem, przed *sobaq*; kuchnia, *kujna*’ (por. Милићевић 1984: 11). To drugie znaczenie wynika z rozwoju sposobu budowy domów. Aż do wyzwolenia spod władzy tureckiej domy budowano głównie z drewna (w Serbii), gliny (Wojwodina) lub kamienia i drewna (Czarnogóra). Serbskie, drewniane domy były jednoizbowe, w zależności od regionu najczęściej budowane z drewnianych bali lub bierwion poziomych w konstrukcji zrębowej. Na wybrzeżu zaś budowano przede wszystkim z kamienia. W izbie, na środku paliło się ognisko, wokół którego skupiało się życie rodzinne (Новаковић 2002: 93). W okresie panowania tureckiego, przede wszystkim w miastach, pojawił się nowy typ domów typu bałkańskiego (orientalnego) – domy dwupoziomowe (na parterze kuchnia i dwa pokoje, a na piętrze wokół *divanhanu* kilka pomieszczeń mieszkalnych) przeznaczone dla liczniejszych rodzin. Ten prymitywny typ budowy został wyparty przez domy kryte gontem i budowane z plecionki obklepionej gliną lub cegieł suszonych na słońcu. W XIX wieku rewolucję w budownictwie wywołało wprowadzenie nowych technik i materiałów budowlanych, między innymi cegły i szkła. Domy wzbogaciły się o kolejne pomieszczenia (a wyraz *kuća* o kolejne znaczenia): obok *kući*, głównego pomieszczenia, gdzie toczyło się życie rodzinne i znajdowało się *ognjište*, pojawiła się także *soba* służąca domownikom jako sypialnia. Kiedy budynek stał się dwu- i wieloizbowy, wówczas pojęcie *kuća* otrzymało nowe

znaczenie, ograniczane tylko do kuchni – pomieszczenia, które było usytuowane zaraz za wejściem, i w którym znajdowało się palenisko (notowane w słowniku Vuka ‘die Küche, culina’ oraz ‘Mutterkuchen’).

Od średniowiecza *kuća* to także nazwa jednostki administracyjnej i ekonomicznej na wsi (KD, art. 179). W średniowiecznej Serbii jednostką statystyczną były domy, *kuće*, to jest wspólnoty rodzinne zamieszkałe w jednym domu, które odpowiadały za wszystkich swoich domowników. To od domów pobierano średniowieczne podatki, na domy były rozdzielane robocizny. Domostwo było również najniższą jednostką objętą systemem odpowiedzialności karnej i zabezpieczenia wykroczeń popełnianych przez domowników (Чубриловић 1959: 12)²⁰. W późniejszym czasie to znaczenie nie uległo istotnym zmianom: w tefterskich oraz zapiskach tureckich i weneckich *kuća*, obok *mahali*, to najmniejsza jednostka we wsi (stąd w Czarnogórze podatek: *kućarina*). Taki podział pojawił się w pierwszym spisie Czarnogóry za panowania Skender-bega Crnojevicia z 1521 i 1523 roku. W formie pluralnej (*kuće*) wyraz otrzymuje znaczenie geograficzne i oznacza ‘osiedle, osadę’ (Чубриловић 1959: 13).

W średniowieczu *kuća* oznaczała także ‘monaster, klasztor, wspólnotę zakonną mieszkającą w monasterze’. Potem funkcjonowała też jako ‘sklep, punkt handlowy’ (‘taberna mercatoria’ od połowy XIII wieku, por. RiKSS). W średniowieczu również jako ‘dom władcy, dom rodziny panującej, dwór’. W słowniku Daničića (RiKSS) od XIV wieku jako ‘patria’ (por. MS: 168).

Rozwój znaczenia *kuća* postępował dalej, ku znaczeniu ‘dom z ziemią, majątkiem, dwór’ (poświadczone od XIV wieku, np. KD). Rovinski pisał, że wraz z *kuća* nie nazywano wyłącznie domowników, ale także wszystko, co do domu należało: majątek, zwierzęta (Ровински 1998 I: 146). W powiedzeniu: *E, čovječe od kuće!* wyraz występuje w znaczeniu określenia moralnego, ‘dobry dom, dobre pochodzenie, szlachetne pochodzenie’. Stąd też *kućić*, *kućević* to człowiek pochodzący ze starego, znacznego rodu, znany z zasług jego członków (Ровински 1998, I: 147).

W znaczeniu wtórnym, socjologicznym, jako wyraz określający wspólnotę rodzinną, zarówno wielopokoleniową, jak i jedno- lub dwupokoleniową (synonim *porodica, familija, zadruga*) wyraz *kuća* poświadczony jest od początków piśmiennictwa, między innymi w słowniku Daničića (RiKSS) i w *Kodeksie* Dušana. „Стари изрази *обитељ* и *породица*, *фамилија*, и новија реч *задруга* никад нису тако примењивани за означавање породице, као *кућа* било у ужем појму инкосна или у ширем задружна кућа. Под овим називом обухваћен је појам и шире родбинске заједнице братства у Црној Гори”, poświadczone w Lice,

²⁰ „Кућа као појам за зграду и чељад што у њој живе, уствари је и у Средњем веку најнижа економска и управна јединица, са читавим низом колективних права и дужности – како њених чланова међусобно тако према држави, властелину, селу: заједничко плаћање њених чланова државних пореза и феудалне ренте, колективна кривична одговорност – према државној и феудалној власти за дела, почињена од њених чланова, крвна освета по обичајном праву итд” (Чубриловић 1959: 11–12).

Slawonii, Dalmacji, Hercegowinie, Czarnogórze i Boce Kotorskiej (Чубриловић 1959: 14–15). W monografii Rakicia *kuća* to ‘rodzina, węższa lub szersza, obejmująca także pojęcie domostwa – wspólnoty rodzinno-majątkowej’ (Ракић 1991: 68). Aż do wydania słownika Vuka w 1818 roku określał także zadrugę, szeroką wspólnotę rodzinną, w której obowiązywała wspólnota dóbr, pracy, produkcji, jedno palenisko i jeden naczelnik.

Wyraz *kuća* jako ogólny wyraz, którym lud nazywał prostą (*inokosna kuća*) lub złożoną rodzinę (*zadružna kuća*), do czarnogórskiego kodeksu OIZ CG wprowadził jego kodyfikator – Valtazar Bogišić. Opierał się przy tym na świadectwie znanych czarnogórskich twórców ludowych, między innymi Stefana M. Ljubišy i Vuka Vrčevicia. Wyjaśnił w ten sposób powód, dla którego zdecydował się do OIZ CG wprowadzić ten termin jako synonim wyrażen *kućna zajednica* i *domaća zajednica*.

Jak pisał Ananije Ilić, *kuća* to „porodična institucija, sastavljena od domaće čeljadi, među kojima se manifestuje: zajednica imanja, življenja, radnje i tečiva” (Илић 1936: 24). *Kuća* jako wspólnota domowników obejmuje nie tylko męskich i żeńskich członków rodziny, ale też każdą osobę *doma rođena* i *zakonito primljena u kuću*, to znaczy każdą osobę urodzoną we wspólnocie lub adoptowaną, a także żony członków rodziny. Wspólnota majątku *kući* oznacza, że wszelkie dobra należące do rodziny/domu są wspólne i dysponować nimi można jedynie za zgodą wszystkich członków rodziny (każdy z domowników może posiadać również swój prywatny majątek). Wreszcie *kuća* to wspólnota etyczno-moralna (wychowanie członków rodziny, opieka nad nieletnimi itp.) i organizacja ekonomiczno-gospodarcza.

Wyraz *kuća* poświadczony jest także w szerszym znaczeniu jako ‘bractwo, małe bractwo, wspólnota rodzinna, w której zamieszkują bracia i kuzyni z żonami i dziećmi’. W swej pracy Rakić pisze, że termin ten ma czasem znaczenie szersze, oznaczające ród, bractwo (= klan), synonimicznie odnoszące się do takich pojęć, jak: *verige, dom, dim, komoštre, ognjište, odžak* (Ракић 1991: 68). W literaturze naukowej dotyczącej terminologii życia plemiennego *kuća* obejmuje znaczenie ‘małe bractwo’, ‘bractwo lub część bractwa’. Między innymi Filipović (Филиповић 1945: 97) dzieli bractwa na mniejsze jednostki: *kuće, rod, blizikę*. *Kuća* to także nazwa grupy rodzin z jakiegoś znanego, wyjątkowego, naczelnego bractwa.

Znaczenia konkretne, nieabstrakcyjne, najczęściej z zakresu budowy lub wyposażenia domu mieszały się ze znaczeniami społeczno-rodowymi także w przypadku kilku innych wyrazów. Przykładem może być wyraz **òгньиште**²¹ w zna-

²¹ **Òгньиште** to ‘część chaty, gdzie znajduje się palenisko, gdzie się gotuje, spożywa posiłki i spędza najwięcej czasu’, ‘rodzaj pieca z kominem, kominek’, ‘część pieca, gdzie pali się ogień, palenisko’, ‘altana, wiata z paleniskiem’. W znaczeniu figuratywnym to ‘dom rodzinny; majątek plemienia, rodziny’, ‘strony rodzinne, ojczyzna’, ‘wspólnota rodzinna, domostwo, gospodarstwo domowe’, ‘ośrodek bólu, centralne miejsce choroby’, ‘centrum, ośrodek ruchu, idei, zjawiska, ognisko’ (RSAN).

czeniu ‘rodzina’, który powstał pod wpływem znaczenia obrzędowego (ognisko jako symbol rodziny, życia rodzinnego) i poświęcony jest w tym znaczeniu w słownikach²². W serbskiej tradycji ludowej ognisko znajdujące się na środku izby to centralne miejsce kultu rodzinnego, najważniejsze miejsce mikrokosmosu starego serbskiego domu, któremu podporządkowana była organizacja przestrzeni całego domu. Ognisko uważano za miejsce magiczne, miejsce przebywania mitycznych duchów przodków strzegących domu i domowników, opiekunów rodziny. To także miejsce, wokół którego toczyło się życie codzienne rodziny, gdzie przyrządzano i spożywano posiłki, dokoła którego spano, przy którym podejmowano gości, zawierano z nimi porozumienia. Przy wtórze gęśli bajano o starych czasach, składano ofiary, korzystano z ciepła i światła z niego bijących²³. Znaczenie ‘rodzina wspólnota rodzinna’ nawiązuje więc do funkcji ognia, ogniska domowego zajmującego centrale miejsce i symbolizującego wspólnotę.

Podobnego charakteru i pochodzenia jest wyraz **огањ** mający także, obok podstawowego ‘ogień’, znaczenie wtórne ‘wspólnota rodzinna, domostwo, rodzina’ (RSAN). Jako element słownictwa rodowego *oganj* poświadczony jest w plemieniu Kući w znaczeniu ‘dom, osobna rodzina na oddzielnym domostwie’ (Kući, Bratonožići, Piperi 1981: 29).

Do słowiańskiego ogniska – z ciągle w nim płonącym ogniem jako centrum domu, miejscem świętym – nawiązuje zapewne wyraz tureckiego pochodzenia **оцак** i **оцак**, pierwotnie ‘komin’, ‘palenisko w domu połączone z kominem, kominem’, a wtórnie także ‘dom, budynek domu’ i ‘ród, rodzina (najczęściej szanowana rodzina)’ (RMS). Według słownika Škaljčicia *odžak* oznacza ‘dom, rodzina, pokolenia, ród’, ‘szlachecki dom *bega*, którego drzwi zawsze stoją otworem dla podróżnych i dlatego ogień w ognisku nigdy nie gaśnie, dobry, bogaty dom’, ‘janczarski *odžak* – sztab janczarów, który dzielił się na орты’. Wyraz w znaczeniu ‘dom’ i ‘rodzina’ poświadczony jest w XVII wieku w słowniku Mihajlovičicia **хоцак** (GzRSR 1682) i **оцак** (KK-ER 1825) oraz w słownikach Popovicia: **оцак** ‘Rauchfang, Häuschen für den Melonensamen, Haus, Hof’, i **оцак, хоцак**

Jako nom. loci z suf. **-isko / *-išče* psł. **ognisko / ognišče* ‘miejsce, na którym rozpala się ogień’ został utworzony od psł. wyrazu **ognь* (scs. *огнь*, serb. *oganj*).

²² W gwarach są poświadczone między innymi formy **огњаште** (RTimok), **оѓњаште** (RMač), **огњиште** (RPosav; Nikšić) i **огњиште** w znaczeniu ‘miejsce w domu, w którym pali się ogień, gdzie są przygotowywane potrawy i pieczony jest chleb’, ‘najważniejsza część domu’, a jako symbol domu, rodziny także ‘dom, rodzina’, ‘strony rodzinne’.

²³ „Ono što je oltar u hramu, to je ognjište u kući. Gotovo svi domaći obredi, od rođenja do smrti obavljani su na ognjištu. Grešnici su se ispovedali na ognjištu. Stari ljudi umirali su na njemu”. W okolicach miejscowości Pčinja „dete se prvi put okupa na domaćem ognjištu da bi se vezalo za kuću i da bi živelo”. Na terenie całej Serbii panna młoda „pred polazak na venčanje, ljubi ognjište svojih roditelja, a posle venčanja ljubi ognjište mladoženjinih roditelja i tri puta ga obilazi”. Wokół ogniska „se obnosi božićna slama, nalažu badnjaci, peku česnica i pečenica” itp. (por. SMR: 330–331).

‘димњак, огњиште, кућа, породица, уопште религиозно или војничко тело’ (PopovićTur)²⁴.

W tym samym znaczeniu ‘rodzina, część dużej rodziny, która mieszkając w tym samym domu, prowadzi osobne gospodarstwo’ poświadczony są także wyrazy oznaczające prymarnie ‘łańcuch’, ‘łańcuch nad paleniskiem, na którym powieszony jest kocioł’: **вѐрига** i pl. **вѐриге** oraz **кѝмостра**, **кѝмоштра** i pl. **кѝмостре**, **кѝмоштре** (RSAN)²⁵. W większości słowników są one poświadczony w znaczeniach podstawowych, choć w swej monografii Rakić przytacza wyrazу **вѐриге** ‘dom, rodzina, *kuća*’ (Ракић 1991: 61) i **кѝмоштре** ‘dom, rodzina’ (Ракић 1991: 66). Podobne znaczenie można znaleźć także w słowniku czarnogórskim **verige** ‘lanac nad ognjištem o kojemu visi kotao’ i fig. ‘kuća’ (*prenijeti verige* ‘iseliti se’, *donijeti verige* ‘doseliti se’) (CrnogR).

Z dawną metaforą dym = dom oraz średniowiecznym określeniem domu (stąd też średniowieczna nazwa podatku, *dimnina*, *dimina*, *dimnica* poświadczona od XIV wieku) jest także związane określenie **дѝм** ‘dom, ognisko (domowe), rodzina; *familija*, *porodica*’ oraz ‘dym, produkt spalania’, ‘to, co przypomina dym (para wodna, mgła, pył itp.)’ (RSAN)²⁶. Wyraz od średniowiecza w znaczeniu ‘dym, obłok lub mgła unosząca się w powietrzu’ (na przykład w słowniku Daničića **дымь** ‘fumus’ oraz Vuka i Popovića **дим** ‘der Rauch, fumus’), a w znaczeniu przenośnym ‘po dimu što se podiže iz kućnoga ognjišta, znači, kao i ognjište i ođak: kuća, porodica (koja ujedno, u istoj kući živi)’ od XVIII wieku. W znaczeniu rodowym wyraz pojawia się w twórczości ludowej i *Zborniku* Bogišića (1999: 8), monografii Rakicia: *dim* ‘dom, jednostka administracyjna we wsi (odpowiednik domu)’ (Ракић 1991: 62) oraz gwarach czarnogórskich.

W znaczeniu ‘rodzina’ poświadczony jest wyraz **дѝмовина** (RMS; RSAN), od XVII wieku ‘kraj, państwo, region, w którym ktoś się urodził i w którym dorastał, ojczyzna’, ‘państwo lub region pochodzenia’, a potem pojawia się także jako ‘dom, rodzina’, przest. ‘gospodarstwo’ i od XIX wieku, przede wszystkim w Czarnogórze, w znaczeniu ‘rodzina męża’; familia, ženi su *domovina* muževa kućna čeljad, braća itd.’

Nowszym, choć obecnie już przestarzałym, terminem pojawiającym się na określenie rodziny jest **глѝта** i **глѝт** ‘członkowie rodziny, rodzina, zadruga’,

²⁴ Zapożyczenie z tur. *ocak* ‘ognisko, palenisko, dom, rodzina, centrum’ w Czarnogórze poświadczony w formie **ođžak** ‘dimnjak’, fig. ‘kuća, dom’, ‘iskopana rupa u zemlji u koju se sadi sjeme dinje’, ‘majdan kamena’ (CrnogR) i **оцак** ‘просторија око огњишта, претсобље’, ‘дом, кућа, братство’ (Nikić).

²⁵ Dwa zapożyczenia z takim samym rozwojem semantycznym. Wyraz *komostre*, *komoštre* pochodzi z gr. κρεμαστός ‘zawieszony, powieszony, wiszący’, κρεμάννυμι ‘wiszę’, a etymologia *verige* jest niepewna.

²⁶ Psł. **дымь* ‘lotne produkty spalania, parowania, dym, para, opar’ w wyniku rozwoju semantycznego otrzymuje w języku serbskim nowe znaczenia: ‘dom wiejski, zagroda’ > ‘rodzina’ (dom zamieszkiwała jedna rodzina, a w centrum domu znajdowało się ognisko, z którego wyląniał się dym; jeden dym z jednego domu).

‘grupa, tłum, ciżba’, ‘biedota, biedak’, ‘brud, nieczystość’ (RSAN)²⁷. W znaczeniu ‘porodica, familia’ wyraz jest poświadczony od XIX wieku, w słowniku Vuka z Czarnogóry **глѡта** ‘die Urmen, pauperes, сиромаш’, ‘чељад, тј. жена и дјеца, die Familie, familia’, ‘некако љубре у житу, herbae inutilis genus’, słowniku Porovicia i Mihajlovicia **глота** ‘породица, чељад’ (KK-ER 1821) oraz w gwarach: **глота** ‘чланови домаћинства. Врло стара реч која означава све особе у једној породици – задрузи’ (RBanat), **глота́** ‘коров, уродица у житу’, ‘доњи друштвени слој, сиротиња’, ауг. ‘број чланова породице, чланови породице’ (RTimok).

Na określenie najbliższej rodziny używano także formy zaimka **наши**, w języku Kamenicy w znaczeniu fig. **наши** ‘najbliższa rodzina dziewczyny, która wyszła za mąż’ (RKam).

Kilka określeń rodziny jest nowszego pochodzenia – są to najczęściej zapożyczenia z języka tureckiego. Należą do nich na przykład **акреба** ‘rodzina, najbliżsi krewni, *svojta*’, ‘osoba z dobrej rodziny’ oraz **акребалук** ‘pokrewieństwo, powinowactwo, rodzina’ (RSAN; RMS)²⁸, **илака** ‘svojta, rodaka’ (CrnogR), **чѐра** ‘pokrewieństwo, ród, rodzina’ (RPiva²⁹), **шљеме** ‘врх крова, куће’ oraz fig. ‘кућа, домаћинство, породица’ (Nikšić). Z języka rosyjskiego zapożyczono wyrazy **семя** (PosrbOV 1823) i **семејство** (PosrbOV 1836) oraz **сѣмљ** (KurzbeK: 171; KurzbeKLeKs: 270).

W nawiązaniu do znaczenia konkretnego ‘numer, cyfra’ i ‘numer domu’ od XVIII wieku jest także poświadczony wyraz **нўмера** (RSAN), w gwarach **нўмера** ‘дом, кућа, породица’ i ‘број куће’ (RRad), **нумера** ‘кућни број’ oraz ‘саме породице које су живеле у одређеној кући’ (RBanat).

W tym miejscu więcej uwagi należałoby poświęcić opisowi samej rodziny jako podstawowej jednostki rodowej. Wyżej wymienionymi wyrazami (przede wszystkim *kuća* i *dom*) aż do XIX wieku określano zarówno niewielkie rodziny jednolub dwupokoleniowe – późniejsze określenia: *inokosna kuća/porodica*, *inoko(v)-ština* ‘mała wspólnota rodzinna, najczęściej składająca się z rodziców i ich dzieci, którzy mieszkają na wspólnym majątku i prowadzą wspólne gospodarstwo’ (RSAN) – jak i wielkie, wielopokoleniowe wspólnoty typu zadružnego – *zadrugi*. Pierwszą z opisanych form rodzinnych jest wąska rodzina – *inokosna kuća*, którą Vujačić (Vujačić 1977: 31) definiuje jako ‘najmniejsza wspólnota krwi, rodzina złożona z dwóch pokoleń (rodzice z dziećmi)’. W swej pracy na temat rodziny w Czarnogórze podaje on również inne serbskie i czarnogórskie określenia tego typu wąskiej wspólnoty: *inokoština*, *mala kuća*, *slaba kuća*, *nejaka kuća*,

²⁷ Psł. **glota* ‘rodzina, żona i dzieci, familia’ posiada niepewną etymologię. Najprawdopodobniej to wyraz abstrakcyjny, collectivum na -a od ie. **gl-et-*, **gel-* ‘tłoczyć się, gniesć, ugniatać’ (derywaty od tego pierwiastka w znaczeniu ‘ściśnięta masa, bryła’ > ‘grupa ludzi, tłum, zgraja’).

²⁸ W pracy Bjeletić *akreba*, *ekreba* to ‘rodbina, porodica, svojta; onaj koji je iz dobre porodice’ (Bjeletić 1995: 206). Wyraz zapożyczono z tur. *akraba* ‘rodzina’.

²⁹ Zapożyczenie z wł. *cera* ‘twarz, osoba’ (< gr. *káca* ‘głowa’), ale również mógł pojawić się pod wpływem tur.-pers. *çehre* ‘ts.’ lub alb. *cerë* ‘ts.’.

samština, siromašna kuća, podczas gdy rodzina bez męskiego potomstwa jest określana jako: *prazna, pustoš, pustinja, prazna pećina, pusta pećina, isprežna kuća, istražna kuća, istražbina, iskopana kuća, svratnica, svratna kuća* (Вујачић 1977: 31). Obszerne informacje na temat struktury *inokosnej* rodziny w XIX wieku podaje Bogišić (1999: 87), przywołując na przykład z Budvy, Hercegowiny i Katunskiej Nahii formę *inokosna kuća*.

Znacznie ciekawiej prezentuje się jednak opis formy rodziny wielopokoleniowej, którą aż do XIX wieku w języku ludu, piśmiennictwie i aktach prawnych określano takimi samymi wyrazami jak rodzinę jednopokoleniową – *kuća, dom, familija* etc. Dopiero od połowy XIX wieku, dzięki odpowiedniemu hasłu w swoim słowniku, Vuk Karadžić rozpowszechnił, obecnie już popularne, określenie **зэдруга**³⁰ dla oznaczenia modelu rodziny wielopokoleniowej ('Hausgenossenschaft im Gegensatz der einzelnen Familie, plures familiae in eadem domo'). Przede wszystkim więc taką formę organizacji rodzin określano wyrazami i frazami: *kuća, dom, porodica, zajednica* i *familija* oraz *kućevna/porodična zadruga, kućna/porodična/domaća zajednica, zadružna/velika/velja/bogata/neodeljena/golema/dobra/jaka/snažna/dugačka/glavarska/glasovita kuća, kućna družina, golema/velika famelja, velika/proširena/zadružna porodica, čeljad, obitelj, vit, hiža, društvo, veliko ognjište, skupština (porodična), množina, glota, komun, bratstvo, braća, braćija* (Илијић 1999: 15–16; Чубриловић 1959: 17; Bogišić 1999: 87; Kući, Bratonožići, Piperi 1981: 191). W XIX-wiecznych aktach prawnych, pojawiają się wymiennie określenia *kuća* oraz *zadruga* i *zadružna kuća* (OIZ CG 1888), *zadruga, kuća, zadružna kuća* (GZS 1844). Termin *zadruga* od drugiej połowy XIX wieku przyjęli także badacze i naukowcy serbscy i chorwaccy.

Pierwsze pisane dane o instytucji serbskiej zadrugi pochodzą z dokumentów bizantyjskich oraz serbskich z XII i XIII wieku³¹. W *Kodeksie Dušana* (KD, art. 51, 52, 66, 70) wymienia się bezpośrednio *kuća, ognjište, dim*. W 77 nagłówkach dubrownickich statutów z XII i XIII wieku, a także w statucie Kotoru i Grbalja, pojawia się pojęcie zadrugi (Илијић 1999: 17–19). W tureckim fermanie z 1766 roku wśród Serbów wspomina się zadrugę jako formę wspólnego życia i pracy. Statut Varaždinskiego Pogranicza Wojskowego z 1737 roku wymienia *Hauskommunion* wraz z dokładnym opisem życia w niej.

Terminami *kuća, dom*, w znaczeniu współcześnie znanym jako *zadruga*, oznaczano więc wielką (liczącą zazwyczaj od kilku do 20–30, a nawet 50 osób), wielo-

³⁰ Współczesna definicja wyrazów **зэдруга** i **зэдруга** to 'wspólnota rodzinna składająca się z większej liczby członków powiązanych między sobą bliskimi więzami pokrewieństwa (zwykle bracia z rodzinami), którzy mieszkają w jednym wspólnym domostwie i prowadzą wspólne gospodarstwo; wiejska wspólnota typu wielkorodzinnego', 'organizacja kolektywna, zrzeszenie powstałe w celu wykonania różnego rodzaju działań o charakterze gospodarczym', 'wspólnota, związek, zrzeszenie ludzi w ogóle' (RSAN).

³¹ Należą tu dokumenty monasterskie, najpierw bizantyjskie, a potem także serbskie, które prowadziły ewidencję należących do nich dóbr, wspólnot, rodzin i ich majątków oraz dokumenty sądowe, prywatno-publiczne, akta sporządzane przy sprzedaży, kupnie, zamianie dóbr i majątków.

pokoleniową, tradycyjnie patriarchalną wspólnotę rodzinną, grupę krewnych wywodzących się od jednego przodka, szczególnie często występującą w społecznościach pasterskich (koczowniczych), złożoną z dwóch lub więcej rodzin nuklearnych – nie tylko z członków rodziny, ale także z każdej osoby urodzonej we wspólnocie lub adoptowanej. To instytucja społeczna, gospodarcza, rodowa, moralna i religijna, której głównymi cechami były wspólnota produkcji i konsumpcji, wspólnota majątkowa, władza reprezentowana przez naczelnika. Była to także wspólnota etyczno-moralna, która zajmowała się wychowaniem członków rodziny, opieką nad nieletnimi, a w okresie niewoli tureckiej i ogólnego chaosu administracyjnego ziem serbskich, kiedy nastąpił jej największy rozwój, również instytucja chroniąca rodzinę i naród, pomagająca wsi zachować jej słowiański i chrześcijański charakter. Jako relikw ustroju rodowego, być może powstała w czasie wędrówek Słowian na Bałkany³². Szerzyła się linearnie (kiedy składało się na nią więcej pokoleń, na przykład dziadek, syn, wnuk) lub lateralnie (tworzona przez braci, którzy wraz z swoimi rodzinami zostawali we wspólnym domu). Według Čubrilovića (Чубриловић 1959:17) był to „kręgosłup życia gospodarczego w dawnej Serbii”, „биолошко-сродничка, производно-економска и друштвена заједница, а код нас некако и традиционално-обичајна” (Барјактаровић 1981: 278).

W podobnym znaczeniu jest także poświadczony wyraz **зједница** ‘wspólnota, wspólnota ludzi’, ‘wspólnota lub grupa ludzi, którzy mieszkają razem’, ‘osoby powiązane członkostwem w jakiejś organizacji, towarzystwie’, ‘wspólne życie, wspólne idee, uczucia, jedność’, ‘ziemia lub inne dobra, które należą do większej liczby osób, wspólne posiadanie dóbr, współwłasność’ (RMS; RSAN), **зједница** ‘Gemeingut, was zweien oder mehrern zugleich gehört, bonum commune’ (SR; Popović).

Jako termin prawny, *kućna zajednica* oznacza formę wspólnoty rodzinnej, w Czarnogórze po raz pierwszy oficjalnie określonej prawnie w *Zakoniku kneza Danila* z 1885 (DZ, art. 47–58), a następnie w OIZ CG z 1888 roku. W *Kodeksie* był to termin tożsamy z terminami *zadruga* lub *kuća*. „Свака се Кућа, т.ј. кућна заједница сматра самосталним имаоником, што се год тиче домаћих добара и имовине” (OIZ CG: 686). *Kućna zajednica* jest traktowana jako osoba prawna będąca właścicielem wszystkich dóbr znajdujących się w jej posiadaniu. Jej członkami w Czarnogórze mogli być zarówno mężczyźni, jak i kobiety, podczas gdy zapisy w serbskim GZS przewidywały tylko członkostwo mężczyzn. Według OIZ koniec *kućnej zajednicy* nastaje wyłącznie przez podział albo małżeństwo. Jedynie GZS dopuszcza możliwość rozwiązania wspólnego gospodarstwa.

³² Część uczonych zakwestionowała prasłowiańskie pochodzenie zadrugi i jej przeważający wpływ na formowanie się wczesnego serbskiego modelu rodziny. W interesie średniowiecznego feudała leżało bowiem atomizowanie gospodarstw mu podległych, aby tym samym uzyskać jak największą liczbę podmiotów zobowiązanych do wykonywania robocizn lub płacenia danin. Przejawem tego są przepisy o sposobie podziału rodzin i przejmowaniu gospodarstw przez młode pary, zawarte w dokumentach średniowiecznych. Z kolei same rodziny, aby łatwiej znieść obciążenia feudalne, zmuszone były do wspólnego mieszkania i gospodarowania, a więc tworzenia wspólnot wielkorodzinnych.

Zadrugi, mające charakter demokratyczny, najczęściej były samowystarczalne ekonomicznie i tworzyły miniaturę autonomicznej wsi średniowiecznej, w której władzę sprawowała wspólnota, a nie jednoosobowo naczelnik. Starszeństwo *domaćina*, *kućnog starešiny* było przywilejem i obowiązkiem, władzę zwierzchnią zaś posiadała rada dorosłych mężczyzn – *kućni savet*, to jest ciało doradcze, które rozstrzygało kwestie sporne, decydowało w sprawie prac domowych, a przede wszystkim w kwestii dysponowania majątkiem wspólnoty. „Старешина, у ствари, извршује одлуке већа, врши распоред послова и стара се, у име заједнице, да се све на време обави, да сви укућани буду снабдевани свим потребним, води надзор над понашањем укућана, заступа кућу на сеоском збору и код власти, и кад је гост у кући итд.” (Филиповић 1945: 12). Dotyczyło to zwłaszcza prawa dysponowania majątkiem zadrugi, który był dobrem wspólnym, należącym do wszystkich³³.

Głowa rodziny, gospodarz domu i naczelnik zadrugi – *домѧћин*³⁴ (por. s. 73–75) to najstarszy i najbardziej szanowany członek rodziny, rzadko wybierany, a najczęściej pełniący tę funkcję prawem senioratu. Mógł być nim mężczyzna lub, niezmiernie rzadko, kobieta (sporadycznie w Czarnogórze i Boce Kotorskiej – *domaćinka*), a warunkiem była pełnoletność. Dbał o dyscyplinę, kierował pracami domowymi, zajmował się organizacją i podziałem prac, zaopatrzeniem domu, a w pracach polowych uczestniczył sporadycznie (w przypadku braku rąk do pracy lub pracach wymagających szybkiego ich wykonania). Nie posiadał prawa do samodzielnego dysponowania własnością zadrugi bez zgody rady domu. Płacił podatki i daniny, oddawał w dzierżawę i sprzedawał płody rolne. Sprawował obrzędy kultowe i religijne, opiekował się nieletnimi członkami wspólnoty.

Żeńskim odpowiednikiem była *домѧћица*³⁵, żona *domaćina*, pani domu, kobieta, która kierowała pracami „kobiecy” w domu i także sama je wykonywała – sprzątała dom, piekła chleb, przygotowywała posiłki, pracowała przy zwierzętach, przygotowywała nabiał, prała, łątała, szyła, przędła, tkala itp. (Филиповић 1945: 13).

Jak podaje Bogišić, w XIX wieku na terenie Serbii, na przykład w Lubovii, Rodevcach i powiecie azbukovačkim, okręgu knjaževskim i Starej Pazovie, członkami zadrug³⁶ mogli być wszyscy mężczyźni, których łączyły więzy krwi

³³ Potwierdzały to także zapisy GZS „O zadrudnom dobru bez saglasija sviju punoletnih i oženjenih muških glava jedan ili drugi nije vlastan raspolagati, kao ni prodati ili zadužiti” (§ 510).

³⁴ Pozostałe nazwy naczelnika rodziny to *кесебашија* (Филиповић 1945: 13), *кўтњик*, *кўћник* (SR), *кућаник*, *кўћаник* (UR) oraz *напрежан*, *стопанин* (Филиповић 1945: 13).

³⁵ Pozostałe określenia to *стопаница* ‘kobieta naczelnik nad żeńskimi członkiniami zadrugi’ (Филиповић 1945: 13), *редуша*, *редара* ‘kobieta, która w domu zadrudnym prowadzi gospodarstwo, wykonuje prace domowe według ustalonej kolejności’ (RMS).

³⁶ Członków zadrug określano wyrazami *дѧмѧр* i *дѧмѧр* (RMS; Илијић 1999: 16), *жїваль* (RVG), *зѧдрўгѧр* i *зѧдрўгѧр*, *зѧдрўгѧш*, *зѧдрўгѧш* oraz *зѧдружанин*, *зѧдружанин*, *зѧдрўжѧр*, *зѧдружѧр*, *зѧјединчѧр*, *кўћанин*, *укућанин* i *укућанин* (RMS). Wyrazy te najczęściej poświadczane są z XIX w., na przykład w słowniku Popovicia *зѧдрўгар*, pracach V. Bogišića *zadrudžar*, a także w słownikach gwarowych. Od XVI w. w znaczeniu ‘familia, kućna ćeljad (porodica i służba

(poza nielicznymi przypadkami, kiedy członkami zadrug były osoby adoptowane lub wprowadzone do wspólnoty przez zawarcie małżeństwa z córką gospodarza) (Bogišić 1999: 96). W zasadzie nie zdarzało się (rzadkie przypadki potwierdzone w banackiej Dobricy, Zemunie oraz Sremie, Banacie i Bačce), aby obcy, niespokrewnieni ludzie tworzyli zadrugę. Do głównych obowiązków członków wspólnoty należało wykonywanie prac w polu i wokół domu zgodnie z poleceniami głowy zadrugi (Bogišić 1999: 135).

Podobnie jak w Serbii, pełnoprawnymi członkami zadrug w Hercegowinie, Czarnogórze i Boce Kotorskiej byli przede wszystkim spokrewnieni z sobą mężczyźni. W Hercegowinie i Nahii Katunskiej „Svi su muški svoji po krvi, osim rijetkoga slučaja posinovljenja ili domazetstva” (Bogišić 1999: 96). Do praw i obowiązków członka zadrugi w Hercegowinie, Czarnogórze i Boce, wedle zapisów Bogišića, należało „izvršiti sve ono što domaćin naredi da što radi, ili da ide na pazar, ili da što proda ili kupi. Domaćica je dužna da je svakome vazda spravno triput na dan jestivo” (Bogišić 1999: 135). Członek zadrugi w Hercegowinie i Nahii Katunskiej „Ima hranu, odjeću, obuću iz opće riznice kuće, učestvuje u savjetu domaćemu ako je došao na godine, može tražiti svoj dio i odijeliti se sa svim. Dužnosti su mu da radi na opću korist kućnu i da gleda na svaki način da prinese što može više koristi kući, da je poslušan domaćinu itd.” (Bogišić 1999: 135).

Chcąc podkreślić stosunek hierarchii, czasem poddaństwa dzieci i członków wspólnoty wobec głowy domu, na określenie członków wspólnoty używano wyrazów wieloznacznych, prymarnie mających znaczenie ‘niewolnik, sługa, czeladź’, a wtórnie ‘żona i dzieci, członkowie rodziny (oprócz gospodarza)’: *čeljade* i *čeljad* oraz *rob* i *robje*, *roblje*.

Pierwszym z nich jest poświadczony już od wczesnego średniowiecza wyraz *чельаде* oraz coll. *чельад*, *чельадия* i *кућна чельад* (RMS)³⁷, który pierwotnie oznaczał kogoś wchodzącego w skład rodu, rodziny, a w średniowieczu służbę domową. Na Rusi w okresie od IX do XIII wieku oznaczał ogół ludzi pracujących w majątku właściciela ziemskiego. Na południu, oprócz służby, także drużynę wojskową, lekko uzbrojonych wojowników i oddziały wspomagające. U Słowian zachodnich *čeladž* odpowiadała łac. *familia* ‘rodzina, domownicy’, a określenie *pater familias* tłumaczono jako *ojciec čeladny*, jako naczelnik rodu.

W średniowieczu poświadczane są formy *чельадникъ* ‘servus’ oraz z XV wieku *чельадникъ* ‘domesticus’ (RiKSS), a także coll. *чельадъ*. W XVIII- i XIX-wiecznych słownikach (Kurzbeke, Vuka, Popovicia i Mihajlovicia) zanotowano *чельад* coll. ‘die Frauerpersonen im Hause, feminae personas’, ‘die Leute im Hause, familia’, w Dubrowniku ‘die Leute, homines’ oraz *чельаде* ‘ein Frauenzimmer aus dem Hause, femina familias’, w Dubrowniku ‘ein Mensch, Person,

ili samo jedno od toga dvoga) prema domaćinu’ jest poświadczony wyraz *дружина* i *дружина* (RSAN; RJAZ) (por. s. 168–170).

³⁷ Psł. forma coll. **čel'adb* (< **kel-jadi-*) ‘rodzina, ród, wspólnota, rodowa, wszyscy domownicy, poddani, służba’ to najprawdopodobniej derywat od niezachowanego rzeczownika **čel-* < **kel-* (por. serb. *čovek*, pol. *człowiek*) z suf. *-jadb*.

homo' (SR). W Wojwodinie zanotowano wyrazу **чѣљаде** 'људско биће, човек, особа уопште', 'млађа особа', 'члан породице, укућанин' (RSGV) oraz coll. **чѣљад** i **чѣљади**, **чѣљади**, **чѣљади** 'људи, особе уопште', 'деца; чланови породице, укућани', 'послуга у кући; најамни пољопривредни радници који са породицама живе у кући, бироши' (RSGV).

Podstawowe znaczenie wyrazу *čeljad* w Serbii to 'rodzina, rodzinna organizacja, domownicy, członkowie domu, wszyscy członkowie rodziny', a elementem najistotniejszym dla semantyki wyrazу jest stosunek podległości domowników wobec głowy rodu, *pater familias*. W związku z tym elementem poddaństwa (który jest również widoczny w wypadku semantyki wyrazу *roblje*) znaczenie wyrazу obejmowało również sługi i niewolników, którzy znajdowali się we władzy *domaćina*.

Wyraz *čeljade* oznaczał członka rodziny, w pewnym sensie osobę poddaną, podległą głowie rodziny. W znaczeniu 'rob, niewolnik, sługa' wyraz jest notowany tylko w *Nomokanonie* (w XIII rozdziale *Prohirona*, gr. ἀνδράποδον przetłumaczony jako **чѣлядинъ**, podczas gdy w innych miejscach konsekwentnie tłumaczony jako **рабъ**) oraz w zabytkach dubrownickich i bośniackich (w umowie z Dubrownikiem z lat 1254–1256 i z 1308 roku, *hrisovulji* ławrze św. Atanasija z 1361 roku, a w 1400 roku Dubrowniczanie zgłaszają królowi Ostoji, że *никтор не сме куповат ни продават чѣљад*). W serbskim przekładzie greckiej *povelji* króla Uroša grecki wyraz φαμίλια, który oznaczał rodzinę zależnych osiedleńców, przełożono jako **чѣляди**. W znaczeniu 'niewolnik', wyrazы *čeljadin* i *čeljad* pojawiają się rzadko (w znaczeniu 'niewolnik' zazwyczaj używano wyrazу *otrok*) (Тарановски 1931: 76). W korespondencji szlachty bośniackiej z Dubrownikiem pojawia się znaczenie 'kućanin, domesticus, zaufany człowiek, najbliższy sługa' (LeksSSV: 814).

Drugim określeniem, popularnym szczególnie w Czarnogórze i również podkreślającym hierarchię władzy we wspólnotach, jest wyraz **рѡб** 'niewolnik, osoba pozbawiona praw, którą właściciel może swobodnie dysponować', 'sługa, osoba, która milcząco wykonuje wszystkie polecenia', 'obywatel kraju, który został zdobyty przez nieprzyjaciela, osoba pozbawiona praw', 'jeniec' i reg. 'członek rodziny lub zadrugi, domownik'. To samo znaczenie jest poświadczone w formie kolektywnej **рѡбље** 'niewolnicy, *robovi*' i przest. reg. 'żona i dzieci, członkowie rodziny (oprócz gospodarza)' (RMS) (por. s. 102–104). Oprócz znaczenia ogólnego, wyraz *rob*, a szczególnie jego forma coll. *roblje*, przyjmuje znaczenie gwarowe: 'członkowie rodziny (oprócz głowy rodziny)', poświadczone w słowniku Vuka, księżce Rakicia (*rob, robje, roblje, robi* – Пакић 1991: 75), a także w monografiach plemion czarnogórskich: *roblje* 'członkowie rodziny' (Rovinski 1998 I: 154; Rovca 1984: 104) i u Kućów: *rѡbje, rѡblje, rѡpčad* (Kući, Bratonožići, Piperi 1981: 201). W gwarach czarnogórskich wyraz ma najczęściej dwa znaczenia, takie jak w słowniku czarnogórskim **rѡb** 'zatvorenik' oraz 'čeljade, član porodice' (CrnogR), **рѡб** 'więzień, niewolnik' i 'członek rodziny' (RZag; UR Vasoј; Njegoš; Nikšić) oraz **рѡбље** (RZag; RProš; RRad), **рѡбље** (UR; RKM), **робље**

‘чланови породице, чељад’, ‘*робље* – у логорима затечени људи’ (Nikšić) i **róblje** ‘zarobljenici’, ‘čeljad’ (CrnogR), a czasem tylko jedno znaczenie: **pòb** ‘członek rodziny’ (RVG), **roblje** ‘članovi porodice, ukućani, uvek u množini’ (RRož), **pòbље** ‘członkowie rodziny’ (RVG). W gwarze Pirotu zanotowana jest forma bez *l* epentetycznego **robje** (RPirot).

RÓD

Kolejnym stopniem w hierarchii rodowej, strukturą pośrednią między rodziną a bractwem, wspólnotą połączonych rodzin wywodzących swoje pochodzenie od wspólnego przodka, jest prasnłowiański ród, w RMS poświadczony jako **pòd** ‘rodzina, rodzinny ród’, ‘pochodzenie (rodzinne), geneza, stopień społeczny’, ‘rodzina, z której się pochodzi, najbliżsi krewni, krewni w ogóle, krewniaczy’, ‘krewny, krewniak’, ‘związki rodzinne, pokrewieństwo’, ‘naród, do którego osoba należy, nacja, strony rodzinne, ojczyzna’ oraz hist. ‘pierwotna forma organizacji społeczno-ekonomicznej wspólnot opartych na więzach krwi, która swe powstanie wywodzi od wspólnego przodka, wspólnota rodowa, plemię, bractwo, ród’ (RMS; RJAZ)³⁸. Wyraz poświadczony jest od XIII wieku jako **родъ** ‘genus’: **родъ чловѣчскыи**, ‘populus’: **рода христиньскаго**, ‘generatio’: **племениѣ свѣтаго бумѣона третїемоу роду сътарѣиуцѣ се**, ‘ortus’: **родомъ оуть Зете**. W serbskim przekładzie *Syntagmatu* **родъ** to odpowiednik gr. γένος. Pierwszy raz termin pojawia się w *povelji žičkiej* Stefana Nemanjicia z 1220 roku, a w znaczeniu ‘bliżnika, bratstwo’ w chorwackim *Vinodolskim zakonie* z 1288 roku oraz w Zecie, w liście Đurđa Crnojevicia z 1492 roku (Чубриловић 1959: 18–19). W słowniku Vuka **pòd** to ‘људски род, Geschlecht, genus, спол’, ‘н. п. господскога рода, der Geschlecht, Stamm, genus’, ‘Verwandschaft, verwandt, propinquus, родбина, својат, својбина, сродство, отражина’, ‘die Frucht, fructus, cf. плод, cf. руно’. Podobne znaczenia zostały zanotowane w słownikach Popovicia, Mihajlovicia i Kurzbeka. Wyraz jest poświadczony w gwarach czarnogórskich w znaczeniu ‘ród, rodzina; pochodzenie’ oraz ‘dom, z którego pochodzi panna młoda’: **pòd** (RZag; UR; RProš; RRož), **poļa** (Nikšić) oraz **ród** (CrnogR), w gwarach serbskich zaś jako ‘krewni’, ‘najbliższa rodzina’, ‘ród, dom, pochodzenie, rodzina’ **pòd** (RKam; RPosav), **pòd** (RKM), **pòd** (RRad), **rodá** (RTimok) i **pòd** ‘najbliža rodбина, сродници (обично крвни, по оцу или мајци) уопште, својта’, ‘poļak’, ‘porod’, ‘производ биљака који се развије из цвета или под земљом,

³⁸ Inne znaczenia: ‘to, co się urodziło, ród, plon, potomstwo, rodzaj’, ‘pleć’, ‘proces rodzenia, narodziny, powstawanie’, ‘ogólny zbiór roślin określonego gatunku jako całość, gatunek, rodzaj, rasa’, ‘jednostka służąca do klasyfikacji roślin i zwierząt, wyższa od rodzaju, niższa od rodziny’, ‘rodzaj niematerialnej działalności, obszaru, dziedziny’, ‘kategoria, rodzaj’, ‘jakość, ranga, stopień’, ‘zbiór przedmiotów tego samego rodzaju lub typu, pokrewnych rzeczy, które tworzą całość’, ‘rodzaj gramatyczny’ (RMS).

плод', 'скуп нечега исте врсте или нечега сродног што чини целину, низ, ред', 'пол' (RSGV).

Ród słowiański i indoeuropejski, który kształtował się na zasadzie odojcowskiej (patrylinearnej), przetrwał do połowy I tysiąclecia. Od tego czasu, w wyniku migracji i późniejszej stabilizacji, na przełomie starożytności i średniowiecza, wspólnoty rodowe zaczęły przeradzać się we wspólnoty terytorialne, w ramach których rozpoczął się proces rozwarstwienia klasowego i tworzenia stosunków feudalnych. Ród i rodzina stanowiły grupy społeczne otwarte, ulegające przemianom biologicznym i organizacyjnym, pełniły też różne funkcje polityczne i ideologiczne w zakresie podziału dóbr, zapewnienia porządku, poszanowania obyczajów i wykonywania praktyk religijnych, organizowania obrony oraz sądenia i wymierzania kar. Kontynuacją rodu w formie przekształconej politycznie i gospodarczo oraz podległej rozwarstwieniu klasowemu w epoce feudalnej były rody feudalne, dynastyczne, możnowładcze, rycerskie, szlacheckie, chłopskie itp. Podstawą ich znaczenia był majątek oraz wpływy polityczne, połączone z wykonywaniem czynności administracyjnych. W ślad za nimi szły rody rycerskie i szlacheckie. Pod koniec epoki średniowiecznej następowało zatarcie różnic między rodami rycerskimi i możnowładczymi (jedni się bogacili, inni biednieli), w którego wyniku powstały rody szlacheckie (MSKDSł: 332–334; LeksSSV: 625).

Na obszarze Słowiańszczyzny południowej, między innymi w Serbii i Czarnogórze, ród był przede wszystkim utożsamiany z bliską rodziną, niewielką wspólnotą rodową i choć miał więcej znaczeń, zawsze jednak pozostawał w obrębie stosunków rodzinnych opartych na więzach krwi. To struktura pośrednia między rodziną a bractwem, szersza wspólnota połączonych rodzin lub domów wywodzących swoje pochodzenie od wspólnego przodka, która w innych częściach Bałkanów była określana mianem: *rodbina* (Słowenia), *pleme, familija, koleno* (ogólna nazwa w Serbii, Czarnogórze, Macedonii, Chorwacji), *delenici, kabile, simsile, fara* (Macedonia), *fis, soj* (Macedonia i Kosowo), *domazluk* (Macedonia i Južno Pomoravlje), *trbuh* (Czarnogóra), *polazica, polozica* (Bośnia).

Była to jedna z podstawowych form organizacji społeczeństwa występująca już w okresie wspólnoty pierwotnej, a w zmienionej postaci została przyjęta również w epokach późniejszych. Podstawową komórką biologiczną społeczeństwa była rodzina, a podstawową komórką społeczną – ród składający się z większej liczby osób pochodzących (i/lub mających świadomość pochodzenia) od wspólnego przodka. Wyraz *rod* oznaczał więc domową zadrugę, bractwo lub ogólne pojęcie pokrewieństwa (= *svojta, bližika*), obejmował wszystkich krewnych, męskich i żeńskich, którzy pochodzili od jednego przodka w linii męskiej i nosili to samo nazwisko.

Род се зову сви они који произилазе од једнога родоначелника, па било мушки или женски, али по мушко; крви, те носе једно презиме. Ипак, само до неког степена, на примјер, околу до четвртог. Сви даљи рођаци који носе исто презиме сачињавају брацтво, те се зову рођаци или браственици, али тако да сваки члан

рода је уједно и браственик, а сваки браственик није свакому члан рода (Богишић 1984: 69).

Dotyczyło to więc pokrewieństwa do czwartego pokolenia, podczas gdy kolejne pokolenia tworzyły już *bractwa*.

Na podstawie średniowiecznych źródeł prawnych można stwierdzić, że *rod* oznaczał przede wszystkim pokrewieństwo w linii męskiej, dlatego często pojawiały się przy nim jako atrybuty: *s braćom*, *bližika*, *srodstvo*, *rodim* i podkreślenie różnic między bliższą rodziną, wspólnotą domową z braćmi i szerszym pojęciem *bližiki* (pokrewieństwo w linii męskiej). *Rod* podobny był do domowej zadrużgi, małego bractwa, *bližiki* w sensie rodowym, ekonomicznym i prawnokarnym. W takim znaczeniu każdy nowy *rod* powstaje przez podział zadrug lub rodzin w ciągu kilku pokoleń, a zanika, gdy w wyniku rozwoju wspólnota krewnych po raz kolejny rozpadnie się na nowe.

W nowszych czasach używa się wymiennie terminów *rod* i *srodstvo*, w znaczeniu szerszym jako pokrewieństwo.

Термин род употребљавао и употребљава у народу, пре свега у Црној Гори и околним областима у општем смислу сродства, слично речи својта, донекле ближика и у ужем смислу сродство по оцу по мушкој и по женској линији. У средњовековној Србији према писаним изборима израз је понекад служио да представи појам порекла од једног претка, ближика или братство у ужем смислу (Чубриловић 1959: 20).

W Hercegowinie, Boce, Czarnogórze i Brdach *rod* to część składowa bractwa (Филиповић 1945: 912).

W monografii o Glasinacu i w artykule w *Encyklopedii Jugosławii* poświęconym terminowi *rod* w społeczeństwach nieplemiennych (a więc nie w Czarnogórze) Filipović zdefiniował go jako ‘grupa srodniczkich porodica od istog pretka, koje ništa drugo ne povезује осим порекла и обичаја везаних за заједницу једног порекла’, szeroka wspólnota rodzinna, która nie jest zorganizowana, a poszczególne rodziny – członkowie mieszkają w różnych wsiach. Mogą mieć inne nazwisko, ale pamiętają o wspólnej *slavie*, wspólnym pochodzeniu i nie zawierają między sobą małżeństw (Чубриловић 1959: 23).

W XX wieku nauka wykorzystuje ten wyraz na ogólne oznaczenie małego i dużego bractwa, rodziny zadrużnej, większej wspólnoty społecznej, plemienia. W znaczeniu ‘rod, bratstvo, zadruга’ wyrazu użył także Radonić w przekładzie książki *Istorija Srba* Konstantina Jirečka (Чубриловић 1959: 21).

W Czarnogórze wyraz *rod* dodatkowo oznaczał dom rodzinny mężatki, dom i rodzinę, skąd pochodzi niewiasta (panna młoda). Kobieta zamężna, odwiedzając swój dom rodzinny, *ide u rod* (mężczyzna nazywa swój dom rodzinny *domem*), ponieważ *rod* to dom rodziców i ich najbliższych krewnych, a czasem nawet bractwa. Poza Czarnogórą *rod* jako nazwa domu rodziców żony występuje w Lice, Bukovicy i Kotarach w północnej Dalmacji (Чубриловић 1959: 20).

Na określenie szerszej rodziny, krewnych, rodu i ogólnie stosunków pokrewieństwa w Serbii i Czarnogórze używano, oprócz *rod*, przede wszystkim wyrazów *blizika* i *bližika*, *rodbina* i *rodbinstvo*, *svojta*, *svojčina*, *svojščina*, *svojatluk*, *svojbina*, *svojdaba*, *svojat*, *svojestvo* i *svojšad* oraz *koleno*, w Czarnogórze wymienienie z wyrazami *pas*, *pojas*, *loza*, *panj*.

Pierwszym z wymienionych określeń wspólnoty rodzinnej jest wyraz **близика**, **ближика** ‘szeroka rodzina, krewni, ród, *svojta*’, ‘krewny, członek rodziny’ oraz w funkcji adj. ‘pokrewny’ (RSAN; RJAZ)³⁹. To odpowiednik łacińskich *propinquus*, *cognatus*, *consaguineus*. Terminy *bližika*, *blizika* ‘rodzina’ pojawiają się w opracowaniu Rakicia (Ракић 1991: 58) oraz w formie *bližika*, *bližnji* w pracy Čubrilocia. W źródłach serbskich wyrazy są poświadczone od XIII wieku, w słowniku Daničića **ближника** ‘propinquus’: *цара ближнкоу сего* (*Žywoť św. Simeona z XIII wieku*), *вѣѣтѣоуакъ се е властѣан нашими з братниомъ и зъ ближниками* (MS: 242). Wyrazy te są poświadczone także w gwarach: **ближњи** (RKam¹), **ближѣика**, **ближѣица** (Vasoј; RZag), **близика** (RRad; Nje-goš), **ближика** (RNjeg) i **ближњика** (Nikišić).

Jako termin prawny, *blizika* pojawia się w czarnogórskich dokumentach prawnych w znaczeniu ‘rodzina, krewni’: *blizika* (ZPP), *blizika* (ZOCiB: XI, XXXI), *blizyka*, *blizika* (DZ), *blizika* (OIZ CG, art. 91), *blizjika* (OIZ CG, art. 47–50). W OIZ jest poświadczony w kontekście istnienia prawa pierwokupu ziemi przez najbliższą rodzinę: „Право прече купње, које је од давнина у обичају међу ближиком (т.ј. између братственика, међаша, сељана и у опште племеника), при продаји непокретних добара, остаје и у напредак у својој потпуној снази” (OIZ CG, art. 48). W tymże znaczeniu wyraz poświadczony w *Paštrovskih ispravach XVI–XIX wieku*, gdzie *bližika* pojawia się w miejsce terminu *bratstvo*, oznaczając ‘bliższy lub dalszy ród, *braća*, *pleme*’. Dotyczy to właśnie ogłoszeń o sprzedaży ziemi przez krewnych i prawa pierwokupu przysługującego najbliższej rodzinie (Čubrilocia 1959: 33).

Drugą grupę wyrazów określających pokrewieństwo tworzą derywaty powstałe od wyrazów *rod*, *roditi*. Pierwszym z nich jest **родбина** i **рѡдбина** ‘osoby, które łączą więzy pokrewieństwa, krewni, szersza rodzina, najbliżsi’ oraz **рѡдбинство** i **рѡдбинство** ‘pokrewieństwo, więzi rodzinne, rodzina, krewni, *rodbina*’ (RMS). Wyrazy są poświadczone od XV wieku w większości słowników chorwackich i serbskich, a także w słownikach gwarowych z Serbii i Czarnogóry: **рѡдбина** (RZag; UR), **рѡдбина**, **родбѣина** (RProš; Nje-goš), **рѡдбина** ‘sva čeljad koja proizilazi od muške loze, srodstvo po muškoј liniji’ (CrnogR) oraz **родбѣина** (RKМ; RRad), **рѡднина** (RKam), **роднина** (RLesk; RJug), **роднина** (RPirot), **рѡдина**, **рѡднина** (RTimok), **рода** (RTimok¹) i **родбина**, **рѡдбина**, **родбѣина**, **родбѣина** (RSGV).

³⁹ Formy *blizika*, *blizica* oraz *bližika* zostały utworzone od rdzenia *bliz-* (przym. *blizak* ‘bliski’ < **blizьkь* ‘znajdujący się w niedalekiej odległości, bliski’ od psł. **blizь* ‘zbity, ściśnięty, stłoczony’ > ‘znajdujący się tuż obok’).

Jak pisze Bogišić, można rozróżnić dwie grupy pokrewieństwa: *rodbina po debeloj krvi* (agnatio), to znaczy bliższe lub dalsze pokrewieństwo w linii ojca (na przykład między dziećmi dwóch braci) oraz *rodbina s tanke strane* lub *po tankoj krvi*, czyli pokrewieństwo w linii matki (między dziećmi dwóch siostr lub dziećmi siostry i brata) (Bogišić 1999: 376 z okręgow południowych).

Rodbina to także termin prawny używany w XIX-wiecznych serbskich aktach prawnych. W GZS *rodbina*, *zadruga* i *opština* były traktowane jako *lice moralno* (GZS, § 36). W dalszej części *Kodeksu* znajduje się również definicja rodbiny:

Pod imenom *rodbine* (*porodice, familije*) razumevaju se pretci sa svima svojim potomcima, bili oni u zajednici ili odeljeni. Oni se zovu među sobom rod; sveza kojom su vezani, jest srodstvo, lica su pak takva srodna ili srodnici i rođaci; srodnici po braku, koje se srodstvo zove tazbina (GZS, § 55).

Trzecim spośród pokrewnych są wyrazy: **свѡјта**, **свѡјтина**, **својатлук**, **свѡјбина**, **свѡјдба** oraz coll. **свѡјад** ‘ród, rodzina, krewni, *rodbina* (zwykle ze strony matki)’ (RMS)⁴⁰, których pierwsze poświadczenia są zanotowane w średniowieczu, na przykład **ѡонть** coll. ‘affines’ (RiKSS). W XIX-wiecznych słownikach Vuka i Popovicia są notowane formy **свѡјат** coll. ‘der Verwandten, propinqui’, **свѡјта** ‘der Verwandte; Sippschaft, propinquus’, **свѡјбина** (w Chorwacji) ‘својта’ oraz w słowniku Vuka z Boki Kotorskiej **својдба** ‘пријатељство по женидби или удадби, affinatas, Schwägerschaft’. W swej monografii Rakić przytacza następujące formy: *svojat, svojatluk, svojbina, svojdba, svojstvo, svojta, svočad* ‘rodzina’ (Ракић 1991: 77). Podobne formy poświadczone są w gwarach⁴¹.

Bardziej abstrakcyjne znaczenia mają wyrazy **рѡдство** i **рѡђаштво** oznaczające przede wszystkim ‘pokrewieństwo, więzi rodzinne’ (RMS), w formie **рѡдѡство** poświadczone od XIII wieku w znaczeniach ‘partus, porod, rođenje, ortus’ i ‘rod, rodbina, genus’ oraz **срѡдство** ‘pokrewieństwo, powinowactwo, kolidacja, więzy rodzinne między ludźmi, więzy krwi, pochodzenia lub małżeństwa’, ‘bliskość, podobieństwo ze względu na wspólne cechy, znaki itp.’ (RMS). Ten drugi, znacznie młodszy, jest poświadczony w XVIII i XIX wieku (w słowniku Vuka, Popovicia, Kurzbeka), a w XX wieku w słownikach gwarowych oraz monografii Rakicia, obok specjalistycznego neologizmu *srodbina* (Ракић 1991: 78).

W znaczeniu rodu, plemienia i pokrewieństwa jest także poświadczony wyraz tureckiego pochodzenia **сѡј** ‘ród, plemię, naród, lud’, ‘gatunek, rasa’, ‘pozycja

⁴⁰ *Svoјta, svoјbina, svoјština* powstały jako derywaty od przym. *svoј* (psł. **svoјь* ‘swoј’): abstraktum na *-ть*, scs. *svoјtь* i przejściem do *a*-deklinacji *svoјta*, rozszerzony o suf. *-ьba* i *-ina*: *svoјbina* oraz na *-ština*.

⁴¹ Gwarowe poświadczenia w Serbii w znaczeniu ‘ród, rodzina, krewni’: **свѡјштина** (RLesk), **својта** (RBanat), **свѡјта**, **свѡјштина** (RKM), **својта** (RTimok), **свѡјта** (RSGV; RMač), **својат**, **својта** (RPosav), **свѡјта**, a w Czarnogórze w znaczeniach: ‘rodbina, srodnici, šira porodica, rod’, ‘bliski rođak, ali i onaj čiji je isti daleki predak i po ženskoј i po muškoј liniji’ **свѡјбина**, **свѡјта**, **свѡјштина** (RZag), **свѡјта** (UR; RProš; RRož; RVG), **својбина** (Nikšić) oraz **svѡјta** i **svѡјbina**, **svѡјština** (CmogR).

społeczna, warstwa społeczna, pochodzenie', 'rodzaj, klasa' oraz fig. 'cecha, charakter' (RMS; SR; Popović)⁴². Obok nich także formy **посѣбѣна** 'rod, rodbina, svojta' (RTimok) i **сѣјевина** 'rodzina, najbliżsi krewni, rodbina' (RTimok).

Kolejnym wyrazem jest **стѣжѣр** 'ród, rodzina, plemię', 'ojcowizna, majątek ziemski odziedziczony po rodzicach' (RMS)⁴³, który w znaczeniu 'rod, plemie, koljeno, porodica' pojawia się w XIX-wiecznym słowniku Vuka (z plemienia Paštrovićów) i Popovicia, **стѣжѣр** 'Stamm, Geschlecht, stirps' oraz w *Zborniku Bogišića* (1999: 24) z terenu Wojwodiny jako 'Stammgut, dobro zadruzi' i 'plemiesko dobro, baština, djedina, očevina, zadružna starina'. Kolejne dwa określenia to **агамет** 'rod', 'средина, насеобина' (Nikšić) i **врѣв** 'ród, pochodzenie, pokolenie, związek pokrewieństwa szerszego kręgu rodziny' (Ракић 1991: 61)⁴⁴. Jak podaje Rakić, także wyrazy **стуб**, **ступ** oznaczają 'część rodu lub plemienia, organak' (Ракић 1991: 79).

Pozostałe określenia pokrewieństwa, pokolenia i wspólnot rodowych to na przykład **лѣза** 'krewni, potomkowie tego samego, wspólnego przodka, szczerp, ród, plemię, część rodziny lub plemienia, pochodzenie' oraz 'winorośl, winna latorośl', 'łodyga' (RSAN), **полазица**, **полозица** 'krewni, ród, pokolenie, loza' (Ракић 1991: 73), **грѣна** 'gałąź', 'to, co od czegoś pochodzi, wynika, oddziela się', 'część dłoni lub stopy do palców', 'rodzaj, dziedzina działalności człowieka' (RSAN) i **грѣна** 'gałąź, część rodziny' (Ракић 1991: 61), **пѣс** 'krewni w tym samym stopniu pokrewieństwa w stosunku do wspólnego przodka; pokolenie, generacja' (szczególnie w Czarnogórze), 'ludzie w podobnym wieku, którzy żyją w tym samym czasie', 'pas, pasek, część odzieży', 'część ludzkiej sylwetki nad biodrami, pas', 'pas, pasek' (RMS)⁴⁵, **кѣлено** 'ludzie, którzy żyją w tym samym czasie, bliscy sobie wiekiem; pokolenie, generacja', 'krewny w tym samym stopniu pokrewieństwa, pochodzący z tego samego pokolenia, krewny w linii prostej', 'jeden stopień pokrewieństwa', 'rodzina, pokolenie, generacja', 'pochodzenie (rodzinne, społeczne, narodowe); pozycja społeczna lub inna, stopień, ranga', 'ród ludzki', 'wspólnota etniczna, rodowa itp., grupa ludzi, naród, plemię, bractwo, ród' oraz podstawowe znaczenia anatomiczne: 'kolano, staw kolanowy', 'przegub, staw' (RSAN) i **нѣраштѣј** 'wszyscy członkowie wspólnoty, podobni wiekiem lub stosunkiem do swych wspólnych przodków, pokolenie, generacja' (RMS)⁴⁶.

⁴² Wyraz zapożyczono z tur. *soj* 'ród, plemię, pochodzenie'.

⁴³ Psł. **stožerъ*, **stežerъ* (scs. *stežerъ* 'fulcimentum, cardo') jest derywatem od psł. (będącego kontynuansiem pie.) **stogъ*, **stoga* 'sterta siana, zboża lub słomy ułożona wokół draga, stóg' z suf. *-erъ*, typu *večerъ*.

⁴⁴ Znaczenie 'wspólnota, ród' rozwinęło się z podstawowego znaczenia wyrazu scs. *vrъvъ* 'lina, powróż, sznur' oraz 'sznur jako narzędzie, które używano do pomiarów ziemi dokonywanych przy jej podziale na mniejsze części, tak zwane *plemenštine*'.

⁴⁵ Forma *pas* powstała ze ściągnięcia grupy *oja > ā* w psł. **pojasъ* 'pas, przepaska' (utworzony od czas. prefigowanego **po-jasati* 'przepasać, przewiązać', **jasati* 'przepasywać, przewiązywać').

⁴⁶ Deverbativum utworzone od czas. *na-rasti* 'rosnąć, wyrosnąć' (**orsti orstq* 'rosnąć, wzrastać, wyrastać').

BRACTWO

Stopień wyżej od rodu znajduje się wspólnota obejmująca krewnych powyżej czwartego pokolenia i, w przeciwieństwie do plemienia, oparta wyłącznie na więzach pokrewieństwa, czyli **брѣтство** i **брѣтство**, **брѣство** i **брѣство** ‘wspólnota, którą tworzy większa liczba rodzin posiadająca to samo nazwisko i wywodząca swe pochodzenie od jednego przodka, część plemienia, bractwo, klan’ oraz ‘pokrewieństwo, więzi między braćmi’, ‘pobratymstwo, związek przyjaciel-ski’, ‘bliskość między członkami tego samego narodu’ i ‘mnisi jednego klasztoru, wspólnota klasztorna’, ‘towarzystwo kościelne, bractwo kościelne’ (RMS; RSAN; RJAZ)⁴⁷. Czarnogórskie bractwo, odpowiednik szkockiego klanu, jako wspólnota kilku rodzin została ukształtowana w okresie upadku średniowiecznego systemu feudalnego i nawały tureckiej, w procesie odnawiania czarnogórskich i hercegowińskich plemion. Jest ono grupą egzogamiczną, której członkowie zamieszkujący zwarte terytorium jednej lub kilku wiosek uważają się za krewnych pochodzących od wspólnego przodka.

Wyraz *bratstvo* we współczesnym znaczeniu szerszej wspólnoty rodowej bardzo rzadko był odnotowywany w dokumentach średniowiecznych. Najwcześniej poświadczone i najpowszechniejsze znaczenia są notowane od XIII wieku ‘bractwo klasztorne, wspólnota zakonników zamieszkujących jeden monaster’ – брѣтство (ораз брѣтѣство, брѣцтво) ‘collegium fratrum’: *о брѣтѣство се се брѣтѣство господина вонде Радосава у вѣску лубавѣ нмагн* (MS: 320); ‘bracia żyjący w klasztorze’ oraz ‘fraternitas’: *не хоѣемо дубровника оствѣгнн н ннх брѣтѣства* (MS: 176; RiKSS), брѣтѣство *хиландарскы лавры* z postawia w rękopisie z 1263 roku (SNIz: 9).

Jak tłumaczy *Leksykon serbskiego średniowiecza*: „Из другог света представа, не из биолошког сродства, потекла је идентификација заједнице монаха једног манастира са братством – њени су чланови браћа у Христу” (LeksSSV: 64).

Obecnie powszechne znaczenie z zakresu terminologii rodowej jest poświadczane znacznie później, a jako termin naukowy określający część plemienia i grupę krewnych wywodzących się od tego samego przodka pojawia się dopiero w XIX i XX wieku, poświadczony w słowniku Vuka w XIX wieku **брѣтство**, **брѣство** ‘братимство’ i w Czarnogórze ‘нахије се дијеле на племена, а племена на братства, Familie, familia. Људи од једнога братства имају једно презиме и славе једно крсно име, и тако су сви као од једнога рода’.

Już w czasie osiedlania się na Bałkanach Słowianie dzielili się na plemiona, a te zapewne na mniejsze jednostki oparte na wspólnocie rodowej – bractwa. Brakuje niestety informacji o typowych bractwach w późnym średniowieczu, ale w źródłach łacińskich, z części zachodniej półwyspu, są poświadczane wspól-

⁴⁷ *Bratstvo* oraz *brastvo*, *brasto* i *bractvo* (gwarowe uproszczenia grup spółgłoskowych i asymilacje) to psł. abstraktum utworzone suf. *-bstvo* od *bratъ* / **bratrъ* (> **bratъstvo* / **bratrъstvo*).

noty podobne do bractw, to znaczy grupy rodzin o wspólnym nazwisku, które uznają zwierzchnictwo naczelnika i dysponują wspólnym dobrem. Dopiero pod koniec średniowiecza, w czasie upadku systemu feudalnego i najazdu tureckiego, w Czarnogórze i Hercegowinie odnawia się (lub tworzy) system plemienny, a w jego ramach konstytuują się wspólnoty rodowe, bractwa i plemiona. Pod koniec XIX wieku plemiona jako jednostki organizacyjne zanikają, a wraz z nimi na znaczeniu tracą również bractwa (Филиповић 1945: 97–99).

Przed XIX wiekiem wyrazy *bratstvo* i *pleme* nie miały ustalonego znaczenia i często były używane wymiennie. W XV wieku wyraz *bratstvo* (określając pokrewieństwo wielu rodzin) pojawił się obok terminu *pleme* w Czarnogórze, Hercegowinie oraz Poljicach, a więc tam, gdzie w tym czasie tworzyło się społeczeństwo plemienne (rodowe), a rozpadowi ulegał średniowieczny ustrój feudalny (poświadczenia między innymi w przywilejach dla Dubrownika księcia Radosława Pavlovicia z 1423 r., MS: 320; i potwierdzenia przywilejów dla Dubrowniczana Stefana Sandalja, MS: 393). W Czarnogórze *bratstvo* jako kategoria rodowa było wymienione w piśmie Đurđa Crnojevicia z 13 grudnia 1492 roku (Чубриловић 1959: 25). Pozostaje w sferze domysłów, na ile żywy wśród mieszkańców tych terenów był termin *bratstvo* przed XV wiekiem i w jakiej mierze jest on terminem własnym, a na ile przybył wraz z pasterskimi katunami. W tym okresie, wraz z napływem pasterzy na niższe partie Czarnogóry i Hercegowiny i pojawianiem się terminu *bratstvo*, mieszają się terminy *pleme* i *bratstvo* na określenie większego bractwa. W Poljicach i Paštroviciach w XVI i XVII wieku zamiast *bratstva* znacznie częściej używa się terminu *pleme* (w znaczeniu szerszym, na określenie większej wspólnoty) oraz *bližika*, *braća*, *kuća* (w znaczeniu węższym). Trudno odnaleźć w dostępnych źródłach dokładny model społeczny, który można by określić terminem *bratstvo* (w zabytkach chorwackich sens tego wyrazu obejmuje również pojęcia *koleno*, *kolenščina*, *pleme*, *plemenščina*) (Чубриловић 1959: 25–26). Wszędzie jednak w społeczeństwie rodowym bractwo pojawia się jako stopień pośredni między *inokosnym* lub *zadružnym* domem (jedno-, dwu- lub wielopokoleniową rodziną) a plemieniem, a więc ze sporą dozą prawdopodobieństwa można przyjąć, że jest to odpowiednik gr. φράτρία, łac. *gens*, niem. *Sippe*.

Branislav Đurđev, traktując katun jako organizację rodową, zauważył, że z jednej strony w *povelji* Đurđa Crnojevicia z 1494 roku, pod nazwą *bratstvo Malonšića* kryje się właśnie instytucja *katunu* (jako niższej formacji rodowej), a z drugiej – w tefterach z 1521 i 1523 roku bractwa są określane terminem *mahala*. Według uczonego jest to świadectwo, że w ciągu zaledwie trzech dekad *katuny* przeobraziły się w bractwa (Кулишић 1981: 59–60).

Także Kulišić uważa, że w XV-wiecznych dokumentach dotyczących Czarnogóry włoskiego terminu *compagnia* używano na określenie struktury rodowej grupy Lješeviciów, *katun* natomiast, niezależnie od znaczenia terytorialnego, oznaczał *pleme* lub *bratstvo*. Widać to w cytowanym przez Božicia pewnym dokumencie dotyczącym plemienia Lješevići: „nostro cathon cioè compagna de Liesevichi” (Кулишић 1981: 61–62).

W swym artykule encyklopedycznym Filipović tak oto charakteryzuje członków bractwa:

(...) братство је егзогамна група чији се чланови сматрају сродницима по томе што или верују да су потомци једног заједничког претка или то заиста јесу, а сродство им се рачуна само по једној мушкој или женској лози (Чубриловић 1959: 29).

Rovinski zaš dodaje:

(...) са појмом племена, осим сродства, повезана и извјесна територија, док братство и род подразумевају искључиво крвно сродство њихових чланова. (...) Братства се дијеле на поједине родове или ужа братства. Код Васојевића за ово уже братство налазимо и назив *трбух*; док се мањи родови које чине двије до четири куће називају деминутивним *трбушчић* (Ровински 1998 I: 115).

Według Bogišića (na podstawie badań własnych oraz ankiet nadsyłanych przez informatorów z Czarnogóry, Hercegowiny i Albanii) *bratstvo* to „skup više pomanjih ili povećih familija, koje proizlaze (po znanju ili po predanju) od jednoga pradjeda o kome se često kaže, da je živio pred 100, 200, a kad god i 300 godina”. Według tego badacza liczba osób w pojedynczych bractwach była różna i wahała się od 30 do 70 członków. W Czarnogórze liczebność bractwa określano nie na podstawie liczby „dusz”, lecz na podstawie liczby strzelb (*puška*), czyli mężczyzn zdolnych do noszenia broni. Głównym zadaniem bractwa była wzajemna pomoc swoim członkom i wspólna obrona przed nieprzyjaciółmi (także w wypadku zabójstw i krwawej zemsty) (por. Bogišić 1999: 479).

Pełniejsze objaśnienie wyrazu, wraz z jego synonimami, daje w swej znakomitej pracy dotyczącej terminologii plemienną Vasa Čubrilović. Czarnogórskie *bratstvo* można także odnaleźć pod określeniami *braća*, *bratija*, *bratja*, gr. φράτρία, łac. *fraternitas*, *affinitas gentis*, *generatio*, *congeneratio*, *confraternitas*, niem. *Bruderschaft*. Jak zaznacza badacz, w zabytkach średniowiecznych (do XV wieku) na określenie takiej wspólnoty rodzinno-ekonomicznej i społecznej, większej lub mniejszej grupy rodzin, używano terminów *bratija*, *bratja*, *braća* i *rod*.

Wyraz jest powszechnie poświadczony w czarnogórskich słownikach gwarowych, gdzie notowane są formy **bràstvo** i **bràtstvo** ‘izvjescni broj domova koji vodi porijeklo od zajedničkoga pretka, po kojemu se najčešće i prezivaju’ (CrnogR) oraz **брàтство** (Njegoš; Nikšić), **брàство** (RZag; RProš), **брàство** (UR)⁴⁸. W materiale z gwar serbskich można znaleźć poświadczenia w monografii

⁴⁸ Poświadczenia są także zanotowane w monografiach plemion czarnogórskich z Malesiji, Rijeckiej Nahiji, Crmnicy, Bratonožićów, Paštrovićów, Rovcy, Pivie, Kučów oraz na wybrzeżu. W plemieniu Kući dodatkowo pojawia się rozróżnienie: *čisto bratstvo* jako ‘bractwo wywodzące się od jednego przodka, z jednym nazwiskiem, mieszkające w jednej wsi i mające tego samego świętego opiekuna oraz jednego naczelnika’ oraz *složeno bratstvo* ‘plemie’ (Kučić, Bratonožići, Piperi 1981: 203, 206).

Rakicia *brastvo*, *brasto* i *bratstvo* (Ракић 1991: 59–60) oraz gwarach: **браство**, **брасто** (RКam), **брацтво** (RRad) i **браство** (RTimok).

Za bractwo można więc uznać wspólnotę ludzi, większą lub mniejszą grupę rodzin pochodzących od jednego przodka, której członkowie są wzajemnie powiązani pod względem terytorialno-administracyjnym, ekonomicznym, prawnokarnym, własnościowym, wojskowym i religijnym. Oprócz wspólnego pochodzenia i nazwiska (jednego przodka, protoplasty – *rodonačelnika*) łączy ich wspólna historia (mitologizacja przodków i pamięć o bohaterskiej historii integruje i potwierdza wspólne korzenie bractwa) oraz ten sam patron (*krsna slava*). Członkowie nie zawierają między sobą małżeństw (egzogamia), wiąże ich obowiązek pomocy i obrony członków oraz obowiązek krwawej zemsty. Posiadają prawo dziedziczenia po sobie. Bractwo zamieszkuje zwarte terytorium jednej lub kilku wiosek i posiada kolektywną, wspólną własność (*komunice*), która razem z własnością rodzinną stanowi ekonomiczną podstawę jego egzystencji. W ramach XVIII-wiecznego czarnogórskiego systemu administracyjno-terytorialnego społeczeństwa rodowego bractwa stanowiły części składowe plemion. Bractwo

представљало војну јединицу, одржавало је своје зборове, имало је свог глава-ра, првобитно изборног, имало је право адопције, затим заједнички култ (славу), а раније и заједничко гробље (Кулишић 1981: 53).

W Czarnogórze od początku swojego istnienia termin *bratstvo* mieszał się z pojęciami: *velika kuća*, *rod*, *pleme*. W plemionach Kući, Bratonožići na początku XX wieku bractwo określano wyrazem *pleme*. W południowej Hercegowinie *pleme* miało dwa znaczenia: węższe synonimiczne do wyrazu *bratstvo* oraz szersze, współczesne ‘żupa lub *nahija* (tj. grupa bractw)’. W grupie Malisorów, katolickich Albańczyków w północnej Albanii, również dochodzi do mieszania pojęć plemienia i dużego bractwa. Należy jednak przyjąć, że w XIX wieku termin *bratstvo* określał w Czarnogórze właśnie takie, wyżej opisane, wspólnoty rodzin zamieszkujące jedną lub grupę wsi i pochodzące od jednego przodka.

Wraz z rozwojem systemu prawnego bractwo stało się jego podmiotem, a sam termin wszedł do terminologii prawnej.

Термин *братство* стећи ће своје пуно грађанско право у племенској терминологији Црне Горе тек од XVIII века, када ће ова братства из своје средине истиснути турску феудалну управу и организовати се као слободно племенско друштво класичног типа у оквиру црногорских племена и црногорског Савеза племена (Чубриловић 1959: 28).

Jako termin prawniczy *bratstvo* pojawia się w dokumentach czarnogórskich z XIX wieku, przede wszystkim w stworzonym przez Valtazara Bogišića *Opštim imovinskim zakoniku Crne Gore*. W artykule 714 autor podjął próbę uporządkowania terminologii, wprowadzając podział na *šire bratstvo* i *uže bratstvo* (OIZ CG, art. 714).

У Законику се (art. 714) користе термини *шире* и *уже братство*, али се не дају њихове дефиниције. То заправо значи да је при редаговању Законика појам био јасан и да га за кориснике Законика није требало ближе дефинисати (односи се на све сроднике који потичу од једнога претка и носе заједничко презиме). Током анкете у Црној Гори 1873. године Богишић се сретао (пored термина *шире братство* и *уже братство*) и с терминима: *јако братство* (*јачица*) и *нејако братство* (*нејачица*), *братственик*, *начелник братства* (*родоначелник*). Законик користи домаћу реч *пâс* за означавање степена сродства (*колена*), која се јавља и у Његошевом језику, а карактеристична и данас за колоквијалну праксу у Црној Гори (нпр. изрека: „Да пâс пâсу казује!“) (Луковић 2004с: 111).

W takiej postaci termin przyjął się w terminologii naukowej XIX i XX wieku (por. znaczenia podane w słownikach XIX i XX wieku – RJAZ, RSAN, RMS, RSJ). Serbska historiografia w XIX wieku przejęła definicję *bratstva* z terminologii czarnogórskiego plemienia. Jireček i Radonić dzielili plemiona na bractwa, odpowiedniki dubrownickich *fraternità*. Podobnie czynił Filipović, definiując bractwo w *Encyklopedii Jugosławii*. Do chorwackiej terminologii rodowo-plemiennej termin *bratstvo* na określenie szerszej wspólnoty rodowej, ekonomicznej i społecznej również z terminologii czarnogórskiej wprowadził Franjo Rački, a upowszechnił Vladimir Mažuranić.

W tym samym znaczeniu są także poświadczone pokrewne *bratija*, *bratja* i *braća*, a także powstałe pod wpływem podobnej struktury rodowej w Albanii: *trbuh*, *trbušće*, *trbušćić* i *trbušak* – kalki językowe albańskiego *barq* ‘brzuch’ i ‘bractwo, ród, plemię’. Bractwo określano także wyrazami *jato*, *jačica* lub *nejačica* (RMS).

Szczegółową analizę poszczególnych wyrazów bliskoznacznych należy rozpocząć od bliskiego **братија** i **братија** oznaczającego przede wszystkim ‘mni-si jednego monasteru, bractwo klasztorne’, ‘duchowieństwo jednego Kościoła, bractwo’ oraz przest. ‘bracia’, a także **браћа**, **брѣтја**, **браћија** i **браћија** ‘bracia’ (RMS; RSAN)⁴⁹. Wyrazy od pierwszych zabytków średniowiecznych oznaczały wspólnotę bliskich krewnych, choć niekoniecznie dotyczyło to wyłącznie rodzonych braci. W średniowiecznych dokumentach serbskich, bośniackich i chorwackich termin *bratija*, *bratja* – obok tego podstawowego znaczenia wąskiej rodziny tworzonej przez rodzeństwo (**братниа** ‘fratres, bracia jednego ojca i jednej matki’, np. **Воннъ ѿ братниомъ** w MS: 61; RiKSS) – w ramach średniowiecznej terminologii rodowej określał także rodzinno-ekonomiczną wspólnotę, większą lub mniejszą grupę rodzin określaną terminami *rod*, i, rzadziej, *bratstvo* (Чубриловић 1959: 24). Wraz z tworzeniem się w regionie dynarskim społeczeństwa plemiennego, którego podstawą były więzy pokrewieństwa i wspólne terytorium, od XV wieku terminy *bratija*, *bratja*, *braća* ‘szersza lub węższa wspólnota

⁴⁹ Dawne coll. utworzone za pomocą suf. *-ja* od rzecz. **bratъ* / **bratъь* (**bratъja* < *bratъja*, scs. *bratija* / *bratja*). W języku serbskim po zaniku jerów doszło do jotacji *tj* > *tj* > *ć*.

społeczna, oparta na więzach krwi' były wypierane przez nowy termin *bratstvo* (Чубриловић 1959: 25–26).

O znaczeniu terminu w centralnej i północno-wschodniej Serbii (na wschód od Wielkiej Morawy i w części wschodniej Szumadii) pisał także Nikola Pantelić. Wyraz *bratija* traktuje on jako ślad starej organizacji rodowej, zadrugi, pozostałości starego dynarskiego bractwa. Andrija Jovanović (cyt. za Panteliciem) uważał, że termin *braćija* (staroserbska *bratija*) był synonimem *zadrugi* (analogicznie do terminów *braća* i *bratstvo*, które na niektórych terenach oznaczają *zadrugę*). Na potwierdzenie tego cytuje zdanie z terenu na południe od Zaječaru: „nema ni jedna braćija da su u zajednici, nepodeljeni”. W pozostałych okręgach *braćija* oznacza grupę bliższych i dalszych krewnych, która swoje pochodzenie w linii męskiej wywodzi od wspólnego przodka, grupę rodzin złożoną z kilku pokoleń, powiązanych wspólnym pochodzeniem, wspólnym nazwiskiem i wspólną *krsną slavaq*, ale mieszkającą w osobnych domostwach. Z powyższej analizy wynika, że na badanym przez Pantelicia obszarze termin *braćija* jest równoznaczny z terminem *rod* w innych częściach Serbii. Pierwotnie więc termin *braćija* mógł oznaczać *zadrugę*, niepodzielone rodzeństwo, węższą lub szerszą rodzinę. To mógł być także północnoserbski odpowiednik czarnogórskiego i hercegowińskiego terminu *bratstvo*, ewentualnie prymarny serbski termin na określenie plemienia (Pantelić 1980: 181–183).

Szczególnie z Czarnogóry poświadczono są kalki z albańskiego: wyrazy **трбух** i deminutywne formy **трбушче**, **трбушчић** i **трбушчић** (RMS)⁵⁰ prymarnie oznaczają ‘brzuch, część ciała, która obejmuje żołądek i jelita’, ‘żołądek, żywot’, ‘wnętrza, wnętrzności’, ale także, analogicznie do albańskiego rozwoju semantycznego wyrazu *bark*, w czarnogórskiej terminologii rodowej ‘ród lub część bractwa’. Takie znaczenia są na przykład poświadczono u Vukosavljevića (Вукосављевић 1957: 83), w plemieniu Bratonożićów ‘ród ili organak jednoga bratstva’, ‘część większego bractwa, *malo bratstvo*, *uže bratstvo*’ (RJAŽ; Чубриловић 1959: 30) i plemieniu Vasojevićów: „Братства се дијеле на поједине родове или ужа братства. Код Васојевића за ово уже братство налазимо и назив *трбух*” (Rovinski 1998 I: 115). W *Etnografii Czarnogóry* Pavle Rovinski opisuje, że „мањи родови које чине двије до четири куће називају деминутивним *трбушчић*”, które z kolei dzielą się na *porodice (famelje)* lub *kuće* (Rovinski 1998 I: 115). Słownik czarnogórski podaje dwa określenia części bractwa: **zagrànak** ‘dio bratstva, jedna grana bratstva’ oraz **ogrànak** ‘dio bratstva, jedna grana bratstva’ (CrnogR).

Jako zapożyczenie z albańskiego oznaczające ‘bractwo, ród, plemię’, od XVIII wieku jest poświadczony także wyraz **фїс** (RMS; KK-ER). Ten albański termin z zakresu terminologii plemiennej (alb. *fis* ‘plemie, ród, rodzina, krewni,

⁵⁰ Wyraz *trbuh* oraz deminutiwum *trbušče* w znaczeniu ‘ród, bractwo’ jest kalką alb. *bark* ‘żołądek; pokolenie, ród, rodzina, plemię, potomstwo’. Wyraz poświadczony w scs. *trëbuch* ‘intestina’ nie ma pewnej etymologii. Część badaczy wiąże go z tur. *torba* lub pol. *brzuch*, czes. *břicho*.

potomstwo, pokolenie’) został przyjęty w części gwar serbskich i czarnogórskich sąsiadujących z językiem albańskim na oznaczenie bractwa lub plemienia. Jego poświadczenia można odnaleźć na przykład w Kosowie: **фїс** ‘bractwo wśród Albańczyków’ (RKM), oraz w Czarnogórze: **fis** ‘pleme, rod’, ‘porijeklo’ (CrnogR), **фїс** ‘plemie, ród, pochodzenie, rodzaj’ (RVG; Nikšić).

Jako określenie szczególnego rodzaju bractwa jest także poświadczony wieloznaczny wyraz **jàto**, który pierwotnie oznacza ‘większa grupa zwierząt tego samego gatunku, które latają lub pływają razem, stado’, ‘gromada, mnóstwo przedmiotów tego samego rodzaju’, ‘grupa, wspólnota ludzi’, a regionalnie w Czarnogórze także ‘bractwo liczące ponad 50 strzelców lub wojowników’ (RMS; RSAN; SR)⁵¹.

Wielkie, mocne i wpływowe bractwo, które w danym plemienu stanowiło jego trzon i główną siłę, spośród którego najczęściej wybierano naczelników, określano mianem **jàчица** (RSAN)⁵² (Riječka 1999: 351; Вујачић 1981: 168). Przeciwnieństwem *jačicy*, a więc małym i słabym bractwem, pozbawionym wpływu na decyzje szerszej wspólnoty, jest **нѣјачица** (RSAN), poświadczona na przykład w słowniku czarnogórskim w formie **нејаџица** oraz **туџица** ‘slabo, nejačko bratstvo, slabi nejački čovjek’ (CrnogR).

Z tureckiego jest również poświadczony wyraz **каби́ла, каби́ља, каби́ле** ‘w społeczeństwie patriarchalnym wspólnota, którą tworzą rody, bractwa, plemiona’ (RSAN).

O członkach bractwa określanych mianem **бра̀тственѝк** i **бра̀тствѝнѝк, бра̀ствѝнѝк, бра̀тствѝньѝк** (RMS; RSAN), ich obowiązkach i prawach w XIX wieku pisał Valtazar Bogišić. Nosili to samo nazwisko, uważali się wzajemnie za rodzinę i między nimi, aż do połowy XIX wieku, obowiązywał zakaz zawierania małżeństw (egzogamia). Na wybrzeżu czarnogórskim, w Budvie i okolicach (choć można to rozszerzyć na cały obszar Czarnogóry) członkowie bractwa solidarnie uczestniczyli w krwawej zemście, mszcząc swych krewnych, a tym samym i siebie narażając na niebezpieczeństwo. Posiadając wspólną cerkiew, cmentarz, pastwiska, młyny, mieli także prawo pierwokupu ziemi.

Bratstvenici su solidarni u krvnim stvarima, svete i ginu svi jednako, i to od kad pušku stane nositi. Na bratstvene skupštine dolaze sami domaćini. Predmeti saborisanja odnose se na crkvu, groblje, pašnjake, vode, šume, a i sude se o poharama, o diobama itd. u tim skupštinama. Bratstvenici imaju opće: crkvu, groblje, pašiste, a osim toga i mline i stupe. Bratstvenici imaju pravo prijekupa, pravo domazetstva. Prvo pravo spada najprije bližemu bratstveniku, pa ide dalje, a ako se niko ne nagje u bratstvu, tad prelazi u drugo bratstvo tog plemena. U bratstvo se primaju samo iz tugjega bratstva domazeti, ali za to mora platiti hiljadu (Bogišić 1999: 482).

⁵¹ Psł. **jato* sg. i **jata* pl. pierwotnie oznaczało ‘to, co chodzi, lata lub pływa’ (z ie. **iā-*, **eī-* ‘iść’).

⁵² Derywat utworzony za pomocą suf. *-ica* od przymiotnika *jak* ‘silny, mocny, potężny’, który w tym wtórnym znaczeniu rozwinął się z zaimka pytajnego **jakъ* ‘jaki, który’.

PLEMIĘ

Najwyżej w hierarchii rodowej stojąca rodowo-terytorialna wspólnota bractw zamieszkujących ten sam teren, instytucja rozbudowana i posiadająca niemal państwową strukturę i organizację (własne terytorium, granice, naczelników, rozporządzenia, umowy, miejsca kultu) – to plemię. Na określenie tej wspólnoty, od XVIII wieku, używano wyrazu *pleme*, a także *soj*, albańskiego *fis*, a na południu Boki romanizmu *štirpa* (RomanJBK). Plemię było jednostką rodową, społeczną, polityczną, prawną, terytorialną, ekonomiczną, wojskową i religijną, bez podziałów klasowych i władzy zwierzchniej, wspólnotą wolnych bractw (Чубриловић 1959: 34). Ta najbardziej rozbudowana instytucja czarnogórskiego społeczeństwa plemiennego, która powstała w chwili rozpadu systemu feudalnego i najazdu tureckiego jako kontaminacja katunów pasterskich i wspólnot rodowych, głównie na bazie wspólnoty terytorialnej, rozwinęła się przede wszystkim na górskich obszarach Czarnogóry i Hercegowiny.

Przez długi czas termin *pleme* miał jedynie znaczenie rodowe, zbliżone do współczesnego bractwa, określając mniejszą lub większą wspólnotę rodzin opartą na więzach krwi, a nie administracyjno-terytorialną wspólnotę bractw. W znaczeniu podstawowym i obecnie najpowszechniejszym w literaturze naukowej od początku XIX wieku termin określa patrylinearny system bractw, który Špiro Kulišić charakteryzuje jako heterogeniczne wspólnoty krwi powstałe w wyniku łączenia bractw różnego pochodzenia. Taką instytucję rodową nazywa się *gora* w Plawie i Gusinju, a *brdo* na terytorium Siedmiu Brd, to jest siedmiu wielkich plemion poza Starą Czarnogórą (Филиповић 1945: 100).

Według słownika współczesnego **плѐме** to ‘wspólnota ludzi w społeczeństwach pierwotnych, których łączą więzi pokrewieństwa, wspólny język i terytorium’, ‘grupa rodów lub bractw wywodząca się od wspólnego przodka’, a także ‘ród, rodzina’, ‘naród; narodowość’, ‘pokolenie, generacja’, ‘grupa, kategoria ludzi powiązanych jakąś wspólną cechą, wspólnymi interesami itp.’ (RMS)⁵³. Wyraz jest poświadczony od pierwszych zabytków piśmienniczych (XIII wiek), na przykład w słowniku Daničića **плѐме** ‘genus’: **плѐменѣ свѣтаго Симѐона** (MS: 49), **четирѐмь кукиамь моѐга плѐмене** (MS: 356). Znaczenia z dziedziny terminologii rodowej ‘jednoga istoga naroda veći ili mañi dio, za koji se misli da potječe od istoga praoca, a može se od drugih dijelova razlikovati narječjem i običajima’ i ‘crnogorska plemena. Imena tih plemena mogu značiti i zemlju, u kojoj koje pleme nastava’, ‘porodica, bratstvo’, ‘rod, rodbina, srodstvo’ są znacznie młodsze, poświadczone w słownikach XIX-wiecznych (**плѐме** ‘der Stamm, stirps, prosapia’ oraz z Czarnogóry, gdzie oznacza to samo, co ‘у Србији од прије значила кнежина а сад што значи срез’, SR). Rakić przytacza *pleme*, *pljeme* (w okolicach Peći, pod wpływem Albańczyków) oraz *plemen* (Ракић 1991: 73).

⁵³ Wyraz prasłowiański **pleme* ‘rodzina, ród, plemię’ prawdopodobnie z pierwotnego **pled-men* (pokrewne z **plodъ* ‘plód’).

O plemionach słowiańskich, które stanowiły najwyższy stopień organizacji wczesnośredniowiecznych Słowian w czasie wędrówki ludów, ich nazwach, naczelnikach, zgromadzeniach plemiennych i ustroju, wspominają już pisarze bizantyjscy z okresu między V a X wiekiem – Pseudo-Cezariusz, Prokopiusz, Pseudo-Maurycjusz. Plemię było jednostką polityczną, terytorialną, ekonomiczną i rodową. W okresie rozpadu ustroju plemiennego w wiekach VI–X plemię było podstawową jednostką terytorialną z ośrodkiem w grodzie obronnym, gdzie rezydował władca. O ważnych sprawach decydowała starszyzna plemienna (naczelnicy rodów) na wiecu. Z czasem, w trakcie kształtowania się struktury klasowej, plemiona przekształcały się w państwa.

Wraz z przybyciem na Bałkany, zastanymi tam nowymi warunkami geograficznymi, gospodarczymi i społecznymi stary ustrój plemienny uległ rozbięciu, plemiona podlegały procesowi terytorializacji, nazwy geograficzne żup i państw wyrugowały rodowe nazwy plemion, a gminy wiejskie – małe i duże bractwa. W tym momencie zmieniło się znaczenie wyrazu plemię, który przestał określać wspólnotę małych i dużych bractw, a powrócił do swego pierwotnego rozumienia – jako szerszej wspólnoty rodowej opartej na więziach krwi, wspólnoty mającej świadomość wspólnego pochodzenia. W średniowiecznym ustroju feudalnym Serbii termin *pleme* ma znaczenie zbliżone do wielkiego bractwa (w dzisiejszym tego słowa pojmowaniu), potwierdzone w dokumentach do XV wieku, to znaczy do upadku ustroju feudalnego (Чубриловић 1959: 34).

Jednym z powodów tej zmiany semantycznej był oparty na wzorcach bizantyjskich rozwój społeczeństwa i ustroju feudalnego państwa Nemanjiciów, który wpłynął na osłabienie tradycyjnego ustroju rodowego dużo bardziej niż stało się to na Zachodzie, w Bośni czy Chorwacji. Wyraźnie to widać w źródłach średniowiecznych, w których plemię

(...) има опште значење средства ужег или ширег, или општи карактер, а мало означава ужу сродничку повезаност на економској, родовској или територијално-управној основи не само код простог народа у жупи, већ и код племства. У Немањића доба губи се траг родовском племству у средњовековној Србији (Чубриловић 1959: 35).

W tekstach średniowiecznych *pleme* to zatem ogólne określenie wspólnoty krewnych, pokrewieństwa, potomków jakiejś zazwyczaj znanej osoby.

Oprócz tego znaczenia wyraz *pleme*, oznaczając przynależność do uprzywilejowanych warstw społecznych w średniowieczu, miał także zabarwienie o charakterze feudalnym. Stąd też nowe derywaty: *plemeniti rod*, *plemenitaš*, *plemić*, *plemstvo* – oznaczające i charakteryzujące szlachtę (Барјактаровић 1986: 73). Słowa *pleme*, *plemenit* pojawiają się w różnych znaczeniach, często w Bośni i Chorwacji, miesząc się z pojęciami typu *traga*, *trag*, *kuća*, *dom*, *rod*, *porod*, *narod*, *poreklo*, *krv*, *naraštaj*. W Bośni najczęściej występują w związku z rodowym ustrojem społecznym średniowiecznej szlachty bośniackiej (Чубриловић 1959: 35).

Wyraz jest też poświadczony jako określenie warstw panujących, dynastii władających i rodów możnowładczych. Serbska dynastia panująca była traktowana jako odbicie czy też tworzona w utworach literackich na wzór starotestamentowych plemion Izraela, na przykład: *от племене светоз Симеона, от племене же краљ и самодржац все србскије и приморскије земље*. W swych utworach Teodosije podkreśla więc dynastyczną Nemanjiciów jako władców pochodzących z jednego plemienia. W tym samym znaczeniu *pleme* pojawia się w dokumentach władców Bośni. *Rodoslov Karlovački* z I połowy XVI wieku wspomina o plemieniu serbskim, ale myśli o dynastii rządzącej: *на понижје послѣдованіе племѣне срѣвскаго конця пріетъ до послѣднаго оуроша и к томуу невестъ князъ въ ннхъ*.

Terminu *pleme* w znaczeniu ‘wielka grupa etniczna, gens, tribus’ używa się dopiero od XVIII i XIX wieku, na przykład w literaturze opisującej Słowian jako grupę, która na podstawie badań własnego języka tworzy jedno plemię. To także określenie na przykład przodków Serbów i Chorwatów, mniejszych grup powstałych w procesie organizacji politycznej, nazywanych *plemionami* (na przykład Neretljanie, Konavljanie) (LeksSSV: 521).

Na temat genezy czarnogórskich i hercegowińskich plemion w nauce jugosłowiańskiej i serbskiej istniały dwa odmienne stanowiska badaczy. Szkoła starsza – reprezentowana przez Jovana Cvijicia, Jovana Erdeljanovicia, Petara Šobajicia, Andriji Jovičevicia, Petara Vlahovicia, Nikoli Škerovicia, Sretena Vukosavljevicia – twierdziła, że czarnogórskie, hercegowińskie i albańskie plemiona są prostą kontynuacją plemion z czasów prastowiańskich. Jireček i Sufflay, a za nimi współcześni badacze, między innymi Čubrilović i Đurđev, uważali, że są to nowe twory plemienne, które rozwinęły się przede wszystkim z katunów pasterskich (osiedle lub okręg pasterski), na bazie wspólnoty terytorialnej. Nowsze badania, głównie Đurđeva, potwierdzają, że organizacja katunska odegrała pierwszorzędną rolę w tworzeniu plemion czarnogórskich i albańskich. Katun stanowił załazek narodzin plemienia. Ta najbardziej rozbudowana instytucja społeczeństwa plemiennego powstawała od połowy XIV wieku, to jest od chwili rozpadu systemu feudalnego i najazdu tureckiego, jako kontaminacja katunów pasterskich i rolniczych wspólnot rodowych z nizin, głównie na bazie wspólnoty terytorialnej (niekoniecznie bractwa musiały być z sobą spokrewnione), a rozwinęła się przede wszystkim na górskich obszarach Czarnogóry i Hercegowiny. W XIV i XV wieku pojawiają się pierwsze wzmianki (głównie w archiwum dubrownickim i kotorskim) o późniejszych plemionach czarnogórskich, nazywanych wówczas jeszcze *katunami* (Zupci – 1305 r., Bjelopavlići – 1348 r., Banjani – 1389 r., Drobnjaci – 1354 r., 1399 r., Kući i Piperi – 1398 r., 1416 r., Njeguši – 1432 r., 1452 r., Cuce – 1433 r. i inne). W źródłach tureckich, weneckich i dubrownickich pojawiać się będą pod nazwami *katun*, *karije*, *knežina*, *villa*, *communi*, *communi over companie* (Чубриловић 1959: 38). W XVI wieku wraz z osłabieniem się pozycji władzy tureckiej w Czarnogórze i wzrostem sił rodowych w ramach jednostek administracyjno-terytorialnych *nahija*, *knežina* i *selo*

stają się coraz bardziej formą organizacji społeczeństwa plemiennego. W XVIII wieku w Starej Czarnogórze *knezovi* przestają być organami władzy tureckiej, pośrednikami między władzą centralną a swoimi *knežinami*, zachowując jedynie funkcje naczelników plemion i bractw. Same *knežiny* przeobraziły się w *plemena* jako jednostki administracyjno-terytorialne, „територијално-управне заједнице слободних братстава у смислу уређења класичног типа родовских друштава ове врсте” (Чубриловић 1959: 41).

W trakcie tak wielkich przemian społecznych i administracyjnych w Czarnogórze termin *pleme* zmieniał swoje znaczenie. Przez długi czas miał on jedynie znaczenie rodowe, określając mniejszą lub większą wspólnotę rodzin opartą na więzach krwi połączonych wspólnymi więzami rodzinnymi, ekonomicznymi, społecznymi, religijnymi, wojennymi i prawnymi. Jego znaczenie było więc zbliżone do współczesnego terminu *bratstvo*, czyli wspólnoty opartej na więzach krwi, a nie administracyjno-terytorialnej wspólnoty bractw połączonej ekonomicznymi i społecznymi interesami. Tak byli na przykład organizowani czarnogórcy Paštrovići (składający się z 12 plemion) i chorwacka Poljica (3 plemiona) od XV–XVII wieku, których wewnętrzna organizacja rodowo-ekonomiczna i administracyjno-sądowa o wiele bardziej przypominała organizację bractwa niż plemienia. Dlatego też plemiona paštrovickie i poljickie pod względem ustroju wewnętrznego odpowiadały współczesnemu pojęciu *bratstvo*. To zatem 12 plemion paštrovickich jako całość (*oblast, komunitad, knežina, opština*) było nosicielem kompetencji o charakterze ekonomiczno-prawnym lub prawnokarnym, które w Czarnogórze przynależą plemieniu jako administracyjno-terytorialnej wspólnotcie bractw. Mieszanie się pojęć *bratstvo* i *pleme* w Czarnogórze pojawia się już pod koniec XV wieku. W dokumencie Đurđa Crnojevia, w stosunku do Malonšićów, terminy *bratstvo* i *pleme* są używane wymiennie. Do XX wieku w odniesieniu do plemion w Czarnogórze (Kući, Bratonožići, Bjelopavlići) i w Hercegowinie (Zupci) termin *pleme* miał znaczenie większych lub mniejszych grup krewnych (Чубриловић 1959: 41–42).

Pleme jako wspólnota administracyjno-terytorialna wolnych bractw w rozumieniu klasycznych plemion starego typu powoli wchodzi do użycia, pojawia się w literaturze naukowej dopiero na początku XIX wieku, wcześniej ciężko bowiem jest stwierdzić, kiedy nastąpiła zmiana znaczenia (Чубриловић 1959: 42).

Wyraz *pleme* w swym podstawowym i najpowszechniejszym znaczeniu oznacza patrylinearny system bractw, który Kulišić charakteryzuje jako „хетерогене крвне заједнице постале процесом сплемењавања братстава, која најчешће не потичу од заједничког претка”. To nie wspólnota krewnych wywodzących się od jednego przodka, lecz grupa bractw/rodzin różnego pochodzenia, które z czasem zjednoczyły się na gruncie wspólnych interesów. Czarnogórskie plemię można by określić takimi obcymi terminami, jak *populus, gens, genus, generatio, tribus, Stamm*, a może także i *ethnos, natio* (Вујачић 1981: 165). W tym znaczeniu używali go badacze współcześni, na przykład J. Cvijić, J. Erdeljanović, A. Jovičić, S. Vukosavljević i inni (Чубриловић 1959: 43).

We wschodniej Hercegowinie, Brdach, Starej Czarnogórze, Przymorzu Czarnogórskim, Krajinie (okręg na południowym wybrzeżu Czarnogóry, niedaleko granicy z Albanią) i Воce Kotorskiej „племеном су се називале у првом реду веће заједнице, састављене од неколико братстава, које имају своју посебну, добро издвојену и ограничену територију, своју уређену заједничку управу, свој говор и начин живота, а особито заједничке интересе” (Филиповић 1945: 100). Właśnie taka instytucja rodowa w Plawie i Gusinju nazywa się *gora*, a *brdo* występuje na terytorium Siedmiu Brd, to jest siedmiu plemion poza Starą Czarnogórą. „Са појмом племена, осим сродства, повезана и извјесна територија, док братство и род подразумевају искључиво крвно сродство њихових чланова” (Rovinski 1998 I: 115). Granice plemienne są wyraźnie zaznaczone, a w Czarnogórze, gdzie pastwisk jest niewiele, są również surowo egzekwowane i przestrzegane (Bogišić 1999: 480–481). „Svako pleme ima svoj pašnjak, gdje pasti mogu sva bratstva toga plemena. To se zove (*muša*), što znači opština. (...) Ali opet i svako bratstvo ima svoj opći ogragjeni pašnjak, koji se zove *zabrana* ili *cjelina*” (Bogišić 1999: 481).

Plemię to najszersza grupa rodowa, w której skład wchodzi mniejsza bądź większa grupa bractw. Takich jednostek rodowo-społecznych w samej Czarnogórze było około czterdzieści. Najważniejsze cechy plemienia to: (1) członkowie (**плѐменѝк**, **племѐштѝк**, RMS) posługują się tą samą nazwą plemienia, pochodzącą od imienia wspólnego przodka (na przykład Ozrinići, Bjelopavlići, Vasojevići) lub toponimu (Piva, Cetinje); (2) wspólne pochodzenie członków plemienia, którego śladem jest na przykład wspólne nazwisko, wspólna mowa (o pochodzeniu plemion krążyły legendy, historie o wspólnym przodku, na przykład Bjelopavlići od Bijelog Pavla, Ozrinići, Piperi, Vasojevići, Hoti i Krasnići od rodzonych braci); (3) wspólne terytorium, ponieważ nowe dynarskie plemiona mają charakter osiadły, a nie nomadyczny; (4) wspólna władza uosabiana przez naczelników (*glavarów*), a przede wszystkim najwyższy organ władzy – zgromadzenie (*sabor*, *zbor*, *stanak*), które odgrywało rolę sądu i na którym podejmowano najważniejsze decyzje, zawierano sojusze itp.; (5) wspólna historia, najczęściej ustna, jako rezultat długiego życia we wspólnocie (mitologizowanie historii, legendy o wspólnym przodku); (6) plemię to wspólnota kultowa, religijna, tworząca swoją świętą historię lokalną, mającą jedną cerkiew, wspólnego świętego patrona i *krsną slave* (na przykład Bjelopavlići – św. Petkę, Ozrinići – św. Archaniola Michała) (Барјактаровић 1997: 121–122). Plemię to instytucja jak najbardziej demokratyczna, „заједница једнаких”, która „као једнаки су се насељавали, као једнаки сплемењавали, али под извесним већим или мањим утицајем јаких братстава” (Вукосављевић 1957: 17). Aby powstało plemię, konieczna była homogeniczność religijna mieszkańców lub, w wypadku wspólnot różnorodnych wyznaniowo, szacunek i brak uprzywilejowanej pozycji jednego z wyznań czy religii (Барјактаровић 1997: 138).

Od XV do XVIII wieku plemię stanowiło podstawową wspólnotę społeczno-rodową i terytorialną, połączoną własnością, posiadającą pełną autonomię

w sprawowaniu władzy i rozwiązywaniu sporów – jako niezależna, samodzielna jednostka społeczno-polityczna. Od tego też czasu plemię zaczęło kształtować się jako jednostka terytorialna.

Organizacja plemienia przypominała miniaturowe państwo, które posiadało własne terytorium, granice, naczelników, rozporządzenia, umowy, własne interesy i miejsca kultu. W XV wieku,

(...) у часовима ‘погибија’ почеле су да се стварају, од староседелаца и придошлица (избеглица) из других српских земаља, одговарајуће заједнице као врста посебних механизма за самоодржање уз коришћење знања, памћења, искуства и снажљивости ондашњих и ратара и сточара. Нејаки је почео да се ‘прибија’ уз јачега (чега је било и касније). Да би постали ближи једни другима, измишља се и заједничко порекло (Барјактаровић 1997: 138).

W źródłach pochodzących z Rovcy plemię to wspólnota ograniczona terytorialnie, utworzona na fundamencie, po pierwsze – więzów rodzinnych, które są nadzwyczaj silne w grupie dynarskiej, a po drugie – na bazie ideologiczno-religijnej tradycji grupy, przynależności do tej samej religii (wobec dominującej religii państwowej imperium tureckiego – islamu – chrześcijańscy Słowianie, pozbawieni większości praw, grupowali się wokół Cerkwi i organizacji kościelnej, a sama hierarchia pomagała w tworzeniu organizacji plemiennych). Oprócz religii połączyła i zjednoczyła ich tęsknota za wolnością i niezależnością (Rovca 1984: 40). W Kućach *pleme* to ‘bractwo, grupa krewnych z wspólnym przodkiem, które tworzą społeczną oraz często ekonomiczną wspólnotę’ (Kući 1931: 104; Kući, Bratonožići, Piperi 1981: 203), a także ‘grupa krewnych mających wspólne pochodzenie w linii męskiej’. Nieważna była wielkość tej grupy, więc *pleme* mogło być wyrażeniem synonimicznym dla *porodica*, *rod* lub *bratstvo*. W połowie XV wieku Kući byli grupą bractw, a dopiero przybycie nowych osadników, ich asymilacja i przyjęcie wspólnego imienia wpłynęły na powstanie plemienia (Kući, Bratonožići, Piperi 1981: 28, 206). Vukosavljević dzielił plemiona na: *pleme prosto*, złożone z jednego plemienia/kilku bractw, oraz *pleme složeno*, składające się z mniejszych plemion, z których każde posiada swoje terytorium i naczelników (Вукосављевић 1957: 82–83).

W czasach feudalnych okresu panowania dynastii Nemanjiciów w wyniku rozpadu starsłowiańskiej wspólnoty rodowej *pleme* znaczyło w Serbii ‘bractwo’ lub ‘zadruga, dom zadružny, *zadružna kuća*’, na przykład w *povelji* króla Stefana Uroša monasterowi Dečani z 1330 roku lub w średniowiecznej Bośni (pismo Sandalja Hranicia z 1429 roku) (Чубриловић 1959: 36–38). Kulišić i inni badacze najstarszych okresów życia plemion słowiańskich uważają termin *pleme* za starszą, archaiczną nazwę bractwa, która pojawia się dopiero w procesie odnawiania czarnogórsko-hercegowińskich bractw i plemion w XV wieku. Bractwo rozwinęło się ze starszej formy, określonej słowem *pleme*. Na wielu terenach terminu *pleme* używano wymiennie z *bratstvem*. „Pleme, zapravo, isto tako označava srodničku zajednicu koja vodi poreklo od jednog zajedničkog pretka, a čini ga više

kuća i manjih porodica”. Bogišić notuje w Hercegowinie, Czarnogórze i Boce Kotorskiej, że *bratstvo*, *pleme* i *porodica* mają tam to samo znaczenie.

Naziv pleme za označavanje bratstva ili zadružne kuće spominje se od XIV veka, a tokom vremena upotrebljavan je u raznim značenjima: za rod, bratstvo i kuću. I naša istraživanja pokazuju da je naziv pleme označavao užu rodbinsku zajednicu kojoj pripadaju srodnici po krvi i vode poreklo od zajedničkog pretka. U Resavi pleme znači podjeljena porodica, isto što i familija, braćija, rod (Pantelić 1980: 184–185).

Pleme zatem (jako bractwo) to także grupa kilku rodzin z wspólnym przodkiem. W obu znaczeniach pojawia się w średniowiecznych źródłach pisanych. Wskutek ewolucji wspólnoty rodowej plemię było jednostką plemiennie-terytorialną, wspólnotą oznaczającą bractwo lub jakiś obszar, na którym żyją bractwa spokrewnione z sobą. Według Vuka *pleme* w Czarnogórze oznacza to samo co w Serbii *knežina*, a to, co w Serbii *znaczy pleme*, w Czarnogórze oznacza *bratstvo*: w słowniku Vuka z 1852 roku oraz u Njegoša, **плѐме** ‘stirps, prosapia’, ‘у Црној Гори племе значи оно што је у Србији од прије значила кнежина а сад што значи срез’.

Termin rodowy *pleme* w XIX wieku często mieszał się z pojęciem terytorialno-administracyjnym (również w języku ludowym), jako obszar zasiedlony przez mieszkańców różnego pochodzenia.

Све до увођења књажевске власти у Црној Гори, у своме односу према другим племенима и уопште према сусједима, племе је функционисало као политичка јединица. (...) Данас племе дјелује само у својим оквирима, задржавајући своју организацију у којој прву карику представља *братство* (Rovinski 1998 I: 114).

W XIX wieku stare czarnogórskie plemiona przekształcają się w państwowe jednostki administracyjne. W Czarnogórze, Hercegowinie i północnej Albanii *pleme* to ‘wieś’, ‘grupa wsi’, ‘okręg, region, którego mieszkańcy tworzyli grupę ludzi powiązanych z sobą’. Czasem i zamiast *pleme* używano *brdo*. Z czasem zaczął oznaczać również ‘bratstvo’, ‘większy rod’, czasem również poza Czarnogórą ‘srodnici po męskiej linii, ljudi istog prezimena’ (Барјактаровић 1986: 74; Барјактаровић 1997: 114).

W historii społecznej Czarnogóry XIX wieku wyraz *pleme* miał więc dwa główne znaczenia. Po pierwsze, była to wspólnota rodowo-terytorialna, a po drugie – wspólnota terytorialno-administracyjna wolnych bractw w ramach czarnogórskiego sojuszu plemiennego (stopnia pośredniego w tworzeniu państwa), jednostka administracyjna, odpowiednik serbskiej *knežiny* lub *srezu*, polskiego *powiatu*. Według Čubrilocicia plemię to „територијално-управна заједница слободних братстава” i „управно-територијална јединица у подели Црне Горе најпре у оквиру Савеза црногорских племена у старој Црној Гори XVIII век, затим у склопу опште управне организације Црне Горе, када из Савеза племена почиње да се изграђује у XIX веку црногорска држава”. Książę Danilo, organizując państwo w latach 50. XIX wieku, włączył w jego struktury plemiona, a kiedy

(...) постало део управне организације грађанске црногорске државе у XIX веку, племе прима читав низ нових задатака и обавеза које му намеће држава. Војна организација племена уклопљена је у општу организацију црногорске војске, мада је она и даље подељена по племенима. Судска власт прелази на државне органе, место старих главара који стоје на челу племена и појединих братстава, села, долазе или чиновници или државни самоуправни органи (Чубриловић 1959: 42).

W XIX-wiecznych źródłach prawnych w Czarnogórze (OIZ CG, art. 709) *pleme* jest wymieniane przy okazji regulacji stosunków prawnych, ale nie pojawia się jego definicja.

У Законнику се тај термин користи за означавање територијалне јединице која има познате границе, заједничке институције и имовину, а она је делимично повезана сродничким односима (који су заправо одлика братстава у саставу племена) (Луковић 2009: 261).

To termin tożsamy z tym zawartym w chorwackim *Statucie Poljickim* i statutami kilku innych miast nadmorskich. „Свако се племе сматра правим имаоником, за све што се тиче опште племенске заједнице (комун)” oraz „Племенским имањем управља племенски збор или онај кога збор договорно за то одреди” (OIZ CG, art. 710).

We wszystkich tych rodowych „wspólnotach równych” obowiązywały zasady władzy kolektywnej wszystkich jej członków. Na określenie wieców dzielących się kompetencjami z naczelnikami rodowymi, instytucji sprawujących władzę, decydujących w najważniejszych dla wspólnoty sprawach używano ogólnych terminów **збор** i **збор** (RMS; Njegoš) oraz **сабор** (RMS), **вече** i **скупштина** (RMS), a także regionalnych **скуп**, **станак** i **банка**, **банкада** w plemieniu Paštrovićów i na wybrzeżu czarnogórskim. Instytucje te nawiązywały do tradycji słowiańskich wieców plemiennych, zgromadzeń ludowych ogółu członków wspólnoty. W wiecach zwoływanych przez radę naczelników bractwa lub plemienia w celu rozwiązania określonego problemu udział mogli brać wszyscy mężczyźni członkowie wspólnot. Wszyscy też posiadali prawo głosu. Interes kobiet (które, choć bez prawa głosu, mogły brać udział w zgromadzeniach) reprezentowali najbliżsi krewni.

Najwyższa władza prawodawcza i sądownicza bractwa to *zbor bratstvenički*, zgromadzenie członków, zwoływane zwykle raz w roku, na którym rozwiązywano problemy bezpośrednio dotyczące bractwa, decydowano o wojnie i pokoju, polityce zewnętrznej i stosunkach z sąsiadami, o zbieraniu danin itp. Sądono na nich członków bractwa i rozpatrywano ich skargi, łagodzone konflikty oraz krwawą zemstę. W plemieniu Kuči terminem *zbor* określano coroczne wewnętrzne zgromadzenie bractw oraz mniejsze zgromadzenia części plemienia, wiec plemienny lub wiejski. Zgromadzenie wybierało wojewodę, decydowało o zawarciu pokoju lub o wojnie, o polityce wobec sąsiadów, a także wyznaczało początek letniego wypasu (Kuči, Bratonožići, Piperi 1981: 215).

W Czarnogórze *zbor plemenski* to instytucja stała (o charakterze ustawodawczym i sądowniczym), najwyższa władza plemienia będąca wyrazem bezpośredniej, demokratycznej władzy ludu. Rozwiązywała problemy wewnętrzne, łagodziła spory między wsiami lub członkami wspólnoty, wybierała członków *sądu dobrych ludzi* oraz naczelnika plemienia. Zajmowała się także kwestiami własności plemiennej, korzystaniem z wspólnych pastwisk i lasów, decydowała o granicach, budowie dróg i traktów. Reprezentowała plemię w kontaktach z władzą (Илијић 1999: 23).

Śledząc historię społeczną Serbii i Czarnogóry, można odnaleźć ślady dawnych, charakterystycznych dla południowych regionów Słowiańszczyzny, struktur rodowych – zadrugi, rodu, bractwa i plemienia. W ich tworzeniu, a także w rozwoju nazewnictwa, ważną rolę, obok tradycji starosłowiańskich, odegrały również czynniki gospodarcze i społeczno-polityczne okresu upadku ziem serbskich i czarnogórskich po nawale tureckiej.

Jeszcze przed zrodzeniem się podziałów społecznych i narodzeniem państw średniowiecznych na tworzenie się słowiańskiej terminologii rodowej oddziaływały czynniki gospodarcze i geograficzne. W ich wyniku, obok starych terminów nazywających wspólnoty rodowe typu **rodъ*, **plemę*, **obitěľ* oraz nowszych *porodica*, *rodbina*, *svojta*, *svojbina*, *blizika*, *bratstvo*, *zadruga* i obcych typu *familija*, *fis*, pojawiają się również terminy pierwotnie charakteru materialnego, konkretnego. To bardzo istotna cecha w rozwoju semantycznym wyrazów o charakterze typowo topograficznym, prawnym, rodowym i społecznym. Terminy topograficzne, mając znaczenia bliskie rodowemu obliczu ich starego społeczeństwa, otrzymują nowe sensy z jednoczesnym zachowaniem pierwotnych znaczeń gospodarczych i geograficznych. Są to przede wszystkim wyrazy **domъ* ‘budynek, w którym mieszka rodzina; rodzina’ oraz **kotja* ‘budynek’ i ‘rodzina’, który w zależności od przyjętej etymologii pierwotnie oznaczał ‘to, co pokryte, ukryte; schronienie’, ‘budynek, który ma kąty; kwadratowy, a nie okrągły, budynek’ lub ‘budynek, z ogniskiem w kącie izby’. Obydwa te wyrazy cechuje specjalny paralelizm rozwoju semantycznego, szczególnie widoczny w dwóch jego najważniejszych znaczeniach: ‘budynek’ i ‘rodzina’. Od tego równoległego rozwoju istnieją oczywiście wyjątki, nieraz bardzo ciekawe znaczenia ilustrujące rozwój semantyczny tych wyrazów, ale ogólnie rzecz ujmując, cechuje je bardzo bliska i regularna ewolucja. Wyrazy oznaczają zarówno miejsce, gdzie ktoś mieszka (być może to znaczenie pierwotne obydwu jednostek), jak i wspólnotę, najbliższych krewnych zamieszkujących dany budynek. Na przestrzeni wieków uległy one różnym, bardzo zbliżonym przekształceniom semantycznym, rozszerzeniom lub zawężeniom idącym czy to w kierunku bardziej abstrakcyjnym, czy konkretnym.

Podobne zmiany semantyczne doświadczały określenia szerszych niż rodzina struktur społecznych, które na wielu obszarach badanego terytorium zachowały się aż do XIX, a nawet do początków XX wieku. Wymienić tu można choćby

zmiany semantyczne wyrazu *rod* oraz wyrazy *bratstvo* i *pleme*, których znaczenia na przestrzeni wieków mieszały się z sobą, ostatecznie krystalizując się jako terminy specjalistyczne z dziedziny stosunków rodowych dopiero w XIX wieku.

W wypadku wszystkich tych wspólnot największe zmiany w ich tradycyjnym modelu przyniósł XIX wiek. Wraz z odzyskiwaniem niepodległości i wchodzeniem w orbitę kultury europejskiej Serbia, w znacznie mniejszym stopniu także Czarnogóra, doświadczały silnych ruchów migracyjnych z wsi do miast, zmieniających ich strukturę etniczną, a jednocześnie osłabiając tradycyjne, wiejskie modele wspólnot rodowych.

Największe zmiany przeżyła tradycyjna, wiejska rodzina, która do XIX wieku przedstawiała zamkniętą wspólnotę ekonomiczną i gospodarczą (praktycznie samowystarczalną), autonomiczną wobec pozostałych rodzin (w kwestii zaspokajania własnych potrzeb). Wielkie przeobrażenia społeczno-polityczne oraz demograficzne pierwszej połowy XIX wieku sprawiły, że ten tradycyjny model uległ zmianom. Wraz z migracjami serbskich chłopów ze wsi do opuszczanych przez Turków miast powstawał i umacniał się typ rodziny miejskiej, przeważnie mniej licznej, tworzonej przez wspólnoty jedno- i dwupokoleniowe lub osoby samotne. Stawała się ona coraz bardziej podobna do typowej rodziny europejskiej (Вулетић 2002: 153). *Zadruga* jako tradycyjna forma rodziny wielopokoleniowej zanikała, odżywając jedynie w publicystyce tego okresu jako ideał dla polityków i literatów, obserwatorów i badaczy życia ludu owładniętych romantyczną nostalgią i umiłowaniem wiejskości i ludowości (Вулетић 2002: 100–102).

Podobnie sytuacja przedstawiała się w Czarnogórze – państwie, w którym tradycyjnie mocne były struktury rodowe, klanowe i gdzie istniała silna świadomość przynależności do tych samych wspólnot. Tam także w XIX wieku te stare modele ulegały powolnemu rozluźnieniu i osłabieniu. Proces ten przebiegał jednak wyjątkowo wolno, pozostawiając znaki dawnych wspólnot nawet do czasów współczesnych (a na pewno do II wojny światowej).

2. OŚRODKI WŁADZY WSPÓLNOT RODOWYCH

Pomimo swego mniej lub bardziej demokratycznego ustroju wszystkie wspólnoty rodowe w Serbii i Czarnogórze opierały się na prymacie i autorytecie naczelników rodowych, którzy zajmowali się przede wszystkim administrowaniem, organizacją prac oraz reprezentowaniem wspólnot na zewnątrz. Wśród nich można wymienić dwie grupy naczelników: plemiennych, którzy przewodzili bractwom i plemionom czarnogórskim i hercegowińskim, oraz rodzinnych i rodowych – gospodarzy (rzadziej gospodynie) serbskiego lub czarnogórskiego domu, którzy na zasadzie starszeństwa pełnili funkcję głowy rodziny.

Terminami ogólnymi, którymi określano naczelników i zwierzchników w administracji i organizacji plemiennej i rodowej, a także – co znamienne dla całej nomenklatury zwierzchników plemiennych – wojskowych dowódców, były: *glavar*, *glavadžija*, *glavendžija*, *glava*, *poglavar*, *poglavica* oraz *vojvoda*, *barjaktar*, *kapetan*, *serdar* i *knez*.

Najczęstszym określeniem każdego rodzaju przywódcy (religijnego, rodowego, społecznego i politycznego) oraz zarówno naczelnika plemienia, bractwa i innych wspólnot rodowych, głowy domu i rodziny, jak i przywódcy grup rozbójników lub przestępców, był wyraz **гла̀вѡр**, w słowniku współczesnego języka zdefiniowany jako ‘naczelnik, zwierzchnik, kierownik; ten, który stoi na czele, przywódca, wódz’, przest. ‘zarządca, kierownik (jakiejś instytucji)’ oraz ‘najstarsza, najbardziej szanowana osoba w grupie’ (RMS; RSAN)⁵⁴. Wyraz jest poświadczony od XVI wieku, a w XIX wieku pojawia się w słownikach serbskich oraz opracowaniach etnograficznych, na przykład zanotowany w Czarnogórze **гла̀вѡр** w słowniku Vuka oznacza ogólną nazwę zwierzchników rodowych (plemiennych) i politycznych, ‘caput’.

Онамо је први старјешина у нахији сердар, за сердарима иду војводе, за војводама кнезови, за кнезовима барјактари; сви ови и остали знатнији, као нпр. у Србији што су од прије били кметови, и свештеници зову се главари (SR).

Medaković wspomina, że już od najstarszych czasów sami Czarnogórcy wybierali *glavara*: „Старо є наслѣдствено право у Црногораца избирати главаре. Како су га држали у првом почетку дружевног живота, тако га држе и данас”

⁵⁴ Wszystkie derywaty utworzono od wyrazu *glava* w znaczeniu figuratywnym ‘osoba, która przewodzi; głowa (czegoś), przywódca’. Forma *glavar* utworzona została suf. *-ar*, a pozostałe sufiksami *-edžija*, *-adžija*, *-etar*, *-ešina* od *glava*. Formy *poglavar* i *poglavica* powstały od wyrażenia przyimkowego *po glavi*.

(Медаковић 2001: 81). W słownikach gwarowych poświadczono formy **гљавѣр** (RZag; RProš; RVG) i **гљавѣр** (UR; RPiva). W plemienu Kuči *glavar* to naczelnik bractwa, który reprezentował jego interesy na zewnątrz i występował jako przedstawiciel grupy bractw, a w sprawach wewnętrznych pełnił funkcję sędziego oraz głównego organizatora i osoby zwołującej zgromadzenia ludowe plemina (Kuči, Bratonožići, Piperi 1981: 203, 209; Kuči 1931: 146).

Wyraz, jako termin prawny, pojawia się w nowszych dokumentach prawnych, na przykład *главар, старѣшина* (ZOICiB, art. XXVII i XLV; OIZ, art. 86) oraz wraz z innymi terminami: *судац, главарь, старѣшина, войвода, старѣц* w administracji plemina.

W podobnym znaczeniu są też poświadczane inne derywaty utworzone od wyrazu **гљава**, który obok podstawowych znaczeń z dziedziny anatomii jest także odnotowany w znaczeniu ‘osoba, która przewodzi, kieruje; naczelnik, zarządca, przywódca, wódz; osoba, która wyróżnia się w jakiejś dziedzinie, przedstawiciel’ (RMS; RSAN)⁵⁵. Wśród nich można wymieni \acute{c} **надгљавѣр, нѣдгљавѣр, нѣјгљавѣр, гљавација, гљавѣнција, гљавѣција, гљавѣшина** oraz **гљавѣник** (RSAN) i **поглавица** (RMS) oraz gwarow \acute{a} form \acute{e} **главетѣр** (RTimok). Poświadczona jest także forma **погљавѣр** ‘naczelnik, zwierzchnik; ten, który stoi na czele jakiejś władzy (państwowej, plemiennej itp.), który ma w \acute{a} ldz \acute{e} nad kimś lub czymś’ (RMS; RJAZ). Był to termin ogólny, określający naczelników, zwierzchników i dowódców cywilnych (w administracji i organizacji plemiennej w Czarnogórze i Hercegowinie), a także dowódców wojskowych. Wyraz ten jest notowany od XVIII wieku, między innymi w słowniku Vuka i Popovicia, gdzie **погљавѣр** to ‘der Oberhaupt, caput, ductor, cf. поглавица’, a także widnieje jako serbski odpowiednik obcych terminów określających zwierzchników mniejszych jednostek administracyjnych.

Wśród zwierzchników wspólnot rodowych można wyróźnić ogólne nazwy naczelnika bractwa i plemina. Ten pierwszy, określan \acute{y} jako *glavar bratstva*, to najczęściej najstarszy członek bractwa pochodzący z dobrego domu i cieszący się szacunkiem zarówno innych członków wspólnoty, jak i w \acute{a} ldzy centralnej. Odgrywał on najważniejsz \acute{a} rol \acute{e} w trakcie zborów wiejskich, które sam zwoływał, a dzi \acute{e} ki swej pozycji społecznej posiadał g \acute{o} s decydujący w rozstrzygni \acute{e} niu spornych kwestii. Reprezentował bractwo i jego interesy na zewnątrz podczas sądów i większych zgromadze \acute{n} plemiennych, jako s \acute{e} dzia rozwiązywał spory, pobierał podatki i egzekwował kary. Jego obecnoś \acute{c} była niezbędna w wypadku procesów godzenia krwawej zemsty i zawierania umów poza własnym bractwem. W póź-

⁵⁵ Wyraz jest notowany od średniowiecza (**глава** ‘caput’, ‘collis’ (RiKSS)), a także we wszystkich słownikach serbskich i chorwackich. W XIX w. w słownikach Vuka i Popovicia **глава**, ‘caput’, ‘он главом, ipsissimus ille’, ‘мушка глава, vir, женска глава, mulier’, ‘da Oberhaupt, v. поглавар’, ‘глава каке воде, fons, cf. врело’, w Czarnogórze ‘у дуге пушке грлић, extremum canalis ignivomi’, (w Chorwacji) ‘глава круха’, ‘глава шећера’. W słowniku czarnogórskim **гљѣва** ‘dio ljudskoga tije-la’, fig. ‘prvi čovjek u plemenu, važna ličnost uopšte’ (CrnogR).

niejszym okresie wyraz stał się terminem ogólnym, który obejmował dostojników noszących tytuł *kapetana, serdara, vojvody i barjaktara*.

У првашња времена главар браству изникао би сам, то јест или јунаштом или мудрошћу и знањем, или богатством, или јакос браства или неколико тих својствах уједно, одликовао се од других па је тако и главаријо а имао самосвиест свога првенства кога су му припознавали и сви уједно братственици. Син му је обично наслеђивао то првенство од оца и ради оца свак га је поштовао (Богишић 1984: 74).

Drugim spośród naczelników był *glavar plemena* – przywódca wybierany przez członków plemienia na wiecu, najczęściej spośród *jaćicy*, najmocniejszego i najbardziej wpływowego bractwa. W Czarnogórze *glavara plemena* wybierano na zgromadzeniach plemiennych, a w czasach późniejszych mianował go metropolita czarnogórski. Wyrazem *glavar plemenski* określano ogólnie naczelników plemienia, którzy w zależności od plemienia nosili tytuł

(...) у неком племену сердар, у неком воивода, а у неком и кнез (особито у Катунској нахији). Било је повећих племена, као Пипери и Морача, гдје бијаше и воивода и сердар, а другим било је и кнез и воивода. То је бивало кад се у два јача браства нађе поједнак човиек с једнаким упливом, те неће један другоме да уступи, те бива један воиводом а други сердаром. Воивода се сматрао као нешто виши од сердара, али је то зависило од личности једнога и другога и од јакости браства, те доста пута је сердар бијо угледни него ли воивода. Кнезови гдје су били, били су вазда мањи и од воиводе и од сердара (Богишић 1984: 79–80).

Pomimo swej pozycji i władzy *glavar* nie mógł samodzielnie dysponować majątkiem wspólnoty, a także bez zgody zgromadzenia plemiennego podejmować samodzielnych decyzji. Był przedstawicielem plemienia, w okresie pokoju przewodniczącym zgromadzeń plemiennych i stroną umów między plemionami, a w czasie wojny – dowódcą wojska plemiennego.

Z wszystkich nazw konkretnych zwierzchników rodowych (bractwa lub plemienia) w Czarnogórze i Hercegowinie autorzy monografii poświęconych plemionom przytaczają przede wszystkim pięć głównych, najczęściej używanych wymiennie tytułów. Są to *vojvoda, kapetan, barjaktar, serdar* i *knez*. Ponieważ wszystkie z tych tytułów są wyrazami wieloznacznymi, mającymi prymarne znaczenie z zakresu wojskowości lub administracji, w tym miejscu nakreślę tylko ogólnie charakterystykę ich przedstawicieli. Więcej informacji na ich temat można znaleźć w rozdziałach poświęconych nomenklaturze stopni wojskowych oraz tytułom panujących. Już sam fakt przejmowania tytułów naczelników rodowych z terminologii wojskowej wskazuje na organizację wspólnot podobną do struktur wojskowych, a także na pierwotny, zapewne wojskowy ich charakter. Mimo jednak tak powszechnej obecności nomenklatury wojskowej organizacja plemienna nie miała charakteru ściśle wojskowego, a sam naczelnik odgrywał raczej rolę administracyjną i sądową.

Pierwszym i najważniejszym naczelnikiem jest **вѡјвода** oraz **вѡјевода** ‘w okresie tureckim w Czarnogórze i Hercegowinie, zwierzchnik *knežiny*, *nahii*, plemienia lub wielkiego bractwa, który prowadził je do walki, wojewoda’, ‘naczelnik *knežiny* w Serbii w okresie I powstania, który dowodził wojskiem swego okręgu’, a także ‘stopień wojskowy’ (RMS; RSAN) (por. t. II, III). W gwarach czarnogórskich wyraz najczęściej jest poświadczony w znaczeniu dowódcy wojskowego lub naczelnika plemiennego, a także w słownictwie obrzędowym jako członek orszaku weselnego⁵⁶. W ustroju plemiennym, który w górzystych obszarach Czarnogóry i Hercegowiny wykształcił się po upadku średniowiecznego systemu feudalnego, *vojvoda* był najwyższym organem władzy plemienia jako organizacji rodowej, a także jako jednostki terytorialno-administracyjnej. Wybierany przez zgromadzenie plemienia wojewoda był człowiekiem pochodzącym z szanowanego domu, cieszącym się szacunkiem zarówno współplemieńców, jak i władzy (był to najczęściej tytuł dziedziczny). W drugiej połowie XIX wieku w Czarnogórze wyznaczała go władza centralna, choć w praktyce było to tylko formalne zatwierdzenie propozycji *zboru* plemiennego. W czasach pokoju wojewoda urzędował, sądził, rozstrzygał spory i za pośrednictwem swego *kapetana* pobierał podatki i kary, a podczas wojny dowodził plemieniem na polu bitwy. Mimo swego wojskowego pochodzenia w przypadku naczelnika plemienia tytuł nie oznaczał funkcji wojskowej. W plemionach nie było organizacji ściśle wojskowych, a *vojvoda* w o wiele większym stopniu był naczelnikiem cywilnym (administracyjnym, sądowym) niż wojskowym (Вукосављевић 1957: 69).

Tytuł wojewody jako naczelnika plemiennego, zarówno cywilnego, jak i wojskowego, pojawia się w wielu monografiach plemion czarnogórskich. Tak nazywano naczelnika plemienia Piperów (Kući, Bratonožići, Piperi 1981: 273) i zwierzchnika większego bractwa w Malesii, będącego przedstawicielem plemienia, a potem wiejskim naczelnikiem (Malesija 1997: 85–88). W plemieniu Kući to członek ludowej starszyny, starszy od *barjaktara*, który stojąc na czele sojuszu bractw (plemion), reprezentował plemienną jedność. Był przedstawicielem wspólnych interesów plemienia w stosunkach zewnętrznych (zawierał sojusze z sąsiednimi plemionami, prowadził rozmowy z tureckimi wezyrami, czarnogórskimi władcykami, Wenecjanami i Rosjanami). W czasie wojny dowodził plemieniem. Wraz ze zgromadzeniem plemiennym rozstrzygał ważne spory (Kući, Bratonožići, Piperi 1981: 207, 209). Według Rovinskiego był to tytuł najważniejszego przedstawiciela plemienia i naczelnika wojskowego, który nosił go dożywotnio. Jego znaczenie spadło dopiero wraz z pojawieniem się tytułu i funkcji *serdara* (Rovinski 1998 II: 127).

⁵⁶ W Czarnogórze są poświadczone formy gwarowe w znaczeniu ‘komendant wojskowy’, ‘naczelnik plemienia’, ‘weselnik, *svat*’: **вѡјвода** (CrnogR), **вѡјвода** (RZag), **воѡвода**, **вѡјвода** (UR), **вѡјвода** (Njegoš), **војвода** (Nikšić) oraz **Војвода-војсковођа** ‘војничка власт племена или нахије, бира га племе, а потврђује Господар, наслеђна титула. За вријеме Чарнојевића војвода је био наслеђник-принц, па је то прихваћено и у Краљевини Црној Гори’ (Nikšić: 261).

W XIX wieku wojewodowie byli naczelnikami plemiennymi, a także zwierzchnikami, obok *serdara*, *kneza* lub *barjaktara*, jednostek administracji lokalnej – *nahii* lub *plemena* (Караџић 1922: 41). Jak pisał Medaković, w dawnej Czarnogórze: „Свако братство имало є своег кнеза, а свако племе своег Сердара и войводу, по више кнезова и баряктара” (Медаковић 2001: 80). W *Zborniku* Bogišića czarnogórski *vojvoda* to naczelnik gminy (*opština*), który zwołuje ogólne zgromadzenie wszystkich wsi (Bogišić 1999: 482).

Na przełomie XVIII i XIX wieku wojewodowie stanowili elitę społeczeństwa w Czarnogórze, byli przedstawicielami jednostek rodowych i administracji lokalnej przy organach kształtującego się sojuszu plemion i państwa czarnogórskiego. Dodatkowo część wojewodów była członkami Senatu, organu władzy państwa czarnogórskiego z siedzibą w Cetinje. Ich podpisy znajdują się pod większością aktów prawnych tamtego okresu, począwszy od *Stegi*, pod którą podpisy złożyli: „черногорскій губернаторъ Їоан Радоничъ, сердаръ Їово Петровичъ, Мило Мартоновић, кнезь Вуко Богдановић, Гаврило Ивановић oraz воєвода Нікола Мартиновић, Вуксанъ Милић” (CZ I: 5).

Drugim równie znanym tytułem naczelnika rodowego był tytuł wojskowy pochodzenia tureckiego **сѣрдѣр** ‘naczelnik, zwierzchnik; wojewoda, dowódca wojskowy’, ‘jeden z tytułów przywódców plemiennych w dawnej Czarnogórze’, ‘w okresie władzy weneckiej w Dalmacji tytuł honorowy nadawany za zasługi w walce z Turkami’ (RMS) (por. t. III). Był to tytuł honorowy naczelnika plemiennego w Czarnogórze (por. Medaković 2001: 80). Podobnie jak i wojewoda, *serdar* był człowiekiem z dobrego domu mającym posłuch i cieszącym się szacunkiem wśród ludu i władzy, zwykle naczelnikiem silnego bractwa. W hierarchii władzy w XIX-wiecznej Czarnogórze był drugi, zaraz za władzą (w Czarnogórze było ich dziewięciu: pięciu w Nahii Katunskiej i po jednym w Rijeckiej, Crmniczy oraz plemieniu Bjelopavlići i Kuči)⁵⁷. Wysoką pozycję serdarów potwierdza również obecność ich podpisów pod większością XIX-wiecznych aktów prawnych.

Kolejnym naczelnikiem, którego tytuł również zapożyczono z tureckiej tytulatury wojskowej, jest **барјактѣр** ‘osoba, która nosi sztandar, chorągiew; chorągiewny’, ‘naczelnik oddziału, *barjaka*’, fig. ‘wódz, dowódca, przewodnik’, ‘stopień dowódczy w wojsku, chorąży’ i etnogr. ‘jeden z weselników, który niesie sztandar, chorągiew’ (RMS; RSAN) (por. t. III). Jako termin z pogranicza woj-

⁵⁷ W Czarnogórze: **сѣрдѣр** ‘cieszący się wysoką pozycją i szacunkiem przedstawiciel plemienny’ (RZag), **сѣрдѣр** ‘dobry człowiek’ (UR), **сѣрдѣр**, **сѣрдѣр** ‘przywódca *nahii* w Starej Czarnogórze; człowiek o wyjątkowej pozycji i autorytecie’ (Njegoš), **serdar** ‘serdar’ (RomanBP), **сѣрдѣр** ‘wojskowy naczelnik plemienia’ (RVG) oraz **сердар** ‘нахијски старјешина, заповједник, добар и угледан човјек’ oraz ‘старјешина, заповједник племена, добар и угледан човјек, бира га племе или нахија, а потврђује Владика, наслеђно звање, мало веће надлежности од војводе’ (Niškšić: 261). W słowniku czarnogórskim **сѣрдѣр** to ‘nekada u Crnoj Gori plemenski starješina, glavār’ (CrnogR). W plemieniu Kuči był to tytuł osoby, która nie dysponowała szerokimi kompetencjami, ale miała znaczny wpływ na sprawy gminy (Kuči 1931: 145), a w Rovcy – mianowany i opłacany przedstawiciel władzy centralnej (Rovca 1984: 108).

skowości i administracji plemiennej pojawia się w zapisach etnograficznych XIX wieku. Vuk Karadžić pisał, że każda *nahija* miała swojego *serdara*, a każde plemię *vojvodu*, *kneza* i *barjaktara* (SR; Караџић 1922: 41; Медаковић 2001: 80). Tytuł ten nosili także członkowie rady plemienia, czasem naczelnicy plemienni lub członkowie zarządu jednostki administracyjnej (*nahii* lub *plemena*). W plemienu Kućów był to członek ludowej starszyny wybierany przez zgromadzenie ogólne wsi (Kući 1931: 104).

Wśród Albańczyków w Kosowie tytuł **бајрактър** był dziedziczny w bractwie lub plemienu

Он предводи своје братственике у рату, кад је у Турској била мобилизација или кад су се Арнаути међу собом тукли. За владавине султана Абдула Хамида изабране арнаутске барјактаре потврђивала је турска државна власт (RKM)⁵⁸.

Naczelnicy wspólnot rodowych nosili także tytuł **капетан** ‘główny naczelnik, zarządca określonej jednostki administracyjno-terytorialnej (okręgu, powiatu, gminy, miasta, wsi) lub terytorium plemiennego (w Czarnogórze i Hercegowinie)’ (RSAN)⁵⁹ (por. t. III). W średniowiecznej Czarnogórze, w okresie czarnogórskich zborów, *kapetan* był osobą sprawującą urząd zwierzchnika państwa, posiadającą uprawnienia do rozstrzygania sporów między członkami wspólnoty oraz do reprezentowania plemienia na zewnątrz. W 1455 roku Ivan Crnojević wystąpił jako *kapetan i veliki vojvoda gornje Zete* (w jego gestii leżało rozwiązywanie sporów między wieśniakami). Jako naczelnik plemienia stojący na czele *kapetanii*, jednostki wojskowo-administracyjno-terytorialnej, dysponował władzą administracyjną, wojskową i sądowniczą (Jokić 2002: 77–78).

⁵⁸ W podobnych znaczeniach, z pogranicza terminologii rodowej i wojskowej, wyraz jest poświadczony w innych gwarach: **барјактър** (RZag), **барјактър** (UR; RProš; Njegoš), **barektър** (Vasoј), **барјактар** (Nikšić), **барјактър** (CrnogR) oraz **бајактър**, **барјатър** (RKam), **барјатър** (RTimok). W słowniku gwary Nikšicia dodatkowo pojawia się definicja *barjaktara* jako ‘достојан носилац знамења војне јединице, мјеста и братства. Барјак је увијек био челни, испред строја, први у боју, последњи из боја, барјактар је биран из угледних породица, одважан и храбар, члан племенског суда, наследно звање без материјалне накнаде’ (Nikšić: 261).

W terminologii weselnej *barjaktar* to osoba, która przed pochodem weselników (jak przed wojakiem) nosi sztandar. Obowiązek noszenia sztandaru oddaje się osobie spoza bractwa, najczęściej młodemu zięciowi, siostrzeńcowi lub kuzynowi. W tym znaczeniu wyraz powszechnie poświadczony z Czarnogóry: **барјактър** (RZag, Katunska nahija, Riječka nahija, Kući, Mrkovići, Paštrovići, Stara Crna Gora, Radulići, Rovca, Piva), **барјактър** (RProš; UR), **barektър** (Vasoј), **барјакша** (Stara Crna Gora). W Serbii podobne znaczenia: **барјактар** (RCR; RPosav) i **барјактър** (RSGV; RMač).

⁵⁹ Pozostałe znaczenia poświadczony w słownikach RSAN i RMS to ‘kapitan, capitaneus; najwyższy stopień niższych oficerów’, ‘dowódca na statku, kapitan’, ‘zarządca portu, przystani, kapitan’, hist. ‘w okresie panowania tureckiego naczelnik, dowódca (głównie wojskowy) miasta i okolicy’, ‘dowódca niewielkiej jednostki wojskowej w I powstaniu serbskim, *buljubaša*’, ‘główna osoba, przywódca w drużynach, zespołach sportowych, kapitan, *kapiten*’, ‘dowódca, zwierzchnik, przełożony, szef ogólnie’ oraz reg. ‘jeden z weselników na weselu serbskim’.

W swoim dziele poświęconym obyczajom prawnym w Czarnogórze, Hercegowinie i Albanii Valtazar Bogišić notuje, że: „Свако од племена са малијем изузетком има свога војводу, капетана и ниже главаре” (Богішић 1984: 217). Podobne znaczenia (‘stopień oficerski’ i ‘zwierzchnik plemienia’) odnajdujemy współcześnie w gwarach czarnogórskich, na przykład **капетан** (RZag; UR; Nikšić: 261) i **kapetan** (CrnogR). W XIX wieku *kapetan plemenski* był czwartym organem władzy, który przejął obowiązki *serdarów* (*knežów*) i sprawował władzę sądową, wojskową i administracyjną na obszarze plemienia. O stopień niżej stał *bratstvenički kapetan* (także określany tytułem *serdara* lub *vojvody*), który był naczelnikiem bractwa.

Ostatnim spośród tytułów naczelników plemiennych w Czarnogórze był tytuł **кнез** ‘naczelnik administracyjno-terytorialnych wolnych jednostek na terenie Serbii i Czarnogóry w okresie panowania tureckiego (*knežiny*, plemienia, gminy miejskiej, wsi itp.)’, ‘naczelnik wiejski’, ‘osoba, która rozstrzygała drobne spory na wsi, sędzia’ (RSAN; RMS)⁶⁰ (por. t. II). Był to tytuł lokalnego naczelnika w Czarnogórze i Serbii – naczelnika gminy lub wsi, a w regionach z silną organizacją klanową jednocześnie naczelnika wsi i bractwa lub plemienia. O organizacji plemion i ich naczelniku *knezu* pisał Karadžić: „У Црној Гори у свакоме племену има кнез, за којег се може рећи да је по господству у земљи трећи: први је сердар, иза сердара је војвода, а иза војводе је кнез” (SR) i Bogišić (1984: 79–80; por. także Медаковић 2001: 80). *Knez* zwoływał *zbor*, sądził, doradzał, pośredniczył między gminami, wsiami i plemionami, był filarem i gwarantem porządku wewnętrznego.

W gwarach czarnogórskich tytuł był najczęściej poświadczony w znaczeniu ‘naczelnika lokalnego’ lub ‘naczelnika plemienia’: **кнез** (UR; Njegoša), **knéz** (CrnogR) oraz **Кнез** (i **кмет**) to „угледан селяк изабран на збору за председника села, организатор сеоских активности око школе, цркве, кулука, процјене штета, заступа село, оглашава и спроводи наредбе виших власти, дужност без накнаде” (Nikšić: 261) i **Књаз** „световии владар од књаза Данила” (Nikšić: 261). Jako jeden z tytułów zwierzchników lokalnych poświadczony jest w plemieniu Vasojeviciów (Rovinski 1998 II: 125; Rovinski 1998 I: 391), Pivy (Piva 1996: 113), Kučów i Bratonožićiów (Kuči 1931: 104; Kuči, Bratonožići, Piperi 1981: 516), a także jako jako tytuł urzędnika zajmującego się głównie zbieraniem haraczu dla Turków u Piperów (Kuči, Bratonožići, Piperi 1981: 273). Plemię Paštrovićiów już w XIV wieku miało własnego *kneza*, wybranego po kolei spośród wszystkich plemion na trzyletnie kadencje (Paštrovići 1960: 247–248).

⁶⁰ Pozostałe główne znaczenia to: ‘najwyższy władca okręgu, regionu lub niewielkiego państwa w okresie feudalizmu, książę’, ‘tytuł dziedziczny potomków władców’, ‘tytuł członków rodziny królewskiej i carskiej, a także innych wysokich dostojników’, ‘wysoki tytuł szlachecki okresu feudalnego’, ‘tytuł wysokich dostojników kościelnych’ (RSAN).

Tytuł jest również zanotowany w dokumentach prawnych: *кнез и главар од племена* (ZOCiB, XXX, XLIII) oraz *кнез и старешина од племена* (ZOCiB, XXXV, XLIII). Pod wspomnianą już *Stegq*, pierwszym dokumentem jednoczących się plemion, podpis złożył między innymi *кнезь Вуко Богдановић* (CZ I: 5). Tytuł *kneza* jako naczelnika plemienia istniał do czasu ogłoszenia Czarnogóry księstwem. Wówczas ogólnym rozporządzeniem jedynym *knezem* / *knjazem* mianował się książę Danilo (ZOCiB: 103), a dotychczasowych właścicieli tego tytułu ogłoszono *kmetami* lub *senatorami* (Rovinski 1998 I: 114–115; Rovca 1984: 31–35, 113–115).

Ostatnim spośród wymienianych naczelników jest **ста̀рац** ‘stary człowiek, starzec’ (RMS) poświadczony od początków piśmiennictwa głównie w znaczeniu ‘senex’ oraz ‘mnich, starzec’. W terminologii plemiennej był wymieniany obok naczelników plemienia i bractwa jako głowa wspólnoty, starzec, osoba, z którą liczyli się pozostali członkowie wspólnoty: *войвода, главарь, старъц*. Na przełomie XVIII i XIX wieku, jako przedstawiciele plemion i administracji lokalnej stanowili elitę społeczeństwa w Czarnogórze.

Kolejnym, tym razem ogólnym, określeniem zarówno naczelnika rodziny, jak i szerszej wspólnoty, którego nazwa nawiązuje do obowiązującej zasady senioratu – prawa starszeństwa w przejmowaniu władzy w rodzinach, jest poświadczony od XII wieku wyraz **старѐшина** ‘pierwszy i najstarszy w hierarchii, naczelnik, zwierzchnik, kierownik; osoba posiadająca największe prawa w grupie, wspólnotcie’, ‘komendant w wojsku, komandor, dowódca części wojsk; członek korpusu wojskowego, który dowodzi żołnierzami, oficer lub podoficer’, ‘starsza osoba w systemie hierarchicznym, zwierzchnik, nadrzędny’ (RMS)⁶¹, **старѐкшина, старѐкшина** ‘superior (dignitate)’ (RiKSS). Wyraz ten jest poświadczony w słownikach leksyki XVIII- i XIX-wiecznej, na przykład w słowniku Kurzbeka, Popovicia i w dziełach Njegoša (**старѐшина, старјѐшина**), a także gwarach. W Serbii notowane są formy **ста̀решина** (RKM), **старѐшина, старѐшина, старѐшина, ста̀решина** ‘први у некој хијерархији, руководилац, поглавар, особа с највећим овлашћенима у некој заједници, скупини и сл.’, ‘старији мушкарци и жене’ (RSGV) i **старѐшина** (RMač). W Czarnogórze: **stàrešina** ‘osoba koja upravlja nekim ili nečim, домаћин куће’ (CrnogR) i **ста̀решина** ‘osoba, która kieruje czymś lub kimś’, ‘część majątku należącego do rodziców, który jest wyłączony z podziału między potomków i przypada rodzicom’ (RZag).

W słownictwie z zakresu organizacji rodowo-plemiennej jest to ogólna nazwa naczelników, starszych i doświadczonych członków wspólnoty, którzy we wczesnym średniowieczu odgrywali ważną rolę zarówno w życiu grupy, jak i w radach władców oraz w trakcie wieców plemiennych i wiejskich. Swoje znaczenie bardziej niż wiekowi zawdzięczali pozycji społecznej oraz ekonomicznej w danej

⁶¹ Stary derywat **starějšina* ‘ten, który jest starszy, starosta’ utworzony został od stopnia wyższego **starějši* przym. **starь* rozwojem semantycznym od ‘stały, mocny, silny’ > ‘będący w pełni sił, krzepki’ > ‘niemłody, stary’.

wspólnocie (względy klasowe, majątek, urząd). Bogišić przytacza tytuł *starešina bratstva* jako ogólną nazwę określającą szanowanego członka bractwa, do którego kompetencji należało reprezentowanie wspólnoty na zewnątrz i zwoływanie zgromadzeń bractwa, którym sam przewodniczył i w których posiadał głos decydujący (Bogišić 1999: 482).

W znaczeniu węższym wyraz jest poświadczony jako ‘kućni starješina, domaćin, gazda; caput familias, patriarcha; naczelnik domu i zadруги’. Tak rozumiany jest odnotowany przez słowniki Vuka i Popovicia **старѣшина, старјѣшина** ‘das Oberhaupt der Familie, im Hause, Oberhaupt des Hauses’, a także liczne opracowania etnograficzne i socjologiczne z XIX i XX wieku (Bogišić, Milićević, Đorđević, Filipović i inni). O jego prawach i obowiązkach pisał Vuk:

Кутњи старјешина влада и управља кућом и свим имањем; он наређује дјетиће и момчад куда ће који ићи и шта ће који радити; он продаје (с договором кућана) (...); он држи кесу од новаца и брине се како ће платити харач, порезу и остале дације. (...) Старјешина није свагда најстарији годинама у кући: кад отац остари, он преда старјешинство најпааметнијему своме сину (SR).

W opisie życia chłopów serbskich w XIX wieku *kućni starešina* „држи кућанске новце (ако их има), одговара власти за сву задругу, разрежује кућанске послове, и уопште управља кућом и имовином” (Милићевић 1984: 17).

W XIX-wiecznych aktach prawnych *starešina* pojawia się jako termin prawny oznaczający głowę zadруги, naczelnika wspólnoty rodzinnej i prawnego opiekuna nieletnich członków wspólnoty. W GZS: „I sam *starešina* samo može upravljati čeljad domaću, i za kuću poradi radnje i uživanja naredbe činiti, ali otuđiti što ili zadužiti sam svojevoljno ne može” (GZS, art. 510) oraz „*Starešina* zadružni je naravni tutor mladoletne zaostavše dece. On je dužan njih sa saglasjem matere upućivati, i nastavljati, da dobri, pošteni i radni, pa otečestvu blagopotrebnі ljudi budu” (GZS, art. 519). W ZOICiB wyraz **старѣшина** pojawia się w art. XXVII i XLV obok tytułu **главар**.

Tytułem *starešina* nazywano także serbskich naczelników wiejskich i gminnych w okresie przed i po powstaniach serbskich. „У време Црнога Ђорђа сваки је војвода био старјешина у својој кнежини, а Ђорђе је био старјешина у свој Србији”, a potem dodaje, że „старјешина се зове који управља једним селом (сеоски старјешина т.ј. кнез или кмет какав) или читавом нахијом” (SR).

W podobnym znaczeniu występują także wyrazy **стареја** ‘naczelnik rodziny lub rodzinnej zadруги’ (RPirot), **старјеја** ‘домаћин; први човек у кући’ (RJug) oraz **ста̀роста** ‘zwierzchnik, naczelnik, starosta; *starešina*’ (RMS)⁶².

Powyższego terminu określającego naczelnika rodu używano również w stosunku do głowy najmniejszej jednostki rodowej – rodziny. Sprawował on głów-

⁶² Psł. **starosta* ‘człowiek najstarszy wiekiem lub rangą, naczelnik, przywódca’ utworzony od przym. **starъ* ‘stary’. Pierwotne abstr. **starostъ* ‘bycie starym, starszym’ z powodu użycia osobowego został przyporządkowany do rzecz. męskich *a*-odmiany (typu *sluga*).

na władzę w rodzinie i był odpowiednikiem rzymskiego *pater familias*. Kierował i administrował domem, wyznaczał prace, reprezentował dom na zewnątrz, a w zależności od regionu jego władza mogła się różnić stopniem swobody – od pełnej władzy autokraty do jedynie administracyjnego zarządzania domem. Podstawowym więc określeniem, obok ogólnego *starešina*, był wyraz **домѣнин** ‘głowa domu, gospodarz domu, naczelnik zadruży’, ‘osoba, która starannie i porządnie prowadzi swoje domostwo’, reg. ‘osoba, która posiada znaczny majątek, bogaty gospodarz’, ‘mąż’, ‘gospodarz domu wobec swojego gościa’ oraz ‘osoba, która dba o organizację zebrania, uroczystości itp., gospodarz i organizator’ (RSAN)⁶³. Wyraz jest poświadczony od XVI wieku między innymi w słowniku Vuka i Popovicia **домѣнин** ‘der Hausvater, pater familias’.

Pierwsze ogólne informacje o *domaćinie* jako instytucji i naczelniku wspólnoty domowej znajdujemy już w *Kodeksie* Dušana, a obszerniejsze w XIX-wiecznych opracowaniach leksykograficzno-etnograficznych (na przykład u Bogišića i Karadžića). Jako termin prawny wyraz pojawia się w czarnogórskich aktach prawnych, przede wszystkim w OIZ CG.

Według ogólnie obowiązującego zwyczaju *domaćinem* był najstarszy i najbardziej szanowany członek wspólnoty (zadruży, rodziny, domu), który rzadko bywał wybierany, a najczęściej tę pozycję otrzymywał naturalnie, prawem starszeństwa. Tytuł i funkcja przechodziły z ojca na syna lub na drugiego według wieku członka wspólnoty. Wybory lub zmiana *domaćina* następowały przede wszystkim w wypadku śmierci gospodarza, jego ciężkiej choroby lub utraty autorytetu i szacunku w rodzinie. Głową domu był najczęściej pełnoletni mężczyzna, choć zdarzały się sporadyczne przypadki, że gospodarstwem domowym kierowała kobieta lub osoba niepełnoletnia.

Домаћин задруге по правилу је требало да буде ожењен мушкарац, зрелијих година, разборита ума, организатор у вођењу домаћинства, али и човек са јаким угледом међу својим братственицима (Вујачић 1977: 23).

Домaćин dbał o dyscyplinę w domu, kierował pracami domowymi, zajmował się organizacją i podziałem prac, zaopatrzeniem domu, a w pracach polowych uczestniczył sporadycznie (jedynie w wypadku braku rąk do pracy lub pracach wymagających szybkiego ich wykonania). Nie posiadał prawa do samodzielnego dysponowania własnością zadruży bez zgody rady wszystkich jej pełnoletnich członków. Płacił podatki i daniny, oddawał w dzierżawę i sprzedawał płody rolne. Sprawował obrzędy kultowe i religijne, opiekował się nieletnimi członkami wspólnoty.

W opisie roli i funkcji *domaćina* warto rozdzielić noszących ten tytuł w Serbii i Czarnogórze. Informacje o pozycji, prawach i obowiązkach *domaćina* w Ser-

⁶³ Derywat z suf. indywidualizującym *-иѣ* utworzony od psł. przymiotnika określonego *domaći* (**domačъ* < przysłówek *doma* ‘w domu’ z suf. *-iъ*).

bii⁶⁴ można znaleźć w *Zborniku* Bogišića. Tradycyjnie głową domu był najstarszy i żonaty mężczyzna, ale istniały liczne od tego odstępstwa. Z Ljubovii Bogišić przytacza informacje, że „ima domačina i ne oženjenih, a ima domova, u kojima je najmlagji brat domačin, pa još i kod živa oca” (Bogišić 1999: 105). Podobnie w Rođevcach i powiecie azbukovačkim *domačin* to „najpametniji, najslobodniji i najrazboritiji, može biti i neženjen i najmlagji izmegju braće” (Bogišić 1999: 105).

Ogólna zasada wyboru głowy domu była oparta na prawie starszeństwa:

Највише иде редом старешинства, по година. Дакле, после смрти оца, биће стари брат. Али ако у кући има ко зна боље од њега, па да је млађи од њега, он ће да буде, а они ће стари драговољно уступити. Избирања самосвеснога, то јест да се састану управо да бирају домаћина, као што се депутирци бирају, тога не бива (Богішић 1984: 27; Bogišić 1999: 109–110).

Wybór głowy rodziny najczęściej odbywał się w przypadku, kiedy gospodarstwo domowe było nieumiejętnie zarządzane, a wspólnota wpadała w coraz większe problemy i nie rozwijała się (Bogišić 1999: 109). Powodem zmiany głowy rodziny mógł być także wiek lub stan zdrowia gospodarza. Wówczas ojciec przekazywał władzę nad wspólnotą swemu synowi, zwracając się do niego takimi słowami: „Sine! ja sam se dosta starao kućom, sad tu brigu predajem tebi, nek ti je sretno...!” (Bogišić 1999: 105). Na terenie Wojwodiny, w Zemunie oraz Sremie, Banacie i Bačce istniały trzy sposoby przejmowania władzy w rodzinie: dziedziczenie, starszeństwo lub wybory (Bogišić 1999: 110). W zachodniej Serbii

starješina prvi sjeda za sporu-siniju, najprije počne jesti. On lomi hljeb, zna se njegova kašika. (...) on je odjeveniji od ostalih zadrugara, u koliko se može. Kad starješina u kuću ugje svi poustaju. Starješini je dužnost da odredi šta će tko raditi za koji dan (Bogišić 1999: 114).

Podobnie sytuacja wyglądała w pozostałych okręgach, z których Bogišić podaje informacje, że do głównych obowiązków gospodarza należała organizacja pracy członków wspólnoty domowej oraz „jednako odijelo kako kome pristoji po običaju davati, kako svojoj djeci tako i bratovoj i drugih zadrugara; po redom na sabore crkvi ići. Dužan je imanje čuvati i braniti i o svemu starati se što se kućenja tiče” (Bogišić 1999: 114).

⁶⁴ W gwarach serbskich są poświadczane formy **домајћин**, **домаќин**, **домачин** ‘кућни старешина, домаћин’, ‘муж, брачни друг’ (RTimok), **домáјћин**, **домáчин** (RTimok¹), **дом’шан** (RLesk), **домáћин** (RRad), **домáћин** (RSGV), **домаћин** ‘uczciwy, porządny człowiek’, ‘zartobliwie solniczka’ (RKam) oraz **домаћин** ‘pan, dziedzic, właściciel, *sahibija*, gospodarz domu i całego majątku’, ‘ten, który dobrze gospodarzy’, ‘przełożony monasteru, bez względu na stopień i tytuł, które nosi jako mnich lub osoba duchowna’, ‘jeden z weselników’ (RKM).

O roli *domaćina* w strukturze rodziny czarnogórskiej i hercegowińskiej⁶⁵ informacje odnajdujemy także u Bogišića. W Hercegowinie, Czarnogórze i Boce Kotorskiej także obowiązywała zasada starszeństwa, dziedziczenia tytułu przez wyznaczonego potomka, a w wypadku nagłej śmierci *domaćina* wybierało zgromadzenie rodzinne – z reguły najstarszego syna, choć zdarzały się, podobnie jak w Serbii, odstępstwa od tej reguły (Bogišić 1999: 108–109). Do praw i obowiązków *domaćina* w tych regionach należało zajmowanie się finansami wspólnoty, pilnowanie i dysponowanie pieniędzmi należącymi do rodziny, a także kierowanie i organizowanie prac domowych i polowych:

On rasporeguje radnju megju zadrugarima, kaže kud će se i kako će se što raditi, njega valja da slušaju svikolici, on sudi i izravnuje raspe megju zadrugarima, on prodaje što je za prodaju ali u većim poslovima treba dogovoru. Kupuje sve što treba za kuću ali polaže račun o svemu tome (Bogišić 1999: 114).

Podsumowując opis roli *domaćina*, warto jeszcze choćby w skrócie przedstawić jego pozycję w XIX-wiecznym prawodawstwie serbskim i czarnogórskim. Zarówno GZS, jak i OIZ CG traktowały *domaćina* jako reprezentanta wspólnoty i pełnomocnika zadrugi („Домаћин заступа Кућу и домаћу имовину пред судом и према осталоме свијету”, OIZ CG: 69). Pozycja *domaćina* w Czarnogórze była zdecydowanie silniejsza niż w Serbii, a wynikało to z jego prawa do swobodnego dysponowania majątkiem wspólnoty (obok kierowania i administrowania wspólnotą) (OIZ CG, art. 691). W rodzinie serbskiej panowała demokracja, właścicielem majątku była cała wspólnota, a głowa domu była tylko pierwszym wśród równych. *Domaćin* dbał tam o dyscyplinę w domu, a wspólnotę obowiązywało posłuszeństwo wobec niego. Oprócz zadań administracyjnych i zarządzania majątkiem wspólnoty (płacenia podatków i danin, oddawania w dzierżawę i sprzedaży płodów lub majątku) miał również obowiązek opieki nad nieletnimi członkami zadrugi.

W podobnym znaczeniu, jako pan domu, występują wyrazy typu **домазлѣгѣија**, **домазлѣција** (RSAN) i **домазл’кчија** (RPirot), **домазлѣција** (RTimok), **дѣмѣвнѣк** (RSAN) i **домник** (RPirot), **домовѣдац**, **домовѣдѣтель** (RSAN), **доморѣдѣтель** (RSAN) oraz **домувлѣдика** (RSAN)⁶⁶. Pozostałe określenia mają najczęściej charakter regionalny, często wyspecjalizowany: **стаднѣк** ‘домаћин који на бачији има најбише оваца и који отвара мужу на

⁶⁵ W gwarach czarnogórskich są zanotowane formy **домѣћин** ‘ojciec rodziny, pan domu’ (UR), **домѣћин** ‘naczelnik domu, pan domu’, ‘gospodarz, *gazda*’, ‘dom, *kuća*, wspólnota rodzinna’, ‘mąż’ (RZag), **домѣћин** (RProš) oraz w plemienu Kućów ‘naczelnik i głowa domu i majątku, który płaci podatki, przyjmuje długi’ (Kući 1931: 104).

⁶⁶ Pozostałe określenia pana domu to złożenia: *domovodac*, *domovoditelj* motywowane wyrażeniem *voditi dom* ‘przewodźić domowi, wspólnocie domowej’, *domuvladika* motywowane wyrażeniem *vladika doma* ‘pan domu, rodziny’, *domoroditelj* to złożenie z wyrazem *roditelj*, a *domazlugdžija* utworzono od abstr. *domazluk* w znaczeniu ‘gospodarstwo domowe; inwentarz żywy’ (tur. *damızlık*, *damızlık* ‘zwierzęta domowe przeznaczone do rozplodu’) z tur. suf. *-džija*.

Млзигруду’, ‘овчар на бачији’ lub **напредитељ** ‘добар, напредан домаћин’, ‘домаћин, глава породице’ (RTimok). W pracy Filipovicia jest odnotowana forma **напрежан** w znaczeniu ‘naczelnik zadruѓi’ (Филиповић 1945: 13). Wśród rodzimych określeń można wymienić **кѹћегазда**, **кѹћегазда**, **кѹћегосподѹр**, **кѹћедомаћин** (RSAN) oraz **кѹћњик**, **кѹћњик**, **кѹћњаник** i **кѹћњаник**, **кѹћенњик**, **кѹћедомњик** ‘pracowita osoba; osoba, która lubi pracować w gospodarstwie domowym, zajmować się domem; dobry gospodarz domu’ (RSAN)⁶⁷. W słowniku Vuka z Czarnogóry pojawia się **кѹћњик**, **кѹћњик** oraz ogólny **кѹћњаник** ‘bonus fater familias’, **кѹћњик** ‘domaćin koji dobro upravlja imanjem i umnoŹava ga’, ‘čovjek koji voli stoku i s njom dobro postupa’ (CrnogR). Filipović przytacza wyraz **кѹћњик** ‘naczelnik zadruѓi’ (Филиповић 1945: 13)⁶⁸. Rządziej poświadczone to **зачѣљњик**, **зачѣљњик** ‘osoba, która zajmuje miejsce czołowe u stołu; naczelnik, gospodarz’ (RSAN)⁶⁹ i **дѹѹган** ‘glavar, starješina’ (CrnogR).

Wśród obcych określeń pana domu znajdujemy zapoŹyczenie z albańskiego **стѹпанин** ‘głowa rodziny, pan domu; *domaćin*’ (RMS; RJAZ)⁷⁰, a w słowniku Vuka (z regionów południowo-zachodnich) i Popovicia **стѹпанин** ‘домаћин, Hausherr’, **стѹпанница** ‘домаћница, Hausfrau’. W pracach Filipovicia *stopanin* to ‘naczelnik zadruѓi’, a *stopanica* ‘kobieta naczelnik nad Źeńskimi członkiniami zadruѓi’ (Filipović 1945: 13).

ZapoŹyczeniami z tureckiego są poświadczone od XVIII wieku **чѹрбација** i **чѹрбаци** (RMS), **чѹрбација** ‘трговац, газда’ (GzRSR 1706), **чѹрбација** ‘der Brotherr, dominus, господар’ oraz **кесебација**, notowany w pracach Filipovicia w znaczeniu ‘naczelnik zadruѓi’ (Филиповић 1945: 13)⁷¹.

Mimo silnie patriarchalnej struktury rodowej w Serbii i Czarnogórze sporadycznie dochodziło do sytuacji, Źe naczelnikiem rodziny mogła być kobieta. W takich sytuacjach określano ją mianem **домаћинница**, **домаћинка**, **домаћница** ‘gospodni domowa, kobieta, która prowadzi gospodarstwo domowe, wykonuje prace domowe itp.’, ‘Źona gospodarza, głowy domu’, ‘kobieta, która pełni obo-

⁶⁷ Derywaty utworzone od wyrazu *kuća*, a także złoŹenie motywowane wyrażeniem *gospodar/ domaćin/gazda kuće*.

⁶⁸ W utworach Lazarevicia **кѹћаница** ‘она која брине о кући и кућним пословима, домаћница’ (LeksLaza), a w Maczwie **кѹћњаник** ‘онај који стиче, који кући кућу’ i **кѹћаница** ‘жена привржена кући и раду који поправља имовно стање и углед куће’ (RMać). W słowniku czarnogórskim **кѹћница** ‘жена која dobro upravlja domaćinstvom i unapređuje ga’ (CrnogR) i **ukućnica** ‘dobra domaćica’ (CrnogR) oraz **кѹћњаник**, **кѹћњаник** (UR).

⁶⁹ Derywat utworzony za pomocą suf. *-nik* od wyrazu *zaćelje* ‘miejsce czołowe przy stole’ (motywowany wyrażeniem przyimkowym za *ćelom* ‘na czele’; **ćelo* ‘czoło; miejsce najbardziej wysunięte ku przodowi, ku górze, przednia część czegoś’).

⁷⁰ ZapoŹyczenie z albańskiego (raczej nie z rumuńskiego), gdzie oznacza ‘nadzorcę pasterzy’, alb. *stopan* ‘Senner, baca, osoba, która wypasa zwierzęta w górach’.

⁷¹ ZapoŹyczenia tureckie, z których *kesebaşija* pochodzi z tur. *kesebaşı* w znaczeniu ‘ten, który trzyma pieniądze’ (tur. *kese* ‘określona ilość pieniędzy, określona kwota, która w historii była zmienna’ i *başa* ‘głowa; dowódca, naczelnik; tytuł grzecznościowy’), a *çorbadžija* z tur. *çorbacı* ‘gospodarz, handlarz-chrześcijanin w imperium osmańskim’, ‘osoba, która gotuje zupę, *çorbe*’, dawniej także ‘naczelnik oddziału janczarskiego, janczarskiej *orty*’.

wiązki głowy domu, rodziny, zadrugi’, ‘gospodyni, która przyjmuje gości’ oraz etnogr. ‘uczestniczka w obyczajach weselnych’ (RSAN). Wyrazy notowane są od XVII (*domaćica* ‘mater familias’) i XIX wieku (*domaćinica*). W słowniku Vuka i Popovicia występuje forma **домаћица** ‘die Hausfrau’ oraz w słowniku Mihajlovića z 1844 roku **домаћица** ‘газдарница’ (PosrbOV). Na południu **домажїица**, **домачїица** ‘домаћица, вредна и уредна жена’, ‘супруга’ (RTimok) i **домаћїнка** ‘домаћица’ (RJjug).

Domaćica zadruga to najczęściej żona *domaćina*, kobieta, która kierowała pracami „kobietami” w domu. Zajmowała się wewnętrznymi sprawami zadrugi, nadzorowała pracę kobiet i sama wykonywała prace domowe – sprzątała dom, piekła chleb, przygotowywała posiłki, pracowała przy zwierzętach, przygotowywała nabiał, prała, łątała, szyła, przędła, tkala itp. Była to więc *pani domu*, naczelnik nad żeńskimi członkiniami zadrugi (Филиповић 1945: 13).

Домаћица задруге обично је била жена домаћина задруге, или пак нека друга постарија особа, рецимо удовица, уколико је такве било. По правилу, неудата жена, као ни распуштеница, није могла да буде домаћица задруге (Вујачић 1977: 27).

Jak podaje Bogišić, w Hercegowinie, Czarnogórze, Nahii Katunskiej i Boce Kotorskiej można było (choć niezwykle rzadko) spotkać *domaćicę zadrugi*, która tę funkcję obejmowała po śmierci męża i w przypadku braku męskich potomków we wspólnocie. Podobne zasady obowiązywały w Serbii i Wojwodinie. W okręgu Podrinje:

Domaćinom biva žena obično u manjim zadrugama kao n.p. gdje je sam čovjek, žena i nekoliko djece, ili u jedinstvu i to u slučaju: gdje je muž slabog ili rđjavog vladanja, ili nije pametan i nema te vještine da s kućom upravlja, a žena bude trezvena i pametna, pa uzme od muža upravu i ona bez muža sve i sva smije uraditi, a muž bez nje ne smije ništa (Bogišić 1999: 107).

Według XIX-wiecznych zapisów prawnych kobieta mogła być naczelnikiem zadrugi jedynie w Czarnogórze. Zgodnie z prawem zawartym w GZS kobieta nie mogła być głową zadrugi, ponieważ wspomniany kodeks nie uznawał kobiet jako członków wspólnot rodzinnych (por. Илић 1936: 54).

W zbliżonym znaczeniu występuje wyraz **редуша** i **редара** ‘kobieta, która w domu zadrużnym prowadzi gospodarstwo, wykonuje prace domowe (przygotowuje posiłki, sprząta, pierze) według ustalonej kolejności, zwykle przez jeden tydzień’ oraz ‘starościna klasy’ (RMS)⁷². Wyrazem tym określano kobietę, na którą przychodziła kolej (*red*) zajmowania się domem i zadrugą (zwykle dotyczyło to wielkich domów, gdzie co tydzień jedna z kobiet zajmowała się większością prac domowych, czyli gotowaniem, praniem i sprzątaniami). Tak samo była nazywana

⁷² Derywat utworzony od rzecz. *red* ‘porządek, kolej, reguła, zasada’ (psł. **redь* ‘ordo’) za pomocą suf. *-uša*, *-ara* w znaczeniu ‘ta, która dba o porządek’ lub ‘ta, na którą przyszła kolej (zajmować się domem)’.

pracowita i porządna gospodyni domu. Wyrazy *redara*, *reduša* są poświadczone w XIX-wiecznych utworach ludowych, opracowaniach Bogišića i słownikach, na przykład Vuka i Popovicia **редуша**, **редара** ‘die Frau, die die Reihe in der Haushaltung trifft, materfamilias ordinatrix’ oraz słownikach gwarowych⁷³.

Wśród nazw naczelników rodowych można wyróżnić dwie kategorie tytułów. Pierwsza z nich dotyczy derywatów utworzonych na gruncie południowosłowiańskim, najczęściej od wyrazów *glava* w znaczeniu przenośnym ‘osoba, która przewodzi, dowódca’ (*glavar*, *poglarar*, *glavadžija*), przymiotnika *star* (*starešina*, *stareja*, *starosta*) oraz *kuća* (*kućnik*, *kutnjik*, *kućegazda*) i *dom* (*domaćin*, *domaćica*, *domuvladika*). Druga grupa określeń powstała przez adaptowanie już istniejących wyrazów, w przeważającej mierze tytułów dowódców wojskowych – słowiańskich bądź tureckich (*vojvoda*, *kapetan* oraz *serdar*, *barjaktar*) lub urzędników (*knez*, *kmet*). Geneza tego typu procesu przejmowania tytułatury wojskowej mogła być związana z pierwotną ich wojskową funkcją obrońców plemienia, dowódców oddziałów plemiennych, ale także z samą organizacją wspólnot rodowych. Warto podkreślić, że sama organizacja plemion dynarskich w okresie panowania tureckiego, poza okresem wojny, nie miała charakteru *stricte* wojskowego, a przywódcy plemienni odgrywali role przede wszystkim administracyjne.

⁷³ W utworach Lazarevicia jest poświadczona forma **редара** ‘жена која у већој породичној заједници, према реду и времену који су одређени, води заједничко домаћинство, редуша’ (LeksLaza). W słownikach gwar Wojwodiny **редарица** to ‘домаћица’ (RSGV), a **редуша** – ‘женска особа која је задужена за припремање хране (у кући, на свадби, слављу и сл.), која води домаћинство, домаћица’ oraz z dziedziny pszczelarstwa ‘домаћица’ (RSGV) i **редуша** ‘вредница, кућаница’, ‘жена која кува на велико, кад су сватови или укуп’ (VojvR). W Maczwie **редара** ‘жена која у задружној сеоској кући води домаћинство по реду и времену који су јој одређени (обично једну седмицу)’ ‘жена која послужује госте и помаже у припремању хране за светковина’ (RMač) i **редуша** ‘куварица на свадбама и испраћајима’ (MČek). Z Czarnogóry pochodzą następujące poświadczenia: **редуша** ‘жена која је по реду – смјени да обавља одређене послове у кући’ (Nikšić) oraz **reduša** ‘žena u brojčano velikoj porodici na koju je red da obavi neke svakodnevnne poslove ili poslove za određeni period’ (CrnogR). W południowej Serbii w tym samym znaczeniu jest poświadczony wyraz **недељарка**, **недељача** (RJug).

II. SFERA SPOŁECZNA

1. NIŻSZA WARSTWA SPOŁECZNA

Najniżej w hierarchii społecznej średniowiecznej Serbii znajdowali się chłopci, włościanie zamieszkujący tereny wiejskie i zajmujący się produkcją rolną, pastarze – zarówno słowiańscy, jak i wołoscy lub albańscy, a także członkowie innych grup poddanych (na przykład sług, niewolników) – warstwa całkowicie podporządkowana władcy, szlachcie, Kościołowi. Była to także najliczniejsza grupa społeczna, która nie posiadając własnej ziemi, była zmuszona pracować na ziemi cudzej w zamian za czynsz i daniny oraz określone robocizny. Charakteryzowała się odrębnością warunków życia, obyczajów i tradycji wynikającej ze ścisłego powiązania miejsca pracy z gospodarstwem domowym oraz uzależnieniem procesu produkcji od warunków naturalnych.

We wczesnym średniowieczu chłopci tworzyli warstwę wolnych posiadaczy ziemskich. W wyniku ewolucji ich gospodarstw odbywającej się równoległe do ewolucji dawnych wspólnot rodowych, a także po negatywnych doświadczeniach klęsk żywiołowych, zniszczeń wojennych oraz coraz wyższych obciążeń podatkowych, dochodziło jednak do coraz powszechniejszej rezygnacji z własności i przekazywania ziemi na rzecz Kościoła lub szlachty z zachowaniem prawa jej użytkowania. Wolni dotąd chłopci stawali się zależni od feudalnego pana nie tylko jako właściciela roli, którą uprawiali, ale także jako przedstawiciela władzy publicznej. Spowodowało to także zanik różnic między dawnymi kategoriami ludności zależnej pracującej na roli i niewielkimi posiadaczami ziemskimi.

W omawianym regionie warstwa chłopów, być może różnego pochodzenia, jako odrębna, ale zależna i najniższa grupa, ukształtowała się na początku II tysiąclecia wraz z uformowaniem się średniowiecznego państwa serbskiego. Jej położenie zmieniło się – zapanowały stosunki feudalne, poddaństwo wobec pana, chłopci zostali obciążeni obowiązkami i feudalnymi powinnościami: określonymi świadczeniami pieniężnymi i rzeczowymi (daniny, czynsze płacone w naturze lub pieniądzu), a także robocznymi i usługami (pańszczyzna, szarwark) (por. t. III). Podlegali również określonym ograniczeniom prawnym, na przykład przywiązaniu do ziemi (Тарановски 1931: 53).

W późnym średniowieczu, kiedy na zachodzie coraz bardziej odchodzono od systemu feudalnego na rzecz dzierżawy gruntów, serbscy chłopci ciągle tkwili w systemie poddaństwa, tym razem kontynuowanym w imperium tureckim. Ich położenie społeczne i ekonomiczne uległo zmianie dopiero wraz z wyjściem spod władzy tureckiej. W nowo tworzącym się państwie serbskim w 1833 roku został zlikwidowany porządek feudalny, a chłopci zostali uwłaszczeni, stając się rzeczywistymi właścicielami ziemi, którą dotychczas jedynie uprawiali.

W średniowiecznej nomenklaturze członków niższych warstw społecznych, feudalnych poddanych żyjących i gospodarujących na dobrach królewskich, szlacheckich i kościelnych określano ogólnie terminami **чѡвек** i **чѡбек** ‘człowiek; mężczyzna; mąż’ oraz pl. **лѣуди** ‘ludzie’ (RMS)⁷⁴. Wyrazy te są poświadczone w swych podstawowych znaczeniach od najstarszych zabytków średniowiecznych. Daničić podaje formę podstawową **члѡвѣкъ** oraz formy oboczne **члѡвнѣкъ**, **чѡвѣкъ**, **чѡбекъ**, **чѡвнѣкъ**, **чѡлѣкъ**, **чѡлкѣ** ‘homo’ (RiKSS), na przykład **архипискоуповѣ члѡвѣкъ... кралѣвъ члѡвѣкъ** (MS: 13). Forma *ljudi* pojawia się w słowniku Daničića w formie **люди** i **людик** w znaczeniu ogólnym ‘homines’ (RiKSS), na przykład: **да поге самъ сѣ вѣщїи ми людѣми** (MS: 144), oraz ‘добри пуздани, bonus’ na przykład: **пошлѣте ми добре людѣ** (MS: 175) lub z atrybutami wskazującymi na stosunek poddaństwa ‘кад су под чијом влашћу, ако ће бити и властела’: **да си сѣде тѡвѣ села свѡбоднѡ и тѡвон лудне, да га емь былъ рекль монмь лудемь, да се не боє нишаре** (MS: 21) lub **мон кѣметн и мон лудне и мон владдальци** (MS: 28), ‘особито за оне које су под влашћу властеском, била она у властеле, или у цркве или у државнога господара, те се и одвајају изријекѡм од властеле’: **или тѡвонмь властеломь или тѡвонмь лудемь** (MS: 47). Także w znaczeniu ‘obywatele, mieszczanie’: **дасмо у бащину и у племениту лудемь дубровачкнемь а нашнемь дразнемь прѣмателемь вѣсѣ Рагѣ** (MS: 106) oraz ‘narod, lud, populus’. Poświadczony jest także w *Dečanskich hrisovuljach* **людик** i *Syntagmacie*, gdzie **люди** to odpowiednik gr. **λαός**⁷⁵. W zabytkach łacińskich termin był tożsamy z wyrazem obywatel (na przykład *comune et homines Catari*) i poddany (na przykład *homines voievode Sandagl*).

W średniowieczu wyrazami **члѡвѣкъ**, **люди**, **людик** określano najczęściej, obok powszechnego ‘człowiek, ludzie’, ludzi z niższych szczebli drabiny społecznej, poddanych króla, szlachty i Kościoła, chłopów zależnych pracujących i żyjących na dobrach królewskich, szlacheckich lub kościelnych. Wyraz, opatrzony kwalifikatorem w postaci zaimka dzierżawczego lub przymiotnika, oznaczał poddanych, a atrybut wyrażał stosunki poddaństwa, zależności od panów. Na poziomie państwa i władcy oznaczał poddanego, mieszkańca państwa, obywatela (szlachtę, mieszczan oraz poddanych chłopów i pasterzy), a także zależnych ludzi na majątkach państwowych. Na poziomie lokalnym byli to poddani możnowładców lub cerkwi i monasterów jako właściciele ziemi, mieszkający i pracujący na ich

⁷⁴ Psł. **čelověkь*, wtórnie **čblověkь* ‘człowiek, istota ludzka’ to słowiańskie złożenie z nieprzejrzystą genezą obu członów (być może związany z członem **čelo-* w *čeladь* ‘rodzina, ród, domownicy; służba’). Forma serbska z wypadnięciem *-l-* być może powstała w wyniku dysymilacji *-l-v- > -ø-v-*. Supletywna forma pl. *ljudi* powstała od psł. **ludьje* ‘ludzie’ (< **ludь* ‘zbiorowisko ludzi, zwłaszcza powiązanych wspólnym pochodzeniem lub językiem’, ‘pokolenie, ród’ < ‘to co wyrosło’).

W samej tylko Wojwodinie są poświadczone następujące formy gwarowe: **чѡвек**, **чѡбек**, **чѡек**, **чѡвек**, **чѡек**, **чојек**, **чојк**, **чок**, **члѡвек**, **члѡвик** i **ѡвек** (RSGV).

⁷⁵ Jak zauważa Trifunović, w serbskich oraz części tłumaczeń starych bizantyjskich ksiąg liturgicznych mianem *ljudi* (serb. **людик**, gr. **λαός**) określa się chór świeckich, lud zgromadzony w świątyni, który śpiewa na zmianę z kapłanem lub diakonem (A-SSKP: 148).

dobrach (*manastirski ljudi* w *hrisovulji* Chilandarowi z lat 1198–1199, *ljudije crkveni* w *hrisovulji* cerkwi św. Nikoli Vranjinskiego, *župani ljudi* w *hrisovulji* Chilandarowi, a także *človek crkveni*, *arhiepiškopov*, *kraljev*, *ljudi*, *kraljevstva mi*, *vlastelsci*, *crkveni*, *manastirski*, *metohijski* itp.).

W *hrisovulji* cerkwi św. Đorđa Skopskiego z 1300 roku oraz w innych dokumentach pojawiają się różne grupy poddanych określanych wyrazem *ljudije*, a wśród nich na przykład poddani królewscy (*ljudije kraljevstva mi*), rolnicy i chłopi pracujący na dobrach szlacheckich – *meropsi*, *parici*, *zemljani* (*ljudije vlasteljci*, *zemaljski ljudi*, oraz w art. 174 KD, gdzie ЛЮДИ ЗЕМЛЯНЕ ‘chłopi, rolnicy’ są przeciwstawieni Wołochom, pasterzom), chłopi i wieśniacy w ogóle (*mali ljudije*, МАЛИ ЛЮДИЕ, art. 70 KD) – oraz poddani żyjący i pracujący na dobrach cerkwi i monasterów (*ljudije crkovni*, *ljudi crkveni*, na przykład w *Banjiskiej hrisovulji* А Е ЗАКОНЪ ЛЮДЕМЪ ЦРЪКОВЪНЫМЪ). Ci ostatni wspomniani są także w art. 30 KD ЦРЪКОВНАГО ЧЛОВѢКА i art. 33 KD ЛЮДИ ЦРЪКОВНЫИ, gdzie oznaczają ‘naseljenicy po selima crkvenim, naseljenicy crkvenih imanja’. Należeli do nich mieszkańcy wsi na dobrach instytucji kościelnych (*meropsi*, *sokalnici*, *popovi* i *dijaci*), a także duchowni niosący swoją posługę na tej ziemi. W *hrisovulji* monasterowi św. Petara i Pavla nad Limem (1254–1264) są wymienieni *crkveni ljudi veliki* i *mali*: *veliki* to zapewne szlachta na dobrach kościelnych i klasztornych, a *mali* – chłopi (Благојевич 2004: 203). Wymienieni zaś w art. 32 KD *људи црквени коју држе црквена села и земље црквене* – to zapewne inna nazwa *vlasteličiči*ów⁷⁶.

Jak łatwo się domyślić, jednym z określeń chłopów jest derywat pochodzący od ich miejsca zamieszkania, a więc *сѣљанин*, *сѣљаѿ*, *сѣлчанин* ‘mieszkaniec wsi, wieśniak; chłop, rolnik’ oraz znaczenie nowsze, pejoratywne ‘niewychowany, prosty człowiek; wieśniak’ (RMS). Wyraz *сѣљанинъ* ‘vicanus’ (RiKSS) jest poświadczony od XIV wieku w znaczeniu ‘mieszkaniec wsi, który sam uprawia ziemię i który zwykle jest właścicielem niewielkiego pola’, a także ‘człowiek z tej samej wsi’ (SR). Podobne znaczenia występują w XVIII i XIX wieku, na przykład u Vuka, Popovicia i Njegoša *сѣљаѿ*, *сѣљанин* ‘der aus dem nämlichen Dorfe, ejusdem pagi’, ‘Dorfbewohner, Bauer, rusticus’ oraz w gwarach⁷⁷. Jako termin

⁷⁶ Odrębną kategorią są tzw. *dobri ljudi*, parasądowa instytucja zajmująca się rozstrzygnięciem drobnych sporów w małych wspólnotach wiejskich i rodowych. *Dobrzy ludzie* to grupa poważanych i szanowanych członków wspólnot lokalnych, naczelników wsi (*kmeti*, *kmetiči*), którzy pomagali w rozwiązywaniu sporów i godzeniu zwaśnionych rodów, rodzin, a także w procesie godzenia stron krwawej zemsty. Z prawa zwyczajowego instytucja przejęta została do dokumentów prawnych. Pojawia się w art. 97 *Kodeksu* Dušana, a także w *Zakoniku o rudnicima*: *людн, боевода и кнезь да соу болни судити що е вредно, а литру а що е за вацигине и за нне големе работе да иде кнезь с протопопшм кон боеводу и с поургарн и добри люди кон се находит оу мѣсту да судѣ съборно* w art. IV (ZoR: 52) i w art. XXI: *добрих чловѣкъ* (ZoR: 56).

⁷⁷ Wyraz jest notowany w słowniku Kurzbeka *сѣљанинъ* ‘der Dorfmann, der Lansatz’ (Kurzbek: 118, 309) oraz w słowniku puryzmów *сѣляни* ‘паори, ципори’ (PosrbOV 1794) i *сѣляниинъ* ‘хорјатин’ (PosrbOV 1846).

Współczesne poświadczenia gwarowe wyrazu w znaczeniu ‘chłop, wieśniak’ w Serbii: *сѣлац*, *сѣљанин* (RTimok; RTimok²), *сѣљанин* (RLesk), *сѣљанин* (RKM), *сѣљаѿ* (RRad), *сел’ц*,

prawny pojawia się w XIX wieku: *seljanin* (OIZ CG, art. 49) i *drugoseljanin* (OIZ CG, art. 61, 62). W plemienu Paštrovićów *slobodni seljaci* to średniowieczna klasa społeczna (XIV i XV wiek), wymieniana obok *vlasteli* i *kmetów* (Paštrovići 1960: 66).

W podobnym znaczeniu jest poświadczony od XIII wieku wyraz **жупљан**, **жупљанин** ‘człowiek pochodzący z żupy (dawnej jednostki administracyjnej), mieszkaniec żupy, chłop, wieśniak’ i w Kościele katolickim ‘parafianin’ (RMS; RSAN). Wyraz pojawia się w licznych dokumentach królewskich (na przykład w *hrisovulji* cerkwi św. Nikoli Vranjinskiego z 1242 roku, w *Aranđelovskiej hrisovulji* z lat 1348–1353 oraz w *povelji* Chilandarowi Stefana Dečanskiego: **старинникъ жоуплянникъ** z 1327 roku) i kodeksach średniowiecznych (KD, art. 125 i 176, **жоуплянникъ** i art. I, IX *Zakonika o rudnicima*, **жоуплянникъ**). W słowniku Daničića jest poświadczona forma **жоуплянникъ** ‘човјек из жупе’. W średniowiecznych tekstach terminem *župljanin* określano mieszkańca wsi, chłopą, mieszkańca *župy*, to znaczy terenu leżącego poza miastem, najczęściej jako przeciwieństwo mieszkańca grodu, osady miejskiej (na przykład w art. 176 KD). Nieliczni i wybrani *župljani* brali udział w procesach sądowych o granice posiadłości prywatnych i cerkiewnych, jako członkowie sądów pokoju, a *Kodeks* Dušana dopuszczał także możliwość wniesienia przez nich skargi na mieszczanina⁷⁸.

Ponieważ człowiek był nierozzerwalnie związany z ziemią, pojawił się także termin **земљанин**, który współcześnie oznacza ‘mieszkanca Ziemi, Ziemianina’ (RSAN)⁷⁹, a w tekstach średniowiecznych oznaczał osobę pracującą na roli, rolnika, chłopą, przeciwstawianego najczęściej pasterzom – Wołochom i Albańczykom. Pierwsze poświadczenia znajdują się w *povelji žičkiej* z 1222 roku, gdzie **земельски люди** oznaczają chłopów, poddanych wieśniaków na dobrach monasterskich. W *hrisovulji* Chilandarowi z lat 1276–1281 i 1282–1298 termin **землянинъ** oznacza ‘chłopą, wieśniaka’. Podobnie w słowniku Daničića **землянинъ** ‘agricola’ oraz z XIV wieku w umowach z Dubrownikiem (1332 i 1356 rok) i w art. 174 KD **людіе земляне**.

Do grupy nazw konkretnych poddanych, które pojawiają się w serbskich dokumentach średniowiecznych, można zaliczyć zarówno nazwy chłopów gospodarujących na ziemi pana, jak i pasterzy zobowiązanych do poddaństwa wobec właścicieli pastwisk. Ci pierwsi, chłopci poddani, którzy pracowali na ziemi swe-

сељанин (RPirot), **сѣљаѡ**, **сѣљаѡ**, **сѣљаѡ** i **сѣљан(ин)** (RSGV) oraz Czarnogórze: **сељаѡ** (RVG) i **сѣљанин** (UR).

⁷⁸ W XIX w. wyraz jest poświadczony w znaczeniu ‘członek crkvene općine’, w JurPolTerm ‘Pfarrkid’ oraz **жупљанин** ‘човјек из Жупе’ (SR).

⁷⁹ *Zemljanin* to także średniowieczne określenie właściciela ziemskiego, członka lokalnej szlachty (Новаковић 2004: 251), które jest poświadczane w *povelji* cara Uroša Dubrowniczanom i Wenecjanom z 1356 r.: *ни од земљанина ни од инога кога владуиштаго у земљи царства ми* (MS: 153; LeksSSV: 236), a także uogólniona nazwa poddanego władcy, obywatela oraz w XIX w. ‘čovjek iz iste zemlje’ i ‘stanovnik zemlje’.

To derywat utworzony od wyrazu *zemlja* w znaczeniu ‘planeta, Ziemia’ oraz ‘ziemia uprawna’ (**zēma* < **zem-ja* ‘ziemia’) z suf. *-(j)anin*; por. Vykypěl: 171–172 (**zeměnin*).

go pana i zmuszeni byli do określonych świadczeń finansowych i materialnych, a także robocizn na jego rzecz, byli ogólnie nazywani *sebar* lub *parik*, *meropah*, *sokalnik*, *srbín*, *polovnik*, *mučenik*, *posadnik*, *težak*.

Ogólnym określeniem chłopca lub pasterza w średniowiecznej Serbii pozbawionego praw politycznych był poświadczony od XIV i XV wieku wyraz **сѣбар** (RMS)⁸⁰. To nazwa członka średniowiecznego stanu niższego w społecznej organizacji Serbii i Chorwacji, każdego człowieka (poza niewolnikiem), który nie był ani szlachcicem, ani duchownym (Новаковић 2004: 174). Najstarsze dane pojawiają się w *Kodeksie* Dušana **сѣбрь**, **сѣбрь** oraz w przekładzie *Syntagmatu*, gdzie wyraz **сѣбрь** był odpowiednikiem gr. ευτελής. W słowniku Daničića **сѣбрь** ‘ко год није властелин или властеличић, plebejus, само у Законику Душанову’ (RiKSS).

W nowszych słownikach wyraz występuje w znaczeniu średniowiecznym, na przykład u Vuka (z Dubrownika) **сѣбар** ‘тежак’, a także przenośnym: ‘čovjek slabe, tupe pameti’ (JurPolTerm ‘Idiot’) i ‘ponizan, smjeran, pokoran čovjek’ (SR; RJAŽ). W słowniku Popovicia pojawia się **себар** ‘gemeiner Mensch’, w słowniku Nikšicia natomiast **себар** to ‘назив за зависног средњевјековног становника Србије, господарев поданик’ (Nikšić).

W czasach króla Milutina społeczeństwo serbskie było podzielone na trzy stany: *vlastela*, *srednji ljudi* oraz *sebri*, czyli członkowie warstwy niższej (między innymi chłopci, pasterze, słudzy). W XIV-wiecznym *Syntagmacie* pojawia się zaś podział na ludzi wolnych i niewolników. Pierwszy z nich dzieli ich na szacownych (**почтении**, *έντιμοι*) i prostych (**сѣбри**, *ευτελής*), o czym pisze Taranovski: „међу слободнима разликују две врсте: нека угледна и повлашћена господа, који се у словенском тексту називају поштенима, и пучанство, које се словенски назива себрима” (LeksSSV: 659; Taranovski 1931: 47). Także *Kodeks* Dušana przeciwstawia sobie *sebrów* i *vlastelę*, przewidując dla tej drugiej grupy o wiele niższe kary (por. KD, art. 53, 55, 85, 94, 106). Fakt różnicowania wysokości kar za te same przewinienia umożliwił nowe, szersze wytłumaczenie nazwy obejmującej warstwy niższe społeczeństwa. Zgodnie z tym zapisami wyrazem *sebri* było określane całe społeczeństwo z wyjątkiem szlachty i duchowieństwa, a więc mieszkańcy miast, grodów oraz wsi (Krstić, Novaković, Jireček, Daničić). Potwierdzają to także różne odpisy *Kodeksu*: w art. 85 w większości odpisów występuje forma *sebri*, podczas gdy w odpisie przitreńskim jest ona zastąpiona termi-

⁸⁰ Hanna Popowska-Taborska za najpewniejszą uważa koncepcję Jana Rozwadowskiego, która zakłada pokrewieństwo psł. **sebrь* ‘wspólnik, współuczestnik’ z germ. etnonimem *Cimbri*, *Kimbroi* oraz duńskim *Himbersysæl* < germ. **himbra-* < **him-ro* < **kim-ro* (genetycznie powiązanych z słow. **sěmьja* ‘rodzina’). W językach wschodniosłowiańskich zostało zachowane znaczenie wcześniejsze, o pozytywnym zabarwieniu emocjonalnym: strus. ‘sąsiad, członek tej samej społeczności’, ros. ‘sąsiad, towarzysz, współnik’, ‘znajomy, przyjaciel’, ukr. ‘współposiadacz ziemi, współuczestnik’, brus. ‘współbrat, przyjaciel, daleki krewny, współuczestnik’. W serbskim doszło do deprecjacji semantycznej, najpierw w znaczeniu ‘bauer, rusticanus, rusticus’, a następnie także ‘idiota, człowiek małego rozumu’ (Popowska-Taborska 2004: 399–405).

nem *nevlastelin*. Stojan Novaković termin ten rozumie jako określenie tego, „ко није ни власник ни свештеник. Сви су остали узимани за себре, и међу њима је било и сасвим слободних, независних људи”. Dla Konstantina Jirečka *sebar* to po prostu *neplemić* ‘nieszlachcic’. Taranovski kwestionuje jednak ten podział i uważa, że terminem *sebar* oznaczano każdego człowieka ze stanu niższego, ale nie nadmorskich mieszczan (z powodu ich pozycji i przywilejów). Według więc Taranovskiego *sebar* to *seljak zemljoradnik* (Тарановски 1931: 48). Peruničić do grupy *sebarów* zaliczał następujące grupy: *meropsi, pastiri, otroci, sokalnici, majstori*, a więc była to między XII i XV wiekiem najliczniejsza grupa średnio-wiecznego społeczeństwa serbskiego (Перуничих 1956: 18).

Jednym z najstarszych określeń chłopca zależnego jest greckie zapożyczenie **парик**⁸¹ pochodzące z przełomu XII i XIII wieku. Pojawiało się często jako przeciwstawienie *parik* ‘chłop’ – *vlah* ‘pasterz’, na przykład **кто доходе из стугге землек къ светон црквн соущин людик тезн землек, или к парник или к влахъ или кто либо тоугоземлянинъ, да сї е има црквн** (MS: 60 z końca XIII w.). W słowniku Daničića **парник** ‘*πάροικος, colonus, cf. отърокъ, кметъ*’.

Grecki termin *πάροικος* oznaczał (najpierw w Bizancjum, a od około X wieku w Bułgarii) kategorię feudalnej ludności wiejskiej. W Bizancjum byli to chłopci przywiązani do ziemi i osobiście zależni od feudała. Oprócz świadczeń na rzecz państwa obowiązywały ich robocizny i danina w wysokości od 1/10 do 1/2 zbiorów, płacona w naturze lub gotówce. W Bułgarii i Macedonii do XIV wieku *parici* zachowywali wolność osobistą i ograniczoną swobodę dysponowania ziemią. Termin *parik* w zasadzie nie pojawia się za czasów pierwszych Nemanjiciów, kiedy w tym samym znaczeniu używano określeń *zemałjski ludi, zemljani*, a od czasów cara Dušana powszechnie *meropah*. Można go spotkać jedynie w tekstach z części greckiej państwa cara Dušana (Благојевић 2004: 283; Тарановски 1931: 51; LeksSSV: 493).

Jednym z najpowszechniej używanych określeń zależnego chłopca związanego z ziemią, na którym mimo posiadanego prawa ograniczonej własności do ziemi i prawa skargi na feudałów spoczywał obowiązek wykonania różnych świadczeń na rzecz pana feudalnego, był wyraz **мѣропах** lub **нѣропах** (RMS; RSAN; RJAZ)⁸². Wyraz ten jest poświadczony od XIII wieku: **мѣроп’хъ** ‘feudalnie zavisno zemljoradnik’ (DH) i **меропхе, мѣропъхъ** (KD). Według Novakovicia oznaczał wolnych, ale związanych z uprawianą ziemią, chłopów. W słowniku Daničića **меропъхъ, мѣропъхъ, неропъхъ** to ‘*colonus cojusdam conditionis*’ (wspomniany w dwóch zabytkach – z czasów króla Milutina i Stefana Dečanskiego oraz w *Kodeksie Dušana*), ‘**било их је на земљама црквеним и властеоским и краљевским или царским, и чија бјеше земља оное бјеху дужни радити**

⁸¹ Zapożyczenie z gr. *πάροικος* ‘ten, kto mieszka w pobliżu, sąsiad; obcy, który mieszka w mieście, imigrant’.

⁸² Najprawdopodobniej powstał od ludowej nazwy trackiego ludu *Μερότες*, który żył gdzieś w Rodopach. Rozwój byłby analogiczny do terminu *Vlah*, od kategorii etnicznej do prawnoekonomicznej.

и нешто давати и плаћати, а осим те земље могли су имати и своје баштине; дужностима својим према господарима својим разликоваху се од других тежака’.

Meropah był terminem nowszym, który zastąpił wcześniejsze rodzime *zemaljski ljudi*, *zemljani* lub obcego pochodzenia określenia typu *parici*. Pierwsze poświadczenia pojawiają się na terenach południowych królestwa, ale dopiero od wydania *Kodeksu* Dušana stał się oficjalnym, usankcjonowanym prawem terminem określającym zależnego chłopca, mieszkańca wsi i poddanego. Według Novakovicia to

Населѣници великих имања краљевских, црквених и властеоских, селѣаци онога времена, онда звани меропси били су, такође, људи слободни, само што су, по некаквом вечитом уговору, држали земље за које су дуговали господарску работу, но које су ипак биле њихова својина, и које су они могли, с теретом господарске работе, и продавати (Новаковић 2004: 174).

Była to najliczniejsza grupa poddanych chłopów na dobrach feudalnych, obciążona największą liczbą robocizn, danin i rent, również świadczeniami na rzecz Kościoła – *crkveni (manastirski) meropsi*, państwa i władcy – *vladaočevi meropsi* (służba wojskowa i robocizny: *gradozidanije i gradubludenije, obrok, pozob, provod, ponos vojska*, oraz daniny: *bir, soće i unča*), a także swego pana feudalnego – *vlasteoski meropsi* (robocizny i daniny) (por. t. III).

Według tak zwanego *Zakonu św. Simeona i św. Sawy meropahowie i otrokowie* na majątkach monasterów Studenica i Mileševa byli zobowiązani obrobić kawałek pola wielkości od 7,5 do 9 matów, wykonać wszelkie na nim prace związane ze zbiorem i przerobem zboża, a także przez 3 dni w roku mieli żąć zboże i przez 3 dni oczyszczać je z plew. Wraz z innymi poddanymi byli zobowiązani do przygotowywania siana dla monasteru, pracy w jego winnicy, pomocy w produkcji klasztornej piwa, gromadzenia opału na zimę, a także do świadczenia innych usług (Благојевић 2004: 211–212). Zakres ich obowiązków na dobrach monasteru Dečani zapisano w *Dečanskich hrisovuljach*: „закон за меропхе који земљу држе: да ору шест мати пшенице, две овса, две проса, две винограда, мат мером као и по другим црквама. Згон да немају, а бедбу да имају” (Ивић, Грковић 1976: 308).

W dokumencie nazywanym *Zakon Stari Srbijem*:

меропьхъ оре . . . меропьхъ сипле сладь трици оу годници, и да га шхмелн . . . и да ногн меропьхъ понос до кралева стана . . . кто коне нма, рождьствоу христовоу блакн меропьхъ да довози по возоу дрьвь, и да ногн меропьхъ луча рождьствоу христовоу и праздникоу свьтык богородице. и да лове три дана закце заманицом (MS: 565).

W artykule 68 KD jest mowa o świadczeniach na rzecz *pronijara*:

Меропхом закон по всој земљи. У недеље да работају два дни пронијару, и да му дава у године перперу цареву, и заманицом да му сена коси дан једин

и виноград дан једин, а кто не има виноград, а они да му работају ине работе дан. И што уработа меропах, то-зи все да стежи, а ино, през закон, ништо да му се не узме (Новаковић 2004: 187).

Meropahowie brali udział w sianokosach i żniwach gospodarzy, pomagali w oczyszczaniu zboża, zbierali dla nich siano i opał na zimą, brali udział w polowaniach. Płacili swoim panom także *desetak* i oddawali obowiązkowe *poklone*. Dopiero wprowadzenie *Kodeksu* Dušana unormowało wielkość i zakres robocizn, które musieli wykonywać poddani.

Ponieważ władcy i feudałowie czerpali olbrzymie korzyści z pracy i obecności *meropahów*, starali się jak najbardziej przywiązać ich do ziemi, uniemożliwiać pozbywanie się udziałów w gruntach, przepisami i środkami przymusu utrudniać zmianę ich miejsca zamieszkania. W Serbii, znacznie wcześniej niż w innych krajach, *meropahów* pozbawiono prawa do swobodnego przemieszczania się, w ten sposób przywiązując ich do ziemi (Новаковић 2004: 174). Zachowali oni jednak prawo do występowania w sądzie przeciw swoim panom. „Меропху било слободно да за сваку противправну повреду тужи свога господара државном суду, те нико није смео да у том погледу прави меропху какве сметње” (Тарановски 1931: 70; LeksSSV: 396). Prawa *meropahów* zapisano w art. 68 i 139 KD:

Насељеницима у моме царству не сме господар ништа чинити закону противно; оно су му дужни работати и давати што сам ја цар записао у Законику. Догоди ли се да господар насељенику учини што преко закона, царска је заповест да је сваком насељенику слободно судити се са својим господарем, па био тај господар је цар, била то госпођа царица, или црква, или властелин царски или ма ко други. Нико није властан да насељеника задржи од царскога суда, већ судије да му суде по правди (Новаковић 2004: 229).

Innym terminem określającym poddanych chłopów był **сокалник**⁸³, według RJAZ ‘naziv vrsti seljaka (zemljoradnika) u staroj srpskoj državi, koji je morao plaćati danak zvan *soće*; položaj mu je bilo nešto bolji nego merophu’. Pierwsze poświadczenie wyrazu **сокалѣнникъ** znajduje się w *Bistričkiej hrisovulji* z 1234 roku. Wyraz rejestruje słownik Daničića **сокалѣнникъ** ‘colonus qui tribum **соѣ** distum pendere tenebatur, łac. socamannus’: **ѣнокошь, що к космо краљевьство ми, нне сокалѣнника** (MS: 563 z 1322 r.). W XIV wieku występują poświadczenia: **сокал’никъ** ‘przypadnik posebne kategorije feudalnih podložnika s obavezama različitim od meropaških’ (DH), **сокалникъ** (KD, art. 107), a także w przekładzie *Syntagmatu*.

W Serbii średniowiecznej nazwą *sokalnicy* określano jedną z kategorii poddanych na ziemiach feudalnych, nieliczną i niestabilną grupę średniowiecznych zależnych chłopów, także monasterskich i cerkiewnych, która pojawiła się w połowie XII wieku, ale mogła istnieć znacznie wcześniej. W XII wieku funkcjonowała

⁸³ Derywat utworzony od scs. *sokalb*, *sokalьnica* ‘palenisko, ognisko’ > ‘kuchnia’.

już kategoria *sokalników* – poddanych, którzy „robotaju sokalničku rabotu”, czyli dbają o drewno na opał, wykonują różnego rodzaju prace w kuchni, koszą i zbierają siano, pomagają w monasterze. Według *povelji* króla Vladislava z lat 1234–1243 wydanej cerkwi w Bistrici *sokalnicy* mieli obowiązek orać, kosić siano, brać udział w pracach przy budowie refektarza i umocnień monasteru, uczestniczyć w transporcie, współfinansować *obrok* (Благојевић 2007: 270). *Sokalnicy* na dobrach monasterskich zajmowali się sprawami związanymi z domem, a oprócz tego towarzyszyli igumenom w podróży oraz przewozili towary dla monasterów. W związku z tym, że byli obciążeni różnymi dodatkowymi obowiązkami, wielkość prac i zobowiązań (danin, podatków) wobec panów lub monasterów była znacznie niższa od zobowiązań *meropahów* (Тарановски 1931: 57; Благојевић 2004: 181; LeksSSV: 680).

W *Syntagmacie* Macieja Włastarza pojawia się wyraz *sokalnik*, który oznacza piekarza lub kucharza. Jak jednak zauważa Novaković, jeśli by w Serbii istniał monopol piekarski, znaczenie to byłoby wielce prawdopodobne, ale być może to tylko nazwa konkretnego kucharza (i jednocześnie osobistego pomocnika sędziego), który podróżuje z pomocnikiem sądowym *pristavem* (Новаковић 2004: 211).

Poddanym rolnikiem, który w zamian za dzierżawioną i uprawianą ziemię był zmuszony płacić rentę dzierżawczą w wysokości połowy płodów, był **ПОЛОВНИК** (RMS)⁸⁴. Wyraz jest poświadczony w średniowieczu, między innymi w serbskim przekładzie *Zemljoradničkog zakona* w formie **ИСПОЛНИКЪ** ‘napoličar’ (ZZ: 8). W statutach miast nadmorskich (a więc na terenie między Neretwą i Bojaną) pojawiają się formy pl. *polovnici* i sg. *polovnicus* (*Statut* Kotoru i Dubrownika). Odnotowano też słowiański *polovnicus* **ПОЛОВНИКЪ** ‘laborator ad medietatem’ (Благојевић 2007: 91).

Średniowieczni obywatele Dubrownika i Kotoru swoje ziemie, głównie winnice, oddawali w dzierżawę chłopom z okolicznych wiosek, którym w zamian za ich uprawę przypadała połowa zbiorów. Gdy zaś chodziło o pola obsiane zbożem, podział płodów zależał od udziału właściciela ziemi i chłopą w pracach, mierzonego równo według czterech czynników: ziemi, ziarna, pracy wołów i pracy ludzkiej. Zdarzało się jednak, i to dość często, że czteroczęściowy podział zastępowano trzyczęściowym (według Благојевића podział *na trećinu* jest starszy), na który składały się: ziemia, ziarno oraz połączona praca chłopą i wołów. Było to znakiem lekceważenia wartości pracy chłopą (Благојевић 2007: 91, 94).

Polovnik jest także notowany w XIX wieku, w słowniku Vuka (z Boki): **ПОЛОВНИК** ‘наполичар’, ‘кад се од винове комине не пече ракија, него се на њу успе вода па се послије некога времена оточи те се у кући пије, der Nachwein, Tresterwein, lora’ oraz Popovicia: **ПОЛОВНИК** ‘Nachwein, Tresterwein; Kontrahent auf die Hälfte’. W Boce był to synonim wyrazu *mučenic* ‘onaj, koji drži zemlju na treću’, ‘chłop, który oprócz swojej ziemi, uprawia również inną,

⁸⁴ Derywat utworzony za pomocą suf. *-nik* od psł. **polь* ‘połowa’, pierwotnie ‘odłupana część’.

którą dzierżawi od właściciela w zamian za oddawanie mu 2/3 plonów (dla siebie zatrzymuje 1/3)' (Boka: 206).

Polovníkowi bliski semantycznie jest wyraz **мѹченѣк** 'osoba, która w zamian za czynsz, uprawia nie swoją ziemię, *napoličar*', a także 'osoba, która znosi cierpienia, która cierpi ciężkie warunki', 'osoba, która cierpi prześladowania; męczennik', 'osoba, która straciła życie za wiarę' (RSAN)⁸⁵. Wyraz **моученикъ** notowany jest od XIII wieku jako 'martyr' (podobnie w słowniku Kurzbeka, Vuka i Popovicia **мѹченѣк** 'die Märtner'). W Boce Kotorskiej był synonimem wyrazu *polovnik*.

W podobnych znaczeniach są także poświadczony wyrazy *težak*, *posadnik*, *muž* i *hlap*. Pierwszy z nich, znany od XV wieku, to **тежѣк** 'chłop, rolnik' i 'robotnik dniówkowy, wyrobnik, najemnik' (RMS)⁸⁶. Wyraz występuje w słowniku puryzmów: **тежак** 'аргатиѣ, надничар' (PosrbOV 1845) oraz słowniku Vuka i Popovicia **тежѣк** 'der Ackersmann, Ackermann, Feldbauer, agricola'. Był to wyraz dość późno poświadczony, oznaczający chłopą, wieśniaka, osobę, która *teži*, czyli uprawia ziemię (w średniowiecznych *poveljach* i kodeksach używano określeń *ljudi*, *ljudi crkveni*, *meropsi* i *parici*). Jego możliwą wcześniejszą genezę poświadcza pojawiający się już od XIV wieku, między innymi w *Dečanskich hrisovuljach* i w tłumaczeniach tekstów biblijnych, czasownik **тежати** 'raditi, obrađivati, obavljati poljske poslove' (LeksSSV: 727).

Innym określeniem chłopą jest wieloznaczny wyraz **мѹж**, który obok znaczeń ogólnych ('żonaty mężczyzna', 'dojrzały mężczyzna') występuje także regionalnie i historycznie, jako 'wieśniak, chłop; *seljak*, *težak*, *paor*; feudalnie zależny wieśniak, *kmet*' (RMS; RSAN; RJAZ)⁸⁷, **моужь** 'vir', 'latrones', 'maritus'⁸⁸. Według RJAZ znaczenie 'chłop, wieśniak' rozwinęło się z pejoratywnego, pogardliwego znaczenia wyrazu *muž* 'człowiek niższego stanu, człowiek nie urodzony szlachetnie, nie-pan, nie-szlachcic'. Pojawia się również wyraz **хлѣп** 'chłop, kmieć' (RJAZ)⁸⁹ poświadczony w kilku słownikach chorwackich, a także w słowniku Daničića gdzie przybiera znaczenie imion męskich **хлѣпѣ** i **хлѣпѣць**. W przykładzie podanym przez Daničića **чѣонникъ хлѣпѣ Иванъ Бѣднѣславникъ** (MS: 102 z 1332 r.) być może nie chodzi o imię, lecz o pozycję społeczną.

⁸⁵ Derywat utworzony od sztokawskiej formy z denazalizacją *muka* 'męka, trud, móżól, kłopot, męczarnia, mitręga, udręka', pochodzącej z psł. **moka* 'gniecenie, rozgniatanie, tłuczenie' lub czas. odrzeczownikowego **močiti* 'zadawać męki, męczyć'.

⁸⁶ W scs. *težakъ* 'rolnik, chłop' powstał od psł. czas. **težiti* 'ciążyć, obciążyć', utworzonego od przym. **težьkъ* (z psł. przym. > serb. *težak* 'ciężki, trudny, móżolny').

⁸⁷ Forma z denazalizacją sztokawską powstała od psł. **možь* 'mężczyzna' (z ie. **man-gjo-* lub **man-gī-* < **manu-* / **monu-* 'mężczyzna, człowiek').

⁸⁸ Powszechnie poświadczony wyraz, na przykład **мѹжъ чѣовѣкъ** 'der Mann, Ehemann', **сѣпрѣгъ** (Kurzbek: 335), **мѹж** 'der Ehemann, maritus' (SR; Njegoš; RKam), **муж** 'Mann; Ehemann; Bauer' (Popović) oraz **мѹж** 'одрастао мушкарац, човек', 'јак, здрав, храбар човек', 'супруг' (RTimok).

⁸⁹ Psł. **cholpъ* 'człowiek niewolny, poddany' posiada niepewną etymologię. Być może powstał od psł. **choliti* 'otaczać, ogarniać, osłaniać' > 'pielęgnować, czyścić, pieścić'; scs. *chlapъ* 'sługa, parobek'.

Ostatnim spośród ogólnych określeń poddanych chłopów jest wyraz **посадник**⁹⁰, który występował na Przymorzu, w pasie wybrzeża od Dubrownika do Baru i oznaczał chłopów z nadmorskich żup, wszystkich ludzi mieszkających poza murami miejskimi (*villani seu possanci*). Wraz z upływem czasu *posadnicy* zrównali się i mieszały z grupą *vlaštaków* (LeksSSV: 558). Ci ostatni, określani terminem **влаштак**⁹¹, to średniowieczna nazwa ludzi zależnych. Ta kategoria ludzi występowała od XIII do XV wieku wzdłuż czarnogórskiego wybrzeża Adriatyku. Obecnie, po długiej dyskusji na temat ich pochodzenia, uważa się, że *vlaštaci* to kmiecie (w *Statucie Kotoru* wraz z nimi są również wymieniani *servi* i *ancille*, równocześnie z *posadnikami*, *chłopami*, *wieśniakami*). W XV wieku, w wyniku częstych sporów mieszczan kotorskich z ludnością wiejską Grbalja, nazwa *vlaštak* zyskała znaczenie pogardliwe (LeksSSV: 93).

Według *Leksykonu serbskiego średniowiecza* dawne określenie *rataj* zostało zapisane już w 986 roku w słowiańskim tłumaczeniu *Starego Testamentu*: **Бѣ Клань ратан**. W średniowiecznej Serbii oznaczało kategorię chłopów pracujących na dobrach możnowładcy, głównie oraczy. W *Svetostefanskiej hrisovulji* termin *rataj* to oracz monasterski: *Ако нема ратаја, да меронци радом опу црквеним воловима* (LeksSSV: 613). W RMS jest poświadczona forma **рѣтај** ‘rolnik, oracz’⁹². Wyraz w tekstach serbskich jest notowany od XIII wieku, między innymi w *Dečanskich hrisovuljach* **рѣтак, рѣтан** oraz **за рѣтак, колнко нма нгоумень плууговь оу кокмь селѣ, шдѣ тогагкоре селѣ да порѣтан рѣтак, кога хокк** (MS: 98). W słowniku Daničića występuje forma **ратан** ‘arator’, a w słowniku Vuka **рѣтај** (w Czarnogórze) ‘der Aderer, arator, тежак’ i Popovicia **ратај** ‘Ackerbauer’.

Jeszcze innym określeniem chłopów, rolników jest etnonim Serb, który w wyniku ewolucji semantycznej uzyskał od około XIV wieku dodatkowe znaczenie ‘chłop, rolnik’ (analogicznie do rozwoju semantycznego wyrazów *Vlah/vlah* i *Arbanas/arbanas*). Według RMS formy **Срѣбин** i **Срѣљин**, **Срѣљанин**, **Срѣбниъ**, **Срѣбаъ**⁹³ to etnonimy pierwszy raz poświadczone w 822 roku w *Annales regni*

⁹⁰ Derywat utworzony od wyrazu *posada* w znaczeniu ‘terytorium zamieszkałe przez osiadłą ludność, osada’, powstałego od psł. **po-saditi*, **saditi* ‘sadowić, umieszczać, osadzać; zasadzać, sadzić rośliny’.

⁹¹ Derywat utworzony od cs. *vlašť* ‘własny, sam, proprius’ z suf. *-ak* lub od abstr. *vlast* ‘władza’ (< **volst* ‘panowanie, władza; własność posiadłość’) z suf. *-(j)ak*.

⁹² Psł. **ortajъ* ‘oracz’ utworzono jako nom. agentis z psł. **orati orq* < **orti orq* ‘orać’, z pie. **arH-* ‘orać’ (por. także łac. *arātor* lub gr. *αροτήρ* ‘ts.’).

⁹³ Według części badaczy stojących na gruncie etymologii rodzimej nazwa słowiańskiego etnonimu *Srbin* powiązana jest bądź z ukr. *нпуцѣумця* ‘przystać do kogoś’, bądź z psł. rdzeniem **sŕb*, *sŕb*, genetycznie związanym z pol. *siorbać* ‘ssać, chleptać, wciągać płyn ustami’. Według Popowskiej-Taborskiej (oraz Brücknera, Schuster-Šewca) ta druga etymologia jest bardziej prawdopodobna, a etnonim oznaczał pierwotnie ‘tych, co ssali mleko tej samej matki (a więc członków tej samej społeczności)’, był więc terminem pokrewieństwa rodzinnego (wtórnie rozszerzony na społeczność plemienną): *appellativum* ‘rodak, krewniak’ > etnonim ‘Serb’ (Popowska-Taborska 2004: 143–149, 411–418).

Francorum w formie *Sorabos* oraz u Konstantyna Porfirogenety: Σέρβλοι. Średniowieczne źródła serbskie podają formy *Serblinь*, *Serbly* oraz *Срѣблинъ* (DH) i *срѣблинъ*, *срѣблинъ* ‘serbus’ (RiKSS) i z XIV wieku ‘према власима пастирима зову се срѣбима тежаци’: *ЗАКОНЪ СТАРЫ СРѢБЛЕМЪ, МЕРОПЪХЪ ШРЕ .Д. МЪТН, А СОКАЛЬНИКЪ* (MS: 515), *срѣблинъ да се не жени оу власѣхъ, ако ли се ожени, да ю веде оу мѣропъхѣ* (MS: 98). Termin pojawia się w aktach prawnych z XIV wieku w znaczeniu ‘chłop’, ‘u średnio-wiekowej feudalnej drżawi Srbin je u vladarskim ispravama bio čovjek nižeg socijalnog reda, isto što i seljak, ratar, težak, prema pastiru Vlahu’, najczęściej przeciwstawiony pasterzowi (*vlahovi*). W *povelji gračaničkiej* z 1321 roku króla Milutina i w *povelji* cara Dušana monasterowi Św. Archaniołów koło Prizrenu z lat 1348–1353 znajduje się *ЗАКОНЪ СРѢБЛЕМЪ*, to znaczy zbiór rozporządzeń o obowiązkach i robociznach chłopów, rolników.

Jednym z najciekawszych wyrazów związanych z nazewnictwem poddanych w średniowiecznej Serbii jest tytuł *kmeta*, którego rozwój semantyczny zmierzał od szlachcica i urzędnika państwowego, przez naczelnika wsi, aż do określenia chłopca, poddanego, przedstawiciela najniższej warstwy społecznej. Według współczesnych słowników w systemie feudalnym wyrazem *кмѣт* określano ‘chłopa pańszczyźnianego, chłopca poddanego, kmiecia, który uprawiał ziemię możnowładcy i znajdował się w jego władzy, a więc mógł być wraz z ziemią sprzedany lub przesiedlony’, a także ‘wolnego chłopca pozbawionego ziemi, chłopca bezrolnego żyjącego na ziemi swego pana (feudała) i zobowiązanego do płacenia czynszu, oddawania znacznej części przychodów, plonów oraz siły roboczej; *rajetin*, *čifčija*’ oraz ‘ziemię *spahii*, która została oddana do uprawy chłopu’. Pozostałe znaczenia historyczne to ‘możnowładca, szlachcic, dostojnik’, ‘naczelnik wsi, sołtys, *knez*’, ‘naczelnik bractwa’, reg. i przest. ‘członek zarządu gminy, radny, przysięgły w gminie’, ‘ogólnie szanowany mieszkaniec wsi, który został wybrany lub mianowany, by rozwiązywać spory powstałe między jej mieszkańcami; członek *sądu dobrych ludzi*’, reg. ‘wybrany sędzia, ławnik’, ‘sędzia, członek sądu gminnego (w mieście)’, przest. ‘szanowany, cieszący się poważaniem chłop’, ‘chłop, wieśniak’, przest. reg. ‘członek rady parafialnej’ oraz ‘szanowany, uczciwy gospodarz, który brał udział w różnego rodzaju pracach społecznych’ (RMS; RSAN) (por. t. II)⁹⁴.

Wyraz *kmet* jest poświadczony od XIII wieku, pierwotnie w znaczeniu ‘szlachcic, bojar, wielmoża’, z wyraźnie zaznaczonym feudalnym stosunkiem poddaństwa wobec władcy, *кмѣтъ, кмѣтъ* ‘subjectus, срл. vasallus. Под влашћу државнога господара, а то је и властелин’ (RiKSS). W następnym wieku wyraz pojawia się już w znaczeniu ‘poddany chłop na majątku pana’: *ДАДАШЕ СІЮ ШЕНГѢЛЪ ВАЩІНУ СВОЮ КВОНСТАНТИНУ КМѢТУ СВОМУ И НКВѢМЪ ДѢТЦАМЪ* (MS:

⁹⁴ Psł. *кмѣтъ* ‘wielmoża, wysoki urzędnik’ > ‘zamożny chłop; wieśniak’ to być może zapożyczenie z romańskiej formy **comēte(m)* / **cumēte(m)*, którego kontynuatorem jest łac. *comes* ‘towarzysz panującego; członek orszaku władcy; wasal’, potem także na oznaczenie różnych urzędników; por. Vykypěl 2004: 129–133 (**кмѣтъ*).

183, 1371–1395). W obydwu przypadkach wspólnym mianownikiem był element podporządkowania, poddaństwa wobec swego pana. Inne znaczenia są już znacznie późniejsze: od XVIII wieku w Serbii *kmet* pojawia się jako ‘wybitny mieszkaniec i naczelnik wsi’, a w Czarnogórze i Boce Kotorskiej od XV wieku jako ‘członek sądu dobrych ludzi, ławników’. W tych samych znaczeniach występuje także w słownikach Vuka i Popovicia: **кмѣт** ‘Bauer; Landmann; Schiedsrichter; Lehensmann; Dorsrichter’.

Od wczesnego średniowiecza aż po czasy współczesne *kmet* był określeniem osoby związanej z ziemią i wsią, początkowo (w okresie między XI i XIV wiekiem) jako urzędnik i zaufany człowiek władcy, członek warstwy uprzywilejowanej, a potem także jako lennik osadzony na darowanych mu przez władcę dobrach. W miarę szerzenia się systemu feudalnego status tytułu ulegał deprecjacji, stopniowo przechodząc na zależnych chłopów, poddanych. W całym swym rozwoju semantycznym zachowywał on jednak dwa stałe elementy: podporządkowanie wobec pana, a także związek z ziemią.

W znaczeniu ‘chłop poddany’ *kmet* pojawia się już w średniowiecznych dokumentach chorwackich (*Vinodolski statut*), a także innych regionach zachodnich. W Czarnogórze *kmetovi*, którzy osiedli na ziemiach monasteru w Cetinje, zostali zwolnieni z obowiązku płacenia daniny przez Ivana Crnojevića, ponieważ byli to *работници crkveni* (podobne znaczenia ‘poddani, chłopci’ są poświadczone w monografiach plemion czarnogórskich, na przykład z Boki lub Paštrovićów (Boka: 206; Paštrović 1960: 66).). W XV-wiecznym piśmie wysłanym przez kler arcybiskupstwa Ochrydy także wymienia się *kmetów* jako zależnych wieśniaków. W mieście i żupie Hlevno, na włościach wojewody Hrvoja znajdowali się *kmetowie*, zależni wieśniacy (и њь тѣмѣи соу бѣли градѣу кмѣтѣи, и то соу онѣи села). Jako pośrednie poświadczenie interesującego nas znaczenia można traktować także brak tytułu *kmeta* wśród wymienionych w art. 146 KD czterech zwierzchników wiejskich (Новаковић 2002: 74; LeksSSV: 298).

W czasie okupacji tureckiej w Bośni *kmet* pracował dla i na ziemi *čitluk sahibiji*, ‘seľak koji sjedi na tuđoj zemlji i u tuđoj kući’ (SR). Sposób zobowiązań kmieci wobec swych panów przyjmował różne formy, na przykład w przypadku gdy *aga* dawał swoje woły i ziarna, *kmet* oddawał mu połowę zbiorów, a jeśli woły należały do *kmeta* – jedną trzecią (dodatkowo gospodarz od *kmeta* pobierał *desetak*).

Ага може својега кмѣта са своје земље и из куће кренути кад му је воља, пошто сабере посијану љетину, а и кмѣт по правди могао би оставити агину земљу и кућу кад му је воља, али је то њему теже, јер н. п. ако је ага велики господар, не смије други да му кмѣта прими преко његове воље. У Босни има људи и Турскога закона који су оваки кмѣти (SR).

W tekstach średniowiecznych jest także poświadczone deminutywne określenie **кмѣтић** ‘kmieć, *kmet*; dziecko *kmeta*’, ‘kmiotek, chłop, który uprawiał ziemię feudała i był od niego w pełni zależny; chłop bezrolny, który uprawiał

ziemię i największą część plonów oddawał właścicielowi ziemi – *spahii, adze, subašy*’ (RSAN). Wyraz *кметѣиѣ* ‘servus, селяк своему властелину, cf. *кметѣ*’ (RiKSS) występuje w dokumentach średniowiecznych od XIV wieku, na przykład *или к кто властелинъ или властелинчиѣ воли кметѣиѣ* (MS: 450, 1451).

Kmetići to odpowiednicy łac. *compromissari*, którzy należeli do grona tak zwanych *dobrych ludzi* (*dobri ljudi, boni homines*), którzy brali udział w godzeniu zwaśnionych rodów, rodzin oraz pojedynczych osób. Ta struktura była w średniowieczu szczególnie popularna na Przymorzu, skąd odnajdujemy poświadczenia w źródłach dubrownickich. *Kmetići* to także nazwa kategorii zależnych wieśniaków, chłopów (na przykład w *Statucie Grbalja*). W 1395 roku, w piśmie Dubrowniczan do księżnej Milicy i księcia Stefana pojawia się zapis, że nie wszyscy ludzie są równi: *кѡу властеле и кѡу кметѣиѣ, како то ѡ Грѣблѣхъ и по всемъ кѡѣтѣу* (LeksSSV: 298).

W gwarach termin występuje obok *kmeta* w znaczeniu ‘chłop, przedstawiciel warstwy niższej’. W Peraście i Dobrocie *kmet* lub *kmetić* to osoba mieszkająca i uprawiająca obcą ziemię (Boka: 206), a w 3-stopniowym podziale społecznym mieszkańców średniowiecznego Kotoru *kmeticie* należeli do jego warstwy najniższej (Boka: 273). W słowniku Vuka z Boki Kotorskiej *кметѣиѣ* to ten, który ‘на туѡј земљи сједи, der Lehenmann, feudatarius’.

Spośród przedstawicieli średniowiecznej najniższej warstwy społecznej, oprócz osiadłych chłopów, należy także wymienić pasterzy, początkowo koczowników, a potem osiadłych sezonowo w nizinnych wsiach lub osadach górskich. Określeniem podstawowym jest ogólnosłowiański *пастѣр* (RMS)⁹⁵, odpowiednik łacińskiego *pastor, pecorarius*. Wyraz jest poświadczony od XIII wieku – w słowniku Daničića *пастырь* ‘pastor’: *како и влахѣ быше писанныхъ пастырь* (MS: 62), *Zemljoradničkim zakonie пастырь волѡвъ* ‘pasterz’ (ZZ: 21–26) oraz we wszystkich słownikach serbskich i chorwackich (*пастирѣхъ, пастырь* (Kurzbek: 268, 434, 474) i *пастѣр* ‘der Hirt, pastor, чобан’ oraz z Dubrownika *пастѣјер* (SR)). W znaczeniu przenośnym jako ‘osoba, która pilnuje, włada, kieruje ludźmi, pasterz ludzi, na przykład patriarcha, biskup, władyka, duchowny’ pojawia się w *Dečanskich hrisovuljach пастирѣ, пастырь*.

Pastir był ogólną nazwą człowieka, który zajmuje się wypasem zwierząt, opieką nad nimi oraz przetwórstwem mleka. W średniowieczu termin należał do kategorii ekonomicznej, określał ludzi ze względu na zajęcie, a nie przynależność społeczną. Pasterstwem zajmowali się przede wszystkim Wołosi i Albańczycy (z czasem terminy te straciły znaczenie etniczne i weszły do kategorii nazw ekonomicznych), ale zdarzali się również poddani pochodzenia słowiańskiego zamieszkujący dobra szlacheckie lub cerkiewne, którym powierzano opiekę nad zwierzętami (Благојевић 2004: 230).

⁹⁵ Psł. derywaty **pastyrь* i **pastuchь* ‘pasący bydło, pasterz’ utworzone zostały od psł. **pasti pasq* ‘paść bydło, doglądać bydła na pastwisku, wypasać’ z suf. **-tyrь* lub *-tuchь*.

W średniowieczu jest także poświadczony wyraz **пастѹх** i **пастѹв** (RMS), *pastuh* ‘pastir’ (RJAZ) i **пастоуѡхъ** ‘pastor’: **ни пастоуѡха да не храни** (MS: 61, XIII w.; RiKSS). W słownikach XIX-wiecznych i współczesnych wyraz udokumentowany tylko w znaczeniu ‘ogier, koń niewałaszowany’, na przykład w słowniku Popovicia i Vuka (z okęgów południowo-zachodnich) **пастѹх** ‘Hengst, admisarius, ждријебац’.

Z rumuńskiego (wołoskiego) poświadczone jest młodsze zapożyczenie **бачар**, **бачијар** ‘pasterz górski wypasający owce w lecie, uczestnik wspólnego letniego wypasu zwierząt w górach’, ‘członek górskiego osiedla pasterskiego’ (RMS; RSAN; Popović)⁹⁶. Wyraz odnotowany w XIX wieku w pracach Milićevicia i gwarze Timoku: **бачар** jako ‘**домаћин који је своје стадо удружио у бачију**’, ‘**човек на бачији, пастир**’ (RTimok). Tego samego pochodzenia jest określenie naczelnika letniego osiedla pasterskiego w górach, naczelnika pasterzy na górskim pastwisku owiec, bacy, a także pasterza górskiego i osoby, która w górskim pastwisku zajmuje się dojeniem i przetwórstwem mleka: **бач** (RMS; RSAN)⁹⁷. Jako imię *Bač* występuje od XIII wieku, a w znaczeniu ‘baca, pasterz’ dopiero w XIX wieku: **бач** ‘станар’ (SR; Popović) i **бач** to ‘**домаћин на кога је дошао ред да музе овце на бачији**’, ‘**сваки власник оваца у бачији је бач**’ (RTimok).

W wyniku procesu stereotypizacji grup narodowych i identyfikacji ich z określonymi, typowymi zajęciami w zabytkach serbskich dość szybko różne etnonimy uzyskały dodatkowe znaczenia z zakresu nazw grup społecznych. Dotyczyło to zarówno Serbów (> chłopi), jak i Sasów (> górnicy) oraz Greków (> kupcy), a w przypadku Wołochów i Albańczyków już w XIII wieku zaczęto ich utożsamiać z pasterzami. Najciekawszym z punktu widzenia rozwoju semantycznego jest wyraz **Влѡх**, który oznaczał zarówno ‘Wołocha, mieszkańca Wołoszczyzny’, ‘Wołocha, członka mniejszości wołoskiej zamieszkującej wschodnią Serbię’, ‘członka rumuńskiej mniejszości narodowej lub ogólnie Rumuna’, jak i w języku ludowym pogardliwie ‘osobę innego wyznania, człowieka pochodzącego z innego regionu’, na przykład wyznawcę prawosławia, zwykle Serba (dla katolików), chrześcijanina (dla muzułmanów) i katolika (dla muzułmanów z Travnika i okolic), a także ‘katolika, który mówi jak Serbowie’, tj. dialektem nowoszkotawskim (w Chorwacji), ‘wieśniaka, chłopa z ładu stałego’ (dla mieszkańców wysp dalmatyńskich) oraz ‘osobę z Vlašii, regionu w płd.-zach. Istrii’, ale także historycznie ‘pasterza’ (RMS; RSAN)⁹⁸.

⁹⁶ Forma *bačar* z serbskim suf. *-ar* utworzona została od rum. *baci* ‘pasterz, członek pastwiska górskiego’, a *bačijar* od *bačija* ‘letnie pastwisko’.

⁹⁷ Zapożyczenie z rum. *baci* ‘pasterz, baca’, a tam z węg. *bacs*, *bacsza*, *bacso* ‘pasterz’.

⁹⁸ Pierwotnie wyraz miał znaczenie wyłącznie etniczne i oznaczał człowieka pochodzenia romańskiego, Rumuna lub Włocha (w niektórych językach słowiańskich, a także w węgierskim istnieją osobne określenia tych narodowości: czes. i słow. *Valach* i *Vlach*, pol. *Wołoch* i *Włoch*, węg. *Ola'h* i *Ola'sz*). Psł. **Volchъ*, scs. *Vlachъ* prawdopodobnie został zapożyczony z języka Germanów, gdzie oznaczał człowieka pochodzenia romańskiego (Włocha lub Francuza). Według Gustava Weiganda wyraz ten Słowianie zapożyczyli od Gotów (przybyłych w III w.) zaraz po przybyciu na

Wyraz *Vlah* jest poświadczony od końca XII wieku w znaczeniu ‘przedstawiciel ludności romańskiej, która zamieszkiwała Bałkany i Półwysep Apeniński’, **влахъ** ‘Romanus, човјек од старих насеља римских по оближњим крајевима, с тога кад и дубровчани, а по главној радњи онијех првијех и сваки који ради око стоке, rescarius: ово пошљедње значење долази најчешће и најприје’: **ѡд влахъ радоѡо соудѡство и ѡурьгеѡо, а всеге влахъ .ро., и дахъ ѡдъ бытъ-ка чьто моге, и оу Зетѡѡ кобыле** (MS: 6; RiKSS). Już od XIV wieku wyraz *vlah* jest natomiast notowany w znaczeniu ‘pasterz, wieśniak’, często jako przeciwstawienie Serbom-chłopom lub mieszkańcom miast: **срѡвиннъ да се не жени оу влахѡхъ**. W *Svetostefanskiej hrisovulji* i *hrisovulji* monasterowi św. Archaniołów koło Prizrenu istnieją rozdziały (tzw. **Законъ влахомъ**) poświęcone uregulowaniu statusu pasterzy, zawierające zbiór obowiązków *vlahów*-pasterzy na dobrach monasterskich. W podobnym znaczeniu wyraz pojawia się w DH **влахъ, влаци** ‘pastir isprva rumunskog porekla, a kasnije svaki pastir na kojeg se proteže pravni status Vlaha’ i KD **влахѡ** (art. 32), **влахъ и арбанасинъ** ‘pasterze rumuńskiego/albańskiego pochodzenia’ (art. 77 i 82). W pobliżu monasteru Dečani w Kosowie znajduje się osada, która swą nazwę zawdzięcza żyjącym tam *vlahom*-pasterzom: **Влашъка**.

W XIII wieku *Vlasi* to także określenie Dubrowniczan (kupców i szlachty dubrownickiej): **да ходѡ влаци свободно, нхъ довинтъкъ, тако како соу у бана Кълинна ходили** (MS: 24).

W RJAZ od XVI wieku są poświadczone znaczenia ‘Rumun, Valachus seu Moldavus’ oraz ‘mieszkaniec Rumunii i Wołoszczyzny’ (XV–XVII w.), a także ‘Włoch’ (XVI w.), i w końcu wyznawca prawosławia, głównie Serb (XIX w.). W słowniku Vuka **влях** (w regionach północno-wschodnich) ‘der Valach, Valachus’ (= **Къравлах**) to określenie różnych grup etnicznych i religijnych.

Vlah i *Vlasi* to pierwotnie nazwa pozostałości romańskich autochtonów, którzy po przybyciu Słowian na Półwysep Bałkański schronili się w nadmorskich miastach lub uciekli w góry, gdzie zajęli się pasterstwem. Z czasem z kategorii etnicznej termin przekształcił się w kategorię ekonomiczno-społeczną pasterzy (obok wielu innych znaczeń). Schematycznie rozwój semantyczny terminu *Vlah/vlah* można przedstawić w następujący sposób: ‘Celtowie’ > ‘Romanie’ > ‘Rumuni i Włosi’ > ‘Rumuni’ >> 1) ‘pozostałości zromanizowanych autochtonów na Bałkanach’; 2) ‘pasterze w górach (najpierw pochodzenia romańskiego, potem także inni; najniższa kategoria społeczna w średniowiecznej Serbii)’; 3) ‘mieszkańcy miast nadmorskich’; 4) ‘wierni Cerkwi prawosławnej’ (LeksSSV: 86; Благојевић, Медаковић 2000: 204).

Pierwsze poświadczenia etnonimu *Vlah* ‘przedstawiciel ludów bałkańskich pochodzenia romańskiego’ w słowiańskich źródłach pisanych są zanotowane na przełomie XI i XII wieku w kronice Nestora, choć nie całkiem wiadomo, kogo

Bałkany, to jest w V/VI w. Szafarik (a za nim F. Miklošič) uważa zaś, że Słowianie początkowo tym imieniem nazywali Celtów, od VI w. p.n.e. przebywających w północnych Włoszech.

miał na myśli autor ani skąd pojawił się u niego ten termin (być może chodziło mu o Wołochów z Rumunii lub Gotów, którzy napadli na Iliricum) (Вукчевић 1981: 317). W literaturze bizantyjskiej pierwsza wzmianka pochodzi z 976 roku i dotyczy *bojara* Šišmana oraz jego czterech synów (najstarszy z nich, David, zginął w bitwie z Wołochami). Od osiedlenia się Słowian na Bałkanach aż do XIII wieku źródła milczą o ich romańskich mieszkańcach. W pewnym momencie zaczynają się jednak pojawiać i wkrótce odgrywają już dość istotną rolę. Chodzi przede wszystkim o coraz częściej poświadczane toponimy derywowane od wyrazu *Vlah* (na przykład Megali Vlahia w Tesalii, Micra Vlahia nad Morzem Jońskim, Velika lub Grčka Vlaška w serbskich *poveljach*, Mavrovlahia lub Karavlaška na północ od Dunaju, Vlaška w Istrii i między Chorwacją, Bośnią i Dalmacją, Mała Vlaška jako określenie części Pogranicza Wojskowego, Stari Vlah między Ibarem i Driną, Vlaško koło Kosmaju, Vlaško polje koło Sopotu i inne nazwy pochodzenia romańskiego – to świadectwa stałej obecności romańskich Wołochów na ziemiach Półwyspu Bałkańskiego) (Вукчевић 1981: 323–325).

Od początków państwowości serbskiej w dokumentach średniowiecznych termin *Vlah* pojawia się jako nazwa kategorii etnicznej, ale również jako termin określający szczególną kategorię społeczną o charakterze socjalno-ekonomicznym, warstwę nieuprzywilejowaną, zależną, znajdującą się na najniższym szczeblu hierarchii socjalnej. Podobnie jak etnonim *Arbanas*, uległ ewolucji semantycznej, stając się najpierw synonimem pasterzy górskich (romańskich lub zromanizowanych potomków dawnych narodów bałkańskich), a następnie każdego pasterza bez względu na jego narodowość. Było to wynikiem obecnej w średniowieczu tendencji do stereotypizacji narodów, określania wykonawców czynności wedle nazw grup etnicznych, które je wykonywały (albo które były znane z wykonywania określonych prac i czynności). Podobne zjawisko występowało w przypadku określeń chłopów (*srbi*, *srblji*) lub średniowiecznych górników (*sasi*).

Na podstawie danych z dokumentów XIII- i XIV-wiecznych (na przykład *povelja chilendarska Stefana Nemanji*, *povelja žička* z lat 1222–1228, *povelja* monasterowi Arhandela Gavriła i Mihajla z Prizrenu 1348–1353 oraz *Svetostefanska hrisovulja* i *Dečanske hrisovulje*) można stwierdzić, że termin *vlah* „није више етнички, не означаје припадност романизованом сточарском свету на Балкану, него сталешки, припадност планинским сточарима организованим у катунима” (Чубриловић 1974: 57; Новаковић 2002: 26). Sporo informacji o pozycji społecznej *vlahów*-pasterzy podaje *Kodeks* Dušana w art. 82 i 77, choć trudno już jednoznacznie stwierdzić, czy byli oni pochodzenia romańskiego, czy już słowiańskiego. Większość badaczy (na przykład Novaković i Jireček) uważa, że romańskie imiona pasterzy były jedynie świadectwem dawnego romańskiego pochodzenia, ponieważ w XIII i XIV wieku Wołosi byli już w znacznej mierze lub całkowicie grupą zeslawizowaną.

Z podkreśleniem elementu ekonomiczno-socjalnego terminu w wielu dokumentach dochodzi najczęściej w sytuacji przeciwstawienia sobie *vlah*-

-pasterza i *Srblina, zemaljskog čoveka i meropaha*-chłopa (*Žička povelja, povelje* królów Dragutina, Uroša I, Stefana Dečanskiego i in.).

W odróżnieniu od osiadłych chłopów, rolników pasterze początkowo prowadzili koczowniczy, nomadyczny tryb życia – latem wypasali zwierzęta na górskich pastwiskach, na zimę schodząc w doliny. Ta ich przedpaństwowa wolność była najpierw ograniczana tradycją, zwyczajami, a wraz z rozwojem porządku feudalnego i państwowego również przepisami prawnymi. Dotyczyło to na przykład *vlahów* żyjących na majątkach monasterskich, którzy nie mogli korzystać z pastwisk w górach nienależących do danego klasztoru. Z czasem wszyscy oni zostali obłożeni podatkami, daninami, rozmaitymi zakazami i nakazami, a ich pozycję prawną określał tak zwany *vlaški zakon* (Вукчевић 1981: 331).

Do głównych feudalnych obciążeń pasterzy na dobrach studenickich i miłeševskich należał *veliki desetak* lub *mali desetak* i *rabote*. Na dobrach monasteru św. Archaniołów *veliki desetak* dawali *vlas*i zwani *poklonici* – grupa bogatszych pasterzy. Oprócz uiszczania świadczeń materialnych (*mali desetak*) biedniejsi *vlas*i byli zobowiązani do wykonania określonej grupy robocizn, to znaczy prac polowych (orania, udziału w żniwach i sianokosach), prac w winnicy, a także do udziału w służbie transportowej (dotyczyło to grup *vojn*ików i *ćelatorów*), czyli przenoszenia soli, zbóż, wina, sera i innych produktów oraz bagażu igumena. Przerobem monasterskiej wełny na tkaniny mieli się zajmować *ubogi vlas*i, pilnowaniem, wypasem i strzyżeniem monasterskich owiec – *ćelatori* i *ubogi*, a opieką nad końmi – *vojn*ici i *bogati vlas*i (Благојевић 2004: 229–230).

Dokumenty tureckie XV i XVI wieku wymieniają *vlahów* wyłącznie już jako grupę społeczną przeciwstawianą chłopom. To jeszcze jeden dowód na to, że w XIV i XV wieku, kiedy zaczęły się formować plemiona czarnogórskie, *vlas*i byli już całkowicie zeslawizowanymi pasterzami, utrzymującymi szerokie kontakty kulturalne ze Słowianami i Albańczykami, którzy przybywając z gór Albanii, rozprzestrzeleni się na obszarze Czarnogóry i Kosowa. Wpływało to na wzajemne oddziaływania międzykulturowe, których jedną z konsekwencji było tworzenie się społeczeństwa rodowego, nowych plemion dynarskich (Чубриловић 1966: 333).

Podstawową jednostką organizacyjną *Vlahów/vlahów* był *katun*, na którego czele stał *katunar* (*knez* lub *primićur*), a naczelnikiem grupy kilku katunów był *knez*. Strukturę społeczną tworzyła grupa najwyżej stojących *vlahów vojn*ików (na nich spoczywał obowiązek służby wojskowej, obrony i ochrony posiadłości szlachty lub cerkwi, podczas gdy pozostali wypełniali swoje obowiązki wobec państwa w postaci danin i robocizn), poniżej znajdowali się *vlas*i *poklonici*, *vlas*i *ćelatori*, a na samym dole *ubogi vlas*i (Благојевић 2004: 216).

W wiekach późniejszych terminem *Vlah* określano również członków innych grup etnicznych, narodowych i religijnych. Mianem *Vlahów* Serbowie i Bośniacy określali mieszkańców nadmorskich miast chorwackich, przede wszystkim Dubrowniczan (por. povelja Stefana Nemanjicia z 1215–1219: *И да не јемле Србин Влаха без суда / Et ut Sclavus non apprehendat Raguseum sine iudicio* oraz povelje bana Ninoslava z 1234, 1240 i 1249 r.). To wynik utożsamiania

ludności zamieszkującej stare miasta adriatyckie z romańskimi autochtonami, którzy po przybyciu Słowian na półwysep znaleźli tu schronienie. Jest bardzo prawdopodobne, że znaczną część populacji miast nadmorskich jeszcze w XIII wieku rzeczywiście stanowili potomkowie Romanów (Вукчевић 1981: 326).

W Bośni, Hercegowinie i Chorwacji wyraz *Vlah* miał wiele znaczeń, głównie jednak znaczył ‘niewychowany, prosty człowiek’ lub ‘innowierca’. Dubrowniczanie tak określali Serbów, Bośniaków i hercegowińskich chłopów z okolic swego miasta. W Žumberaku *Vlahami* nazywano unitów (według Skoka), w okolicach Bihacia i w Posawinie muzułmanie nazywali tak chrześcijan, a katolicy – prawosławnych. Vuk Karadžić pisał, że pogardliwym terminem *Vlah* nazywa się w Bośni wszystkich wyznawców prawosławia:

Срби закона Турскога у Босни и у Херцеговини, а тако и они закона Римскога, како у Босни и Херцеговини, тако и у царству Аустријскоме изван Далмације зову и то као за поругу: *Власима* браћу своју закона Грчкога (Турковлах) (SR).

Jako określenie prawosławnych Serbów wyraz jest poświadczony w dziełach Njegoša i Mažuranića, a także języku Austriaków utożsamiających Serbów z wyznaniem prawosławnym i powtarzających określenia muzułmanów i katolików (Вукчевић 1981: 338). Podobne znaczenia występują także w gwarach⁹⁹, Albańczycy zaś wyrazem *vlah* określają nieosiadłego pasterza, a *čobanin*em – Rumuna.

Jak pisał Vuk Karadžić, taką nazwą mieszkańcy wysp dalmatyńskich określali każdego mieszkańca łądu stałego,

(...) у Далмацији грађани и варошани и острвљани зову Влахом свакога селяка са сухе земље, које му драго вјере, а што се нашијем језиком онамо зове Влах, оно се Талијанскијем и по овоме Њемачкијем зове Морлак (SR).

W X wieku określenie przyjęli także Bizantyjczycy, a wyraz βλαχος oznaczał ‘człowieka nieosiadłego lub częściowo nieosiadłego, pasterza’, ‘niegreckiego mieszkańca Bałkanów – Rumuna lub Słowianina’, ‘człowieka prostego, grubiańskiego’, ‘innowiercę’ (Новаковић 2002: 18).

Derywatami związanymi z wyrazem *Vlah* są na przykład **Влѧцић** ‘w Dubrowniku nazwa prawosławnego Serba’ (RSAN; SR) oraz **Кѧравлах** ‘mieszkaniec Karavlaški (południowej części Rumunii w okresie panowania tureckiego); Rumun’, ‘Cygan, Rom pochodzący z Rumunii’ oraz ‘nazwisko’ (RSAN; SR).

Przedstawiciela najniższej grupy społecznej Wołochów nazywano **ћелатор**, **кѧлаторъ** (DH). Było to określenie biednego *vlah*a mieszkającego na dobrach

⁹⁹ Poświadczenia wyrazu w gwarach czarnogórskich: **vl̩ah** pogrdno ‘hrišćanin (nekada turski naziv za sve nemuslimane)’ (CrnogR), **вля(х)** ‘pogardliwa nazwa, którą Turcy nazywali chrześcijan’ (RProš; Njegoš; RRož; RVG), **влях** ‘хришћанин, припадник хришћанске вјере’, ‘онај који није муслиман’ (Nikšić) i **Влѧх** (RomGrecCG). W Timoku **Влѧ** to ‘становник североисточне Србије који говори влашки’ (RTimok; RTimok²), a w Posawinie **влях** ‘становник Влашке; погрдан назив православаца; сточар’ (RPosav).

ziemskich, do którego obowiązków należała opieka nad kozami, owcami, a także obróbka wełny (Тарановски 1931: 73; LeksSSV: 751). To także nazwa wołoskich pomocników i towarzyszy wojowników, którzy zajmowali się logistyką (transportem jedzenia, wojennego ekwipunku, narzędzi, broni zapasowej itp.).

Podobny do *Vlaha* proces ewolucji znaczeniowej przeżył etnonim **Арбан**, **Арба̀нас**, **Арба̀наса**, **Арба̀насин**, **Арба̀нашанин** ‘Albańczyk’, który w postaci **арба̀нас** oznaczał ‘pasterza, hodowcę bydła’ (RMS; RSAN)¹⁰⁰. Wyraz w formie *Arbanas* jest poświadczony od XII wieku, a współcześnie znana postać *Albanas* pojawia się dopiero od XVIII wieku. W znaczeniu ‘Albanus’ jest odnotowany w słowniku Daničića **АРБАНАСИНЪ: ПРОВОРЪТЮХЪ УДЪ МОРЬСКЕ ЗЕМЛЕ ЗЕТΟΥ И СЪ ГРАДОВЫ, А УДЪ АРБАНАСА ПЛОТЬ** (MS: 4 z końca XII w.) i ДН **АРБАНАСИНЪ**, a także w słownikach współczesnych (**Арба̀нас** ‘der Albanese, Albanus’ SR i **Арба̀нас**, RVG). Pierwotna nazwa etniczna Albańczyk, analogicznie do rozwoju semantycznego etnonimu *Vlah* > *vlah*, stała się terminem socjalnym i ekonomicznym oznaczającym kategorię zależnej ludności średniowiecznej Serbii zajmującej się głównie pasterstwem i zamieszkującej górzyste tereny na południu Serbii oraz w Czarnogórze. Zmiana ta zaszła na przełomie XIII i XIV wieku, a jest poświadczona już w *Dečanskich hrisovuljach* i *Kodeksie* Dušana (art. 77 i 82 KD: **ВЛАХЪ И АРБАНАСИНЪ**) oraz u Daničića: ‘било их је много пастира, те се народним именом зову и сами пастири између њих’: **АРБАНАСИНЪ ДА НЕ ИМА ТЮУ ЗИМОВИЦА** (MS: 27 z XIII w.).

Jako jedna z nazw osób mieszkających na majątku feudała, występuje wyraz **станик**¹⁰¹, **станник** ‘pastir’ i **станници** ‘pastiri’ (KD, art. 183). Według Novakovića, Taranowskiego i Mažuranića *stanik* to ogólna nazwa robotników na majątkach, to znaczy wszystkich rodzajów pasterzy, koniuszych i owczarzy, Wołochów i Albańczyków (Тарановски 1931: 76). W słowniku Daničića pojawia się **СТАННИКЪ** ‘icola’, a w RJAZ jedynie znaczenie ‘stanovnik’.

Poza wyżej wymienionymi kategoriami poddanych chłopów i pasterzy wśród najniższych społecznych grup ludności średniowiecznej Serbii można wyróżnić robotników (najemnych pracowników fizycznych), innych pracowników na dobrach szlacheckich lub monasterskich, a w końcu także sługi i niewolników.

Ogólnym terminem dotyczącym nazw pracowników najemnych jest poświadczony już w tekstach średniowiecznych wyraz **на̀јамниџк**, **на̀јамниџар** oraz reg. **на̀јемниџк**, **на̀јемњениџк**, **на̀јменџк**, **на̀јмљениџк**, **на̀јамлџк** ‘pracownik najemny, najmita, sługa; osoba wynajęta do pracy’ oraz ‘żołnierz, wojskowy służący za pieniądze, żołd, najemnik’ (RMS; RSAN)¹⁰². Wyraz jest zanotowany w słowni-

¹⁰⁰ Wyraz w formie albańskiej *Arban* został zapożyczony z północnoalbańskiego *Arbën* ‘mieszkaniec miejscowości Raban’ (gr. Αρβανον ‘nazwa miasta koło Krui’), a w postaci *Alban-* z języków europejskich, gdzie dostał się najprawdopodobniej z formy łacińskiej i greckiej z *-l-*: gr. *Αλβανov*.

¹⁰¹ Derywat utworzony od wyr. *stan* ‘mieszkanie; letnia osada pasterska’ (**stamb* ‘to, co stoi’) za pomocą suf. *-nik* (pierwotnie *stanbnik* > *stanik*).

¹⁰² Derywaty utworzone za pomocą suf. *-nik*, *-telj*, *-(j)ar* od rzecz. odsłownego *najam* ‘wynajem, czynsz, dzierżawa’ (**najьmъ* ‘wynajęcie, najem’ od psł. **na-jeti na-jьmъ* ‘najać, wziąć’).

ku Daničića jako **наимъникъ** ‘mercenarius’ (RiKSS) oraz innych serbskich słownikach: **најамлик**, **најамник**, **најемник**, **најменик** (w Dalmacji) ‘der Miethknecht, servus conductus’ (SR) i **најамлик**, **најамник**, **најемник**, **најменик**, **најмљеник** ‘Lohndiener, Miethknecht, Göldner’ (Popović)¹⁰³. W średniowieczu termin dotyczył przede wszystkim wojowników najemnych, żołnierzy, a dopiero potem pojawił się także w znaczeniu robotników dniówkowych. W OIZ pojawia się *najmljenik*, *najamnik* ‘nadnicar’.

Drugim określeniem jest **работник** oraz reg. **работар**, **работарац**, **работаш** ‘robotnik przymusowy, zobowiązany do szarwarku, *kulučar*; pracownik fizyczny’ (RMS), **работник** (RVG)¹⁰⁴. Wyrazy **работникъ** ‘servus’ i **работнь** ‘servus; arabilis’ są poświadczane od XIII wieku, między innymi w słowniku Daničića i dokumentach średniowiecznych, na przykład **да соутъ съвршени работьници светому Николе** (1219 r.), w *Zakoniku o rudnicima* **работникъ** ‘robotnik, pracownik’ (ZoR, art. 51). W znaczeniu ‘chłop, który uprawia ziemię’ pojawia się na początku XIV wieku, a jako ‘kmet, sluga; pomoćnik, momak; służbenik’, ‘radnik, poslenik’ i ‘teżak, koji obrađuje zemlju; agricola’ jest poświadczony w słownikach z XVIII i XIX wieku¹⁰⁵.

Wyrazem pochodzącym z języka cerkiewnego, a w tekstach poświadczonym od XIII do XVII wieku w znaczeniu ‘pracownik, robotnik; osoba, która pracuje’ jest **делатель** (RSAN; RJAZ; Popović)¹⁰⁶. W słowiańskim przekładzie *Zemljoradničog zakona* **дѣлатѣль** oznaczał ‘rolnika, chłop; pracownika na polu’. Jak zauważa Blagojević w uwagach do przekładu, słowo w znaczeniu ‘chłop, *zemljoradnik*’ pojawiło się już w *Žywocie św. Simeona* autorstwa króla Stefana i w okresie, kiedy powstało tłumaczenie, było określeniem typowym. W słowniku

¹⁰³ W XVIII w. wyraz jest poświadczony w słowniku Kurzbeka w formie **найменникъ**, **наемникъ** (Kurzbek: 248, 345, 523) oraz w XIX w. w słowniku puryzmów **наемник** ‘nadnicar’ (PosrbOV 1809), **наемникъ** ‘Mietling’ (PosrbOV 1816) i **наймитель** ‘arendator’ (PosrbOV 1846).

W gwarach czarnogórskich są notowane formy **најамлик**, **најамник** (UR), **најамлик** ‘osoba, która pracuje u gospodarza, szczególnie na wsi, w zamian za pieniądze lub rzeczowe wynagrodzenia’ (RProš), **најамник** ‘чобан који чува овце код другог’ (RKgun), **најамник** ‘sluga, nadnicar’ (RVG) i **најамник** ‘онај који је у најму, који служи и тешко зарађује’ (Nikšić).

¹⁰⁴ Derywaty z suf. *-nik*, *-ar*, *-aš* oraz *-ar*, *-ac* powstały od południowosłowiańskiej formy *rabota* ‘robocizna, świadczenie feudalne’, z psł. **orbota* ‘bycie niewolnikiem, niewola’ > ‘spełnianie obowiązków niewolnika, ciężka praca, praca bez zapłaty’ (abstr. od czas. **orbiti* ‘spełniać obowiązki niewolnika, służyć, ciężko pracować’), scs. *rabotnikъ* ‘servus, famulus, subditus, discipulus’.

¹⁰⁵ W słowniku Kurzbeka zanotowano formę **работникъ** ‘der Arbeiter, der Knecht’ (Kurzbek: 36, 293) i **денный работникъ** ‘надничаръ, наемник, der Tagelöhner’ (Kurzbek: 523). W słowniku Vuka i Popovića forma **работник** ‘Arbeiter, operae’, a także **работар** (Slawonia) i **работаш** (Chorwacja) ‘der Frohnarbeiter, operarius servus’ (w słowniku Popovića obydwa wyrazy bez kwalifikatora terytorialnego). W gwarach są poświadczane formy **работник** ‘radnik, nadnicar’ (RKM), **работник** ‘онај који је радан, вредан’ (RTimok) i **работник** ‘радан и вредан радник’ (RKam’) oraz **работник** ‘радник, радан, vrijedan čovjek’ (Nikšić) i **rabotnik** ‘veoma radan čovjek’ (CrnogR).

¹⁰⁶ Derywat **delatelъ* został utworzony za pomocą suf. *-telъ* od czas. **delati* ‘stawiać, kłaść coś trwałego, budować; robić, czynić, pracować; być czynnym, postępować’ (< **dēlo* ‘kładzenie, stawianie czegoś; robienie, wykonywanie pracy’).

Daničicia **дѣлатель** ‘operarius’, a w przekładzie *Syntagmatu* Macieja Błastarza **дѣлатель** – to słowiański odpowiednik gr. γεωργός (SMV).

Wśród konkretnych pracowników na dworach szlacheckich można wymienić *mađupaca* i *ulijara* oraz *pidvorice*. Pierwszy z nich to **мађупац** ‘kucharz, klasztorny kucharz’, ‘klasztorny piekarz’, ‘wiejski chłopak’ (RSAN)¹⁰⁷. Wyraz jest poświadczony w XIV wieku w słowniku Daničicia: **мађупьць**. W nowszych źródłach notowany w słowniku Vuka (z Czarnogóry) i Popovicia **мађупац**: ‘der Koch, coquus’ oraz **мађупац** ‘манастирски пекар, кувар; нескладно грађен момак, момчина’ (RomGrecCG; Nikšić) i **mađupac** ‘kuvar u manastiru’, ‘krupna, nezgrapna muška osoba’ (CrnogR).

Poddany zajmujący się hodowlą pszczół i wyrobem produktów pszczelich nosił nazwę **улијаник, улијар**¹⁰⁸. W słowniku Daničicia **оулијарь** ‘ariarius’ pojawia się w XIII i XIV wieku: **снмь оулијаремь да нѣ работѣ ннкокре нне, лише да соу оулијаріѣ** (MS: 58, 1293–1302). Ostatni z trójki to **прѣдворица** ‘dworzanin’ i ‘pochlebca, lizus’ (RMS). Wyraz występuje w XIV wieku w *Dečanskich hrisovuljach* w formie pluralnej **прѣдворци** ‘feudalni podłożnicy na służbi oko dvora’ (DH) oraz ‘teżaci u staroј srpskoј држави’ (RJAZ), a więc *pidvorci* to kategoria poddanych chłopów z wiosek, które znajdują się w najbliższej okolicy dworu szlacheckiego, ekonomicznego centrum właściciela ziemskiego.

Oprócz ogólnej kategorii średniowiecznych poddanych istniały także osoby pozbawione wszelkich praw, będące przedmiotem własności swoich panów, którzy mogli nimi swobodnie rozporządzać. Najpowszechniejszym określeniem takiej osoby jest **рѣб** oraz przest. **раб** i **раб** ‘niewolnik, osoba pozbawiona praw, którą właściciel może swobodnie dysponować’, ‘sługa, osoba, która milcząco wykonuje wszystkie polecenia’ oraz ‘obywatel kraju, który został zdobyty przez nieprzyjaciela, osoba pozbawiona praw’, ‘jeniec’, ‘osoba, która bez oporu znosi nieograniczoną władzę, poddany’ i reg. ‘członek rodziny lub zadrugi, domownik’, a w znaczeniu kolektywnym **рѣбље** ‘niewolnicy’ oraz przest. i reg. ‘żona i dzieci, członkowie rodziny (oprócz gospodarza)’ (RMS)¹⁰⁹.

W słowniku Daničicia są poświadczone formy **робь** ‘servus’, ‘captivus’ (RiKSS), **робник** ‘coll. captivi’, **робьство** ‘servitus’, ‘captivitas’, ‘depopulatio’, a także forma cerkiewna **равь** ‘servus’ i **рава** ‘ancilla’ (RiKSS). Wyraz pojawia się także w *Dečanskich hrisovuljach* **равь** ‘niewolnik, służa’ oraz w serbskich prze-

¹⁰⁷ Stare zapożyczenie z gr. μάγειρος, gdzie został przejęty z łac. *manceps* > *manciupium* (por. i gr. μάγειρος ‘kucharz’) lub śrgr. *mangipion* (*maggipion*) ‘piekarnia’ (RomGrecCG).

¹⁰⁸ Derywaty utworzone od psł. *ulъ (< *ul-jъ) / *uljъ ‘dziupła, wydrążenie w drzewie, barć, ul’ z suf. -nik i -ar.

¹⁰⁹ Psł. *orbъ ‘sierota’ > ‘niewolnik’ (pie. *orb^o- ‘osierocony, sierota’, a może także ‘mały, dziecko’, por. gr. ὄρφανός ‘sierota’, łac. *orbus* ‘sierota’). Forma cerkiewna (i typowo południowo-słowiańska), scs. *rabъ* (obok *robъ*) jest współcześnie używana w języku cerkiewnym w znaczeniu ‘służa (boży)’. Forma *rob* ‘niewolnik’ na południu została przejęta ok. X w. z północnej Słowiańszczyzny w związku z handlem niewolnikami. Znaczenie ‘członek rodziny, domownik’ jest wtórne i powstało od znaczenia coll. *robļje* ‘służący, niewolnicy’ > ‘domownicy, członkowie rodziny’.

kładach dokumentów bizantyjskich: *Zemljoradničkim zakonie* (ZZ, art. 43, 45, 68, 69) **рѣбѣ** ‘sluga; rob’ i *Syntagmacie* M. Blastarza **рѣбѣ** ‘gr. οικέτης, δούλος’, **рѣбѣ** ‘ανδράποδον’ i **рѣба** ‘οικέτης’ (SMV).

Wyraz *rob* jest poświadczony od XIII wieku w znaczeniu pierwotnym ‘čeljade, koje je potpuno u vlasti drugoga, koje je kao stvar postala gospodareva svojina, te je gospodar s nime mogao raspolagati, kak je htio, i određivati mu samovoljno koji god posao’, a od XIV wieku ‘čeljade potpuno u vlasti onoga, koji ga je zarobio u boju ili bez boja ili ga je kupio’¹¹⁰.

W średniowieczu wyrazem *rob* nazywano członków najniższej warstwy społecznej, traktowanych przez swych panów jak rzeczy: „роб је по средњовековном праву био ствар, са њиме је господар могао располагати како са сваком другом својом ствари па и уништити га ако је хтео” (Тарановски 1931: 82). W tekstach cyrylickich, w znaczeniu sługa, pomoc osobista, łac. *servus*, *ancilla* używa się częściej *rab* (*raba*), co w znaczeniu przenośnym oznacza poddaństwo, wierność, szacunek wobec wyższych od siebie. W tekstach najczęściej jednak pojawia się forma *rab*, rzadziej *rob*, *čeljad*, *čeljadin*, *čovek*, *sirak*, *rabotan*, *robotnik*, *raba*, *roba*, *robinja*, *rabota*.

Dawni Słowianie znali formę niewolnictwa czy osobistego niewolnika, którego zakres obowiązków był ograniczony do prac domowych. Był to członek rodziny pozbawiony praw (por. wyraz *rob*, *roblje* na oznaczenie żony i dzieci w Czarnogórze). Źródła pisane na temat *raba* w Serbii są rzadkie i niejednoznaczne. Stefan Nemanja, abdykując, oswobodził swoich niewolników, a synowie Milutina obdarowali Bułgarów dwoma *rabami*. Wyraz *rob* pojawia się także w *hrisovulji* metropolicie Serres Jakubowi i monasterowi św. Archaniołów koło Prizrenu z 1353 roku. Istnienie niewolnictwa na terenie carstwa poświadcza pośrednio art. 21 KD, który, zainspirowany licznymi wizytami kupców z nadmorskich krain zaopatrujących się w Serbii w niewolników, zabrania sprzedaży chrześcijan inowiercom.

Swój najbardziej rozwinięty i oparty na wzorcach antycznych system niewolnictwo osiągnęło w miastach nadmorskich, głównie przy uprawie winnic i pól. Wszelkie prawa i obowiązki niewolników były uregulowane odpowiednimi zapisami w statutach oraz w umowach kupna-sprzedaży. Do ich podstawowych obowiązków należało wykonywanie poleceń pana i służba do końca życia. Pan zaś mógł z nim

¹¹⁰ W XVIII w. wyraz jest poświadczony w słowniku Kurzbeka w obydwu formach **рѣбѣ** i **рѣбѣ** ‘*Нѣволинкѣ, der Leibeigener, der Slav, der Knecht; der Landknecht der auf dem Lande diener*’ (Kurzbek: 309, 318, 484). W XIX w. w słowniku Vuka i Popovicia występuje forma **рѣбѣ** ‘*der Sklave, servus*’ oraz **рѣбѣ** ‘*die Sklaven, servi bello capti*’, ‘*жена и деца, Familie, familia*’ (SR), a u Njegoša w tym samym znaczeniu **рѣбѣ**, **рѣбѣ**.

W gwarach czarnogórskich wyraz ma najczęściej dwa znaczenia ‘więzień, niewolnik’ i ‘członek rodziny, domownik’: **рѣбѣ** (CrnogR), **рѣбѣ** (RZag; UR; Vaso; Njegoš; RVG), **рѣбѣ** (Nikšić). Poświadczona jest także forma cerkiewna **рѣбѣ** w znaczeniu ‘sluga bożji, koji pripada bogu, čovjek’ (Nikšić) i **рѣбѣ** ‘człowiek’ (RVG). W Serbii jest notowany wyraz podstawowy w znaczeniu ‘sluga, niewolnik’: **рѣбѣ** (RKM; RMač; RSGV).

O znaczeniu gwarowym ‘członkowie rodziny (oprócz głowy rodziny)’ czytaj wyżej, na s. 40–41.

postępować jak ze swoją własnością, miał prawo rozporządzania nimi jak rzeczą: mógł go ofiarować, sprzedać, dać w posagu, odstępować, użyzczać, pożyczać i dziedzić. Niewolnicy nie mogli być aktywną stroną w postępowaniu sądowym, nie byli objęci ochroną prawną, choć sami podlegali surowym (surowszym od innych) karom. Wolność mógł im nadawać wyłącznie ich pan lub państwo.

Kodeks moralny ówczesnych elit nie pozwalał na trzymanie chrześcijańskiego sługi, ale za to umożliwiał posiadanie ‘heretyka’ (a nawet do tego zobowiązywał). Dlatego na wybrzeżu najczęściej było niewolników *bogomilskich* z Bośni, a czasem prawosławnych u katolickich panów. Na przełomie XIV i XV wieku z powodów ekonomicznych, a także w związku z wątpliwościami moralnymi i naciśkami dochodzącymi z głębi półwyspu wydawano zakazy handlu niewolnikami, z wyjątkiem nabywania ich na własne potrzeby (LeksSSV: 622).

Termin *rob* pojawia się także w zapisach XIX-wiecznego serbskiego kodeksu prawa cywilnego (GZS), wedle którego nie ma w Serbii niewolnictwa, a według zapisów Konstytucji Księstwa Serbskiego: „Како роб ступи на Србску земљу, от онога часа постаје слободним, или га ко довео у Србију, или сам у њу побјерао. Србину слободно је роба купити, но не продати” (UKS, § 118).

Drugim określeniem, którego znaczenie wywoływało dyskusje wśród historyków, jest *отрок* ‘sługa, kmieć’ i dial. ‘dziecko’ (RMS)¹¹¹. Wyraz *otrok* jest poświadczony od XIII wieku w znaczeniu ‘kmet’ (XIII–XV w.), a później także w znaczeniu ‘dijete’, ‘mladiec, momak’ i ‘sługa’. W słowniku Daničića *отрокъ* to ‘puer, dziecko’ (np. *родн њего свѣтлаго отрока в Жywocie św. Simeona*) oraz ‘servus’. Według Daničića wyraz oznaczał sługę, niewolnika, który mieszkał na dobrach cerkwi, monasteru lub możnowładcy i był zobowiązany do określonych robocizn na rzecz właścicieli ziemi. *Otrok* jako synonim *čoveka* to ogólna nazwa każdego poddanego, każdej osoby pozostającej w stosunku poddańczym wobec szlachty (MS: 63). W innym, nieco późniejszym zabytku (MS: 98) Daničić znajduje jeszcze jedno potwierdzenie powyższego znaczenia:

(...) најприје наређује колико су дужни земље радити цркви сокалници, колико ли мјеропси и мајстори, па се онда каже ово за отроке, а што се за њих наређује само то, за то мислим да се то наређује за све поменуте и да се тијем још потврђује оно што рекох да су били отроци (RiKSS).

Najstarsze poświadczenie *otrok* w znaczeniu ‘servus’ znajduje się w MS: 18: *кок чловѣке тѹзи посаде, да не има над ними властѣ ни бѣльможа ни архнепискупъ ни крвѣ въ отрокъ*. Pavle Ivić w wydaniu *Dečanskih hrisovulji* wyraz *отрокъ* definiuje jako ‘rob, sluga, pripadnik određene kategorije feudalnog

¹¹¹ Psł. **otrokъ* powstało jako derywat **ot-rokъ* od psł. prefiksu o znaczeniu negatywnym **oti* i deverb. *-rokъ* ‘to co powiedziane’, utworzonego od czas. **rekti, rekъ* ‘mówić, powiedzieć, nazywać’ w znaczeniu pierwotnym ‘ten, który nie mówi (dziecko), który nie ma głosu’ oraz ‘ten, który nie ma prawa mówić, nie ma prawa głosu (na wiecach)’. Pierwotne znaczenie motywowane łac. *infāns* pierwotnie ‘ten, który nie mówi’ > ‘dziecko, niemowle’ (por. pol. *niemowlę* lub czes. *nemluvnátko* ‘ten, kto nie mówi’); por. Kopečný 1966.

podłożnika’, a Nikola Radojčić w *Zakoniku o rudnicima* ωτροκъ ‘παῖς, puer; manicipium; servus’ (ZoR, art. XIV). W słowniku Kurzbeka jest poświadczony wyraz ωτροкъ ‘der Knabe; der Bube’ (Kurzbek: 293) i z rosyjskiego ωτροча ‘das Kind’ (KurzbekLeks: 156). W słowniku Popovicia ωτροк ‘Diener’, a w Crmnicy *otrok* to ‘biedny, zalezny chłop’ (Crmnica 1988: 54).

Pierwotne znaczenie wyrazu *otrok* to ‘osoba, która nie mówi, która nie ma prawa mówić, nie ma prawa głosu (na przykład na wiecach)’, a później także ‘dziecko, nieletni chłopiec’. W tym ostatnim znaczeniu wyraz był używany w tekstach pisanych przez cały okres średniowiecza. W przekładach bizantyjskich zastępował gr. παῖς, w *Odpisie sofjskim* (znanym także w Serbii) antycznych *Dziel o siedmiu wiekach człowieka*, *otrok* przedstawiał natomiast trzeci okres życia, to jest wiek od 15 do 22 lat (A-SSKP: 359).

Główne jednak znaczenie wyrazu *otrok* pochodziło z terminologii prawno-społecznej i było określeniem członków kategorii warstwy niższej – poddanych feudalnych znajdujących się na najniższych szczeblach średniowiecznej drabiny społecznej. Ich dokładny status był tematem wielu dyskusji naukowych. Poddani ci żyli i pracowali na dobrach szlacheckich lub monasterskich wraz z innymi grupami poddanych i byli zobowiązani do określonych świadczeń: ωτροци и неропци, кон сѣде заедно оу еднумь селюу (KD, art. 34), a prawo do ich oswobodzenia posiadał jedynie ich pan (KD, art. 72). *Povelja* króla Milutina pustelni Św. Petki w Tmoranach (z 1300 roku) świadczy o legalnym zakładaniu rodzin przez *otroków*, a także o tym, że pod względem liczebności nieznacznie tylko ustępowali oni grupie *meropahów* i *Vlahów*. W *hrisovulji chilendarskiej* króla Milutina z około 1300 roku *crkveni ljudi* dzielą się na *otroków* i *parików*.

Według części badaczy (Teodor Taranovski, Nikola Krstić), pomimo niskiej pozycji społecznej *otroków*, ich bardzo ograniczonych praw, możliwości swobodnego nimi rozporządzania oraz mimo że uprawiana ziemia nie należała do nich, nie można ich zrównywać z niewolnikami. Potwierdzeniem istnienia różnicy między *otrokami* a niewolnikami jest istnienie w źródłach średniowiecznych osobnego wyrazu *rob* ‘niewolnik’. Podobnie uważają współcześni badacze serbskiego średniowiecza, między innymi Miloš Blagojević, który tak definiuje *otroków*: ‘lično zavisni ljudi koji su potčinjeni svojim gospodarima’ (Blagojević 2007: 139). Przeciwnego zdania byli na przykład Novaković i Jireček, którzy uznawali ich za niewolników, a jako potwierdzenie przytaczali artykuł *Kodeksu* Dušana (KD, art. 43 oraz 44, 46, 68 i 139), w którym dopuszcza się możliwość swobodnego nimi dysponowania:

ωτροке, что нмаю властеле, да нмь соу оу башинноу, и нхъ дѣца оу башинноу вѣчноу да соу, а ωτροкъ оу практию да се не да никогда... ако проетн емоу властелннх или жена его или сынъ его, то да кетъ свободно.

„Човек, који је предмет својине неког другог човека, не може се сматрати никако друкчије, него као роб” (Тарановски 1931: 77). Według Novakovicia *otrokowie* różnili się od *merophów* stosunkiem do ziemi i właściciela: „При отроку

пак земља нема никаква посла; отрок је сам лично, као каква ствар, својина господарева, и он је с њим могао располагати како је хтео и упућивати га на посао који му је био по вољи” (Новаковић 2004: 174). Novaković писао, же

(...) отроци собом припадали господару, а меропси да су припадали земљи, а да су били собом или лично слободни. По данашњој терминологији меропих би се најбоље могао превести насељеником (на наполицу или иначе), а отрок момком. Господар је отроке као момке, добивене или наслеђене на цео живот, могао употребљавати на шта је хтео (као робове), а меропси су према њему имали зајамчена извесна права (Новаковић 2002: 115).

Otrok jest zatem jedną z kategorii zależnej ludności serbskiej pochodzenia chłopskiego, swoim statusem społecznym przypominającą niewolnika, który wraz z grupą *meropahów* (chłopów, rolników) i *vlahów* (pasterzy) stanowił część warstwy *sebarów*, czyli nieszlachty.

Od średniowiecza wyraz *otrok* oznaczał także sługę, najczęściej osobistego pomocnika mnichów, chłopca na posyłki, zaufanego władcy, urzędników kościelnych i dostojników świeckich, który wykonywał odpowiedzialne, powierzone mu zadania (na przykład dyplomatyczne, sądowe). Znaczenie to powstało na zasadzie opozycji pan – sługa, ojciec – dziecko (chodzi o wzajemne relacje bliskości i zaufania). W *Zakonie o rudnicima* despota Stefan swojego urzędnika tytułuje *urbararev otrok* ‘manicipium’. Terminy synonimiczne to: *čeljadinić*, *detić*, *kućanin*, *sluga*, a w dokumentach łacińskich występują: *famulus*, *fantus*, *preco*, *puer*, *riparius* (LeksSSV: 483).

Otrok był także organem sądowym władcy, kleru lub władzy lokalnej:

Поједини примери употребе упућују на то да је термин имао једно специфично техничко значење јавног органа владара, клира или локалне власти са судским, најчешће извршним овлашћењима. У *Скопској повељи* се, на пример, јавља отрок као егзекутивни орган црквене и државне администрације; у два документа из 1413. владарев отрок обезбеђује наплату новчаних потраживања (LeksSSV: 483).

Oprócz tych dwóch najpopularniejszych określeń występowały także inne określenia niewolników: **склав**¹¹² i **сўжањ** i **сўжањ** (RMS)¹¹³. Pierwszy z nich, zapożyczony z greki, pojawia się od XV wieku, **склавъ** ‘servus’ (RiKSS) i **склав** ‘роб’ (GzRSR 1802) a *Leksykon średniowieczny* definiuje go jako ‘niewolnika sułtana, osobę w służbie sułtana’ (LeksSSV: 671). Drugim określeniem ‘niewolnika’, a także ‘jeńca’ lub ‘sługi’ jest wyraz notowany od XIV wieku, na przykład w *Kodeksie Dušana*: **о оу҃жнехъ. кон члове҃къ оу҃т҃ече нзъ оу҃жньнства, съ чїнмь прїде҃тъ на дворь царевь, нли е҃тъ члове҃къ царевь, нли е҃тъ члове҃къ црковны нли вл҃стельскы, с ꙗ҃мзи да е҃ слободнь**. Wyraz pojawia się w nowszych słownikach,

¹¹² Zapożyczenie z gr. σκλάβος ‘niewolnik’.

¹¹³ Scs. i południowosłowiański **sqъbъnъ* ‘ten, który jest związany, ujetnik’ jest derywatem z pref. ***sq* / **съ* ‘razem’ i **qъe* ‘sznur’ (psł. **qъe* ‘ts’ pokrewne z **vъzti*, **vъzati* ‘wiązać, związywać’). W scs. poświadczona także forma bez protetycznego *s*-: *qъbnikъ* ‘jeniec’.

na przykład u Vuka i Popovicia **сѹжањ** ‘der Gefangener, qui est in vinculis’, a także w Nikšiću **сужањ** ‘заробљеник, роб, заточеник, усамљеник, испосник’ (Nikšić), Posawinie **сужањ** ‘онај који је лишен слободe, заробљеник, затвореник’ (RPosav). Było to określenie osoby pozbawionej wolności, jeńca wojennego, skazańca lub ofiary przemocy.

Spośród ostatniej grupy członków najniższej warstwy społecznej najciekawszym przypadkiem są członkowie ludu w gminach nadmorskich, plebejusze, warstwa niższa miast-gmin na wybrzeżu adriatyckim. Jej przedstawiciele określano kolektywnym mianem **пѹк** ‘niższa warstwa społeczna, lud’, ‘duża grupa ludzi powiązanych z sobą wspólną cechą, pochodzeniem’ i ‘mieszkańcy, obywatele jednego państwa, narodu’ (RMS)¹¹⁴ (por. t. III). Wyraz ten jest poświadczony już od XII wieku, najpierw w formie *plъkъ* (XIII–XVI w.) – *плькь* ‘exercitus’ oraz ‘castra’ i ‘plebs’ (RiKSS), *pulk* (XIV–XVII w.), *puok* (XIV–XVII w.), a w końcu jako *puk*. Pierwotnie występuje w znaczeniu ‘društvena klasa: niži sloj, dio naroda koji je manje obrazovan ili siromašniji ili je nosilac loših svojstava i osobina, dio naroda, što je prema starom društvonom gledanju manje vrijedan i koji se može čak i prezirati’, a od XIV wieku pojawia się jako ‘narod, okupljeno mnoštvo, gomila, stanovnici zemlje ili grada, uopće ljudi, svijet’. W przekładzie *Syntagmatu* *плькь* to odpowiednik gr. *φάλαγξ* (SMV). W słowniku Vuka **пѹк** (z Chorwacji) to ‘Volk, populus, народ, свијет’ i ‘по пуку, fragor’, a w słowniku Popovicia ‘Volk; Regiment; Kracher; Art Wachholder’.

W okresie między XIII a XIV wiekiem wyrazem *puk* w miastach adriatyckich nazywano niższą grupę społeczną, prosty lud, niższy stan miejski przeciwstawiany stanowi wyższemu, patrycjatowi, szlachcie miejskiej. W tym znaczeniu *puk* to ta uboższa część mieszczaństwa, która nie należała do patrycjatu, to znaczy drobni kupcy, rzemieślnicy, żeglarze, robotnicy, chłopi i służba (odpowiednik w źródłach łac. *populus*). Na początku warstwa *pućan* miała wpływ na administrację i kierowanie miastem, od drugiej połowy XIV wieku jednak, kiedy władzę całkowicie przejął patrycjat i rady miejskie, *pućanie* zostali pozbawieni jakiegokolwiek politycznego wpływu na życie gmin. Przedstawiciela tej warstwy określano **пѹчанин**, który współczesny słownik definiuje jako ‘człowiek z ludu, który nie należał do stanu uprzywilejowanego, plebejusz, mieszczanin’ (RMS). Poświadczony w późnym średniowieczu wyraz najczęściej dotyczył wybrzeża adriatyckiego. W swym słowniku Daničić podaje formę *пльчанинъ* ‘plebejus’ i przykład z Dubrownika: *кон бѣхуу изъвѣган влаетеае и пльчане и влаетеае рѹке и влаетеае людн*. Jako ogólna nazwa mieszkańca miasta, grodu lub podgrodzia, ‘građanin,

¹¹⁴ Znaczenie ‘lud, pospólstwo, naród’ to znaczenie pierwotne psł. **plъkъ* ‘gromada ludzi’, związane z germ. **fulka-* ‘lud, ludzie, zbrojni ludzie’, por. swniem. *folk*, niem. *Volk*. Wyraz w znaczeniu ‘wojsko, siły zbrojne; oddział wojskowy, pułk’ został zapożyczony albo z scs. *plъkъ* (gdzie wyraz jest poświadczony w obydwu znaczeniach) lub, co bardziej prawdopodobne, powstał pod wpływem rosyjskiego *полк* ‘pułk’.

varošanin’, wyraz jest poświadczony w słowniku Vuka (z Dubrownika) i Popovi-
cia **пучанин** ‘der Bürger, civis’.

Innym określeniem poddanego był wyraz **пѡдручнѣик** ‘poddany, podwładny, osoba, która podlega czyjejs władzy’ (RMS)¹¹⁵, notowany od początku XV wieku, na przykład Daničić podaje go za rękopisem z około 1400 roku **пѡдѣручѣнникъ** ‘čovjek područan’.

Najuboższych członków społeczeństwa nazywano urzeczownikowymi formami: *ubog*, *siromah* oraz *sirak*.

W średniowiecznych dokumentach wyrażeniem **убоѡзи люди** określano prostych, niewykształconych ludzi, osoby, które nie pochodziły ze stanu szlacheckiego bądź mieszczańskiego lub nie należały do nich. Termin obejmował wszystkich poddanych zależnych należących do majątków ziemskich możnowładcy. W *Žičkiej povelji* z 1220 roku, która w art. XVIII określała kary za złamanie kościelnych zasad dotyczących małżeństwa, są wymienione stany: *vlastela*, *vojnici* i stan najniższy: *ubozii ljudii*. Do grupy ubogich należeli: *ratari*, *zemljoradnici*, *pučanstvo* (Тарановски 1931: 17–18). W znaczeniu najbiedniejszych ludzi używano zazwyczaj przymiotników **убог** i **ѡбог** ‘biedny, ubogi, cierpiący niedostatek; godny pożałowania; potrzebujący’ oraz ‘biedak, żebrak; sierota’ (RMS)¹¹⁶. W słowniku Daničića **убоѡгъ** ‘pauper’: **лице шѡтъ убоѡгнѣхъ люди стѡоритѣ се, да оубѡрмаетѣ се на ннѣхъ по .в. воли** (MS: 14, XIII w.) oraz ‘miser’. W większości słowników oznacza ‘osobę pozbawioną środków od życia lub posiadającą ich ograniczoną ilość, biedną, ubogą osobę’, ‘osobę godną pożałowania i współczucia, biedną, cierpiącą’ oraz w znaczeniu przymiotnikowym ‘mały, nieznaczny, słaby’. Kolejnym określeniem jest nowszy, poświadczony w XV wieku, wyraz **сирѡмах** i **сирѡмаѡх** oraz dial. **сирѡмак** i **сирѡмаѡк** (RMS)¹¹⁷, notowany także u Daničića **сирѡмаѡхъ** ‘pauper’ i w pozostałych słownikach serbskich. Ostatnim jest wyraz **сѣрѡак** (RMS; SR; Popović)¹¹⁸, występujący od XIII wieku, na przykład w słowniku Daničića **сѣрѡакъ** ‘servus’.

¹¹⁵ Wyraz motywowany wyrażeniem przyimkowym *pod rukom* ‘pod ręką’.

¹¹⁶ W słowniku Kurzbeka **убоѡгѣй** ‘бѣднѣй, нѣмѡщѣй, Armer, Pauper’ (Kurzbek: 37) i w słowniku Vuka (z Dubrownika) i Popovića formy **убог** ‘arm, miser’ i **ѡбоги** ‘der Bettler, mendicus’, **ѡбогаѡ** ‘ein Armer, miser’ (SR; Popović).

Pśl. przymiotnik **ubogъ* ‘biedny, ubogi’ został utworzony od pśl. **bogъ* ‘szczęście, bogactwo, udział, dola’ za pomocą pref. **u-* ‘od’, dawne znaczenie oddzielania od czegoś, a więc **ubogъ* znaczyłby pierwotnie ‘taki, który został odsunięty od swego udziału, który nic nie otrzymał; człowiek pozbawiony bogactwa, szczęścia’ > ‘ubogi, nieszczęśliwy’ (Popowska-Taborska 2004: 155).

¹¹⁷ W słowniku Kurzbeka jest poświadczona forma **сирѡмаѡхъ** ‘ein Armer’ (KurzbekLeks: 244) i **сирѡмашнѣй люди** ‘arme Leute’ (Kurzbek: 37), a w słownikach Vuka i Popovića **сирѡма**, **сирѡмаѡх** ‘der Arme, pauper, miser’ oraz **сирѡмаш** coll. ‘die Armen, paupers’ (SR; Popović).

Ten poświadczony tylko w językach południowosłowiańskich pśl. derywat **siromachъ* (cs. *siromachъ*) został utworzony od pśl. **siromъ* ‘biedny’, prawdopodobnie jako part. praes. pass. od niepoświadczonego czasownika, spokrewnionego z pśl. **sirъ* ‘osierocony, sam’.

¹¹⁸ Derywat utworzony za pomocą suf. *-ak* od pśl. przym. **sirъ* ‘osierocony, sam’.

W okresie panowania tureckiego struktura społeczna Serbii uległa nieznacznej zmianie, wprowadzając podziały oparte przede wszystkim na religii. W miejscach chrześcijańskiego władcy i korpusu urzędniczego pojawili się namiestnicy tureccy, lokalni naczelnicy miast i okręgów oraz urzędnicy rekrutowani spośród lokalnych muzułmanów lub sprowadzani z innych części imperium. Chrześcijańska, serbska szlachta powoli zanikała, a w jej miejsce powstawała nowa muzułmańska warstwa posiadaczy ziemskich, którzy, jak dawniej *pronijarzy* i *baštinici*, w zamian za określone świadczenia na rzecz władcy cieszyli się wolnością osobistą. Wszystkie te grupy społeczne – urzędnicy, członkowie nowo tworzącej się szlachty muzułmańskiej, posiadacze ziemscy – tworzyły warstwę uprzywilejowaną i lojalną wobec władzy osmańskiej.

Serbowie i inni słowiańscy poddani tureccy natomiast zamieszkiwali obszary wiejskie, zajmując się przede wszystkim rolnictwem lub pasterstwem. Tworzyli oni warstwę najniższą, obłożoną licznymi świadczeniami na rzecz swych nowych, tureckich panów, zachowując jednocześnie swoją dawną, średniowieczną organizację wspólnot wiejskich lub tworząc na nowo, głównie w regionach górskich, wspólnoty rodowe. Ciągłe istniał system feudalny, który był jednak raczej modyfikacją starszego systemu niż nowością. Chłopi zobowiązani byli do różnych świadczeń finansowych i materialnych, w tym także do określonej ilości robocizny na rzecz panów. Największą zmianą był podział religijny silnie nakładający się na podział społeczny – chrześcijańskich poddanych i muzułmańskich panów.

Niemuzułmańskich poddanych, na których spoczywał obowiązek płacenia daniny władcom tureckim, a także ogólnie wszystkich niemuzułmańskich obywateli imperium¹¹⁹, określano mianem **paja** (RMS)¹²⁰. W Serbii wyraz ten oznaczał głównie serbskich, prawosławnych poddanych imperium tureckiego mieszkających na wsiach i zajmujących się rolnictwem lub pasterstwem, a także *hajduków* i innych słowiańskich buntowników. Było to określenie członków najniższej warstwy społecznej w paszalyku belgradzkim, a w okresie późniejszym również ogólnie ludzi biednych, ubogich. Wyraz występuje w słownikach Mihajlovicia od końca XVIII wieku (**paja** (GzRSR 1791), **рая** (PosrbOV 1845) i **раја**, **рајалук** ‘поданици турског царства’ (KK-ER 1821)), a także w słowniku Vuka i obydwu słownikach Popovicia (**paja** coll. ‘die Unterthanen, subditi; у Турскоме царству раја се зову сви људи који не вјерују Турске вјере’).

¹¹⁹ Poddanego tureckiego określano terminem **pajetин** ‘poddany turecki, który nie był muzułmaninem, niewierny, poddany chrześcijański’ (RMS; SR; Popović; PopovićTur). Z okolic Nikšića są potowane formy **paetник** i **pajetник** ‘миран, радан, добродушан мушкарац’, ‘неборбен човек, поданик, послушник власти, хришћанин рајетник у турској царевини’ (Nikšić) oraz **pajetник** ‘paetник, хришћанин у Турској који је плаћао харач’ (Nikšić).

¹²⁰ Poświadczenia gwarowe: **paја** (RVG) i **paја** ‘обесправљени турски поданици немуслимини, бесправна маса’ (Nikšić) oraz **paја** ‘намуслимански поданици у некадашњој Турској; народ, сиротиња углавном хришћани’ (RPosav).

Zapózyczenie z tur. *rāya*, *reaya* < ar. plur. *rāā_yā* ‘stado; poddani’, sg. *rāi_yyā*.

Jako olbrzymie multietniczne i multireligijne państwo, dla zapewnienia spokojnego współżycia wszystkich swych poddanych, imperium osmańskie musiało zapewnić ramy prawne i pewien stopień autonomii wszystkim nieislamskim wspólnotom religijnym (choć nie oznaczało to zaprzestania prowadzenia procesów islamizacyjnych, na przykład wśród chrześcijańskich mieszkańców Bałkanów). System prawny imperium opierał się na prawie wyznaniowym (system szariatu, oparty na Koranie i Sunnie), a jego uzupełnieniem był system prawa świeckiego – *Kanun*, instrument cywilnego kierowania państwem. Zaletą tego ostatniego było to, że w części opierał się na prawie zwyczajowym danego terytorium, tradycyjnym, zastanym na podbitym terenie (w Serbii między innymi na średniowiecznych kodeksach prawnych). Szariat zezwalał niemuzułmanom być obywatelami państwa muzułmańskiego, zapewniał im ochronę i prawo do życia, prawo wolności osobistej, majątku i wyznania, chronił ich majątek (w zakresie prawa majątkowego i obligatoryjnego chrześcijan zrównywał z muzułmanami). W obrębie prawa wyznaniowego wspólnoty niemuzułmańskie posiadały autonomię i każdą sprawę nie dotyczącą bezpośrednio wyznawców islamu ludność innego wyznania mogła załatwić w obrębie wspólnoty – *milletu*¹²¹. Dotyczyło to także spraw rodzinnych i dziedzicznych. Życie niemuzułmanów było jednak ściśle ograniczone wąskimi ramami prawa szariatu. Ich obowiązkiem było płacenie haraczu lub dżizji (podatku pogłównego), a także przestrzeganie prawa, respektowanie islamu i potwierdzanie jego wyższości nad innymi religiami. Od chrześcijańskich poddanych szariat wymagał:

(...) обавеза предавања шеријатских пореза; поштовања муслимана уз уклањање с пута и уступање места; гошћења муслиманских путника до три дана; забрана изградње нових цркава и манастира, гласног јавног боголужења и истицања верских обележја, употребе клепала и звона и сахрањивања у близини муслимана; забрана преобраћања (муслимана) и спречавања добровољног преласка у исламску веру; забрана подражавања муслимана у одевању, фризури, говору; забрана промене начина облачења утврђеног за одређену верску заједницу; забрана јахања и ношења оружја; забрана продаје недопуштених намирница и пића муслиманима; забрана подизања кућа виших од муслиманских; забрана склапања брака између немуслимана и муслиманке; неприхватање сведочења против муслимана у суду и друге мање или више значајне одредбе (Фотић 2005: 37).

Drugim z określeń niemuzułmańskich poddanych w imperium jest **зѝмија** (RSAN)¹²². Wyraz ten oznaczał niemuzułmanina, poddanego tureckiego, najczęś-

¹²¹ System *milletów* określał prawa i obowiązki ludności niemuzułmańskiej w imperium tureckim. Z jednej strony każda z podbitych wspólnot (na przykład prawosławna, żydowska, ormiańska) cieszyła się określoną swobodą co do wyznania i kultury, posiadała możliwość rozwiązywania sporów w obrębie swoich wspólnot, z drugiej zaś – członkowie *milletów* byli obłożeni dużo większymi daninami i świadczeniami, a także byli pozbawieni możliwości awansu społecznego w armii i administracji tureckiej.

¹²² Wyraz *zimija* ‘poddany niemuzułmański, raja’ zapożyczono z tur. *zimmi* < ar. *dimmiyy* ‘chrońnieni, zabezpieczeni’.

ciej chrześcijanina, który, choć posiadał prawo używania własnego języka, pisma i wyznawania własnej wiary, to z różnych względów, głównie ekonomicznych i z chęci podniesienia swojej pozycji społecznej, podlegał procesowi islamizacji. W czasie działań wojennych wyraz był również używany w znaczeniu niewolnika, jeńca (Столић, Макуљевић 2007: 23).

Wśród ogólnej grupy poddanych chrześcijańskich można wymienić konkretne określenia osób zobowiązanych do określonych świadczeń na rzecz państwa lub swoich bezpośrednich panów oraz osób, które miały obowiązek płacenia danin i podatków państwu tureckiemu. Do pierwszej grupy poddanych, zobowiązanych do szarwarku, należeli między innymi *kulučar*, *saraor*, *beglučar*. Pierwszy z nich, **кѹлучѧр** ‘osoba, która jest zobowiązana do pańszczyzny, szarwarku oraz obowiązkowych robót drogowych, która pracuje w *kuluku*’ (RMS; RSAN; RJAZ)¹²³, notowany jest od XIX wieku: **кулучар** (KK-ER 1834) i **кулучар** (RSGV). W formie **кулукчија** ‘који ради на робији’ pojawia się w słowniku turcyzmów (PopovićTur). Oprócz znaczenia podstawowego na początku XIX wieku było to również określenie pracowników wykonujących obowiązkowe prace przy budowie dróg, umocnień, obiektów użyteczności publicznej – robotników „na szarwarku”¹²⁴. Innym określeniem pracowników zobowiązanych do szarwarku jest **сарѧор** (RMS)¹²⁵, występujący w XVIII i XIX wieku także w formie *sarahor*. Z XVI i XVII wieku dwukrotnie zanotowana jest forma *sarahorija* ‘neki rod vojske, tobđžije’ i ‘coll. sarahor’. W znaczeniu ‘robotnik’ wyraz pojawia się w słowniku Vuka **сарѧори** pl. ‘die Arbeiter, operae’ i u Popovicia **сараор** ‘Arbeiter (z.B. beim Strassenbau)’. Dokładniejsze objaśnienia znajdują się w słowniku turcyzmów Popovicia, gdzie **сараор** to ‘коњушар’ i ‘у Турској становници некојих села, који су били ослобођени од обичних дажбина, али су зато морали да оправљају и у добром стању да одржавају какво укрепљење, тврдињу’ (PopovićTur). W tym samym znaczeniu wyraz notują dokumenty Kancelarii Książęcej z 1816 roku: **сараор** ‘човек ослобођен од порезе, али обавезан за јавне радове’ (KK-ER). W Wojwodinie są poświadczone dwie formy: **сарѧор** ‘радник, кулучар’ i **сѧраор** ‘кулук’ (RSGV). Robotnika pracującego na ziemi bega nazywano **бѧглучѧр** (RSAN).

Inne nazwy poddanych tureckich to na przykład dokumentowany od XVII wieku wyraz **кѹл** ‘niewolnik, sługa’ oraz coll. ‘naród, lud’ (RSAN)¹²⁶, **мултезим**

¹²³ Wyraz utworzono od tur. *kuluk* ‘pańszczyzna; bezpłatna praca na rzecz państwa’ (< tur. *kulluk* ‘pańszczyzna, służba, niewolnictwo’) i serbskiego suf. *-(j)ar*.

¹²⁴ W Czarnogórze na przełomie XVIII i XIX w. tytuł *kulučar* nosili również sędziowie – członkowie *Kuluk*a, czarnogórskiego sądu powołanego w 1798 r. przez władzę Petra I Petrovicia (Љушић 2001: 318).

¹²⁵ Poświadczony w słowniku Škaljicia *sarahor*, *serahor*, *salahor* i *saraor* ‘wojownik, który w zamian za obronę twierdzy lub określonego miejsca był zwolniony z obowiązku uczestnictwa w wojnie i innych zobowiązań natury wojskowej’ i ‘tytuł specjalnej służby na dworze osmańskim’ został zapożyczony z tur. *salahhor*, *serahhor*, *silahhor*.

¹²⁶ Zapożyczenie z tur. *kul* ‘niewolnik’.

‘поданик (спахијски), потчињени, закупник, кмет’ (PopovićTur)¹²⁷ oraz **башија** ‘кмет’ (RTimok) i **башија** ‘првак, старешина’ (RJug).

W ramach tureckiego systemu feudalnego poddani chrześcijańscy pracowali najczęściej na majątkach należących do szlachty tureckiej, nazywanych *çitluk*, *spahiluk*, *timar*, *zıjemet*. Podstawowym określeniem kmieci mieszkających i pracujących na *çifluku*, którzy w zamian za określone świadczenia i czynsz uprawiali ziemię *agi*, był wyraz **чифчија**, **чивчија** (RMS)¹²⁸. Wyraz w formach *çifçija*, *çivçija* i *çipçija* jest poświadczony w XIX wieku, na przykład **чифчија** ‘пољоделац, тежак’ (SR; PopovićTur) i w gwarach. W okresie panowania tureckiego *çifçija* oznaczał następcę średniowiecznego *meropaha*, chłopą żyjącego i pracującego na dobrach tureckich feudałów, *çitluk-sahibij*. W swoim słowniku pod hasłem **читлук** Vuk podaje, że „Господар од читлука зове се Турском ријечи *читлук-сахибуја*, људи који сједе на његову читлуку његове су *чифчије* или (као што се у Босни говори) *кмети*, а он је њихов *ага* или *господар*”. Члорп обцијени били рорзног родзју свијдченијми пиенијезнијми и натуријлијми („од жита деветак, а у име деветка од поврђа и од сијена Тршићани (гдје сам се ја родио) дјвали су му на пореску главу по пет ока граха, по једну оку тежине и на кућу по јуњгу масла”) oraz обовијзким прас на рзеч влјасцијела зијми (рочзјаткову вилјачнијне в леци, а рорњиеј рорвнијне в зимие). Под панованијем Турков *çifçije* били обцијени нијмал идијтијчнијми зобовијзјанијми јак срједнијвиечни *meropahowie* на *baştinach* i *pronijach* (Новаковић 2002: 197–198).

Na terenie Bośni, wśród najniższej warstwy społecznej, pojawiali się także члорпи музулманіе окреслани міанем **балија** ‘музулманіски члорп, ктору провјдзи примітывне жывіе, прости і нивыкшзјалкону музулманіски виеініак’, кторі доіе шывкво стаіе погардлівум окресліеніем музулманов (таким јест і в језыку вспорчеснум в одніесіеніу до Босзніаков) (RMS; RSAN)¹²⁹. Wyraz *balija* ројавіа сіе од XVIII виеку в значеніах ‘poruga Turčinu’ i ‘Turčin seljak’: **балија** означаа ‘(verächtlich) der Türke, Turca (per convicium)’ (SR; Popović), **балија** ‘прост Турчін, селјак’ (RSR) і **балија** ‘тако Србі са презиранијем означавају Турчїна’ (PopovićTur). W słowniku Škaljčicia *balija* то музулманіски примітывну виеініак, прости члорвек, члорвек з луду, ктору не належу до вјарств влјзшзјих луб выкшзјалконуих. То также назва огорлна прстего, суровего, прстакіего члорвекіа і погардліва назва Боініака-музулманїна¹³⁰.

¹²⁷ Z tur. *multezim* ‘poddany’.

¹²⁸ W gwarach są poświadczane formy **чифчија** (RProš), **чипчїја** (RVG), **чивчија**, **чипчија** (Nikšić) oraz **чивчија**, **чифчија** (RPosav) i **чипчїја** (RLesk).

Wyraz jest zapożyczeniem z tur. *çiftçi* (*çift-çi*) ‘chłop, rolnik’ < tur. *çift* ‘para wołów do orania’ i suf. *-çi*.

¹²⁹ Zapożyczenie z tureckiego imienia *Bāli* ‘staruszek’ < ar. *bāli* ‘starość, zabytek; stary’. Poświadczona jest także w znaczeniu kolektywnym forma **балїлук** ‘sposób życia’, ‘pogardliwa nazwa muзулманов’ oraz ‘część miasta, zamieszkała przez музулманов, *balije*’ (RSAN).

¹³⁰ Wsporчесніе в гварах чзарногоріскїх і сербскїх влстєпују, прзедє влсзткїм в значеніу погардлівум јакו ‘nazwa боініако-hercegовїніскіего музулманїна луб Турка’, ‘poturczeń-

Z tego okresu pochodzi także kilka innych, obcych, nazw chłopów zależnych, a wśród nich występują turcyzmy **гѣца**, **гѣцо** pogardliwie ‘chłop, wieśniak (najczęściej dotyczy chłopów narodowości serbskiej)’, ‘człowiek z Serbii właściwej, Šumadii; człowiek z Serbii’ oraz reg. ‘liliput, krasnal’ i ‘skarłatę prosię’ (RMS; RSAN)¹³¹, **тежѧк-бѧша** reg. ‘najlepszy i najbardziej wydajny rolnik we wsi’ i w okresie panowania tureckiego w Bośni nazwa najlepszego rolnika (RMS)¹³² oraz **хѠрѧт**, **хѠрѧтин** ‘prostak, dzikus, grubianin’ (RMS)¹³³, **хорѧтинь** ‘сељанин’ (PosrbOV 1846) i **хѠрѧтин**, **Ѡрѧтин** ‘Bauer, Halunke, Spitzbube, nebulo’ (SR). Z języka włoskiego zapożyczono określenie mieszkańca wsi, chłop, **вилѧн** (RSAN)¹³⁴. Wyraz ten występuje w słowniku Vuka w formie **вилѧн** ‘seljak’ (SR) oraz w formie **vilān** – jako pogardliwe określenie ‘seljak, seljačina’ (CrnogR) i **вилѧн** ‘неотесан, простачки, погрдно сељак, простак’ (RomGrecCG).

W okresie tureckim są notowane pierwsze poświadczenia niektórych nazw pasterzy, czyli tej bardzo zróżnicowanej etnicznie części społeczeństwa serbskiego, która według części naukowców wpłynęła na tworzenie się dynarskich wspólnot rodowych. Podstawowe określenie **чѠбан**, **чѠбанин** (RMS; RSGV)¹³⁵ po raz pierwszy jest poświadczone w XVII, a następnie w XVIII wieku **чѠбан(ин)** (GzRSR 1702), **чѠбанинѧ** ‘der Schäfer’ (KurzbeLeks: 309), potem **чѠбанин**, **чѠбан** ‘der Hirt, pastor’ (SR; Popović; KK-ER) i współcześnie w gwarach. Naczelnikiem pasterzy był **чѠбанбаша** (RMS; RJAZ; SR; Nikšić) oraz **чѠбѧнбаша** ‘haja’ (RTimok).

Wśród nazw członków warstw niższych pojawiają się także nowe określenia najemników, robotników pracujących za wynagrodzenie. Wśród nich można wymienić na przykład **ѧѧлучѧр** i **ѧѧлучѧр** ‘ten, który pracuje za miesięczne wynagrodzenie; najemnik’, **ѧѧлучѧр** ‘osoba, która pracuje za pieniądze, najemnik’ (RPirot) oraz **ѧѧлѧѧиѧѧ**, **ѧѧлѧѧѧиѧѧ** ‘najemnik’ i ‘żołnierz najemnik’ (RMS; RSAN), **ѧѧлѧѧѧиѧѧ** ‘плаћеник’ (KK-ER 1818)¹³⁶. Drugim określeniem jest **ѧрѧт**, **ѧрѧтѧр** i **ѧрѧтѧр**, **ѧрѧтѧш**, **ѧрѧтин** oraz **ѧрѧт**, **ѧрѧтин** ‘pracownik

ca’ i ‘prostaka, chama, wieśniaka’ formy **бѧлиѧа** (UR), **бѧлиѧа** (Njegoš), **бѧлиѧа** (RVG), **бѧлиѧа** (Nikšić), **бѧлиѧа** (CrnogR) oraz **бѧлиѧа** (RPosav) i **бѧлиѧа** (RМаѧ).

¹³¹ Z tur. *geĝe* ‘głupek, idiota, wariat’.

¹³² Słowiańsko-turecka hybryda utworzona od słow. *težak* ‘wyrobnik, chłop’ i tur. *başa* ‘przywódca, naczelnik’.

¹³³ Zapożyczenie z tur. *hoyrat* i *horyat*, a tam z gr. *χαριατς* ‘wieśniak, chłop’.

¹³⁴ Zapożyczenie z wł. *villano* ‘wieśniak, chłop; prostak’, późnołac. *villanus* ‘wieśniak, chłop’.

¹³⁵ Wyraz *čoban* oraz forma z suf. *-in čobanin* pochodzą z tur. *čoban* ‘pasterz’ (< pers. *šubān*) albo z rum. *cioban* ‘pastuch, pasterz’. Złożenie *čoban-başı* (tur. *čoban* ‘pasterz’ i *başa* ‘naczelnik’).

¹³⁶ Wyraz *ajlukčija* został zapożyczony z tur. *ajlykçi* ‘pracownik z comiesięcznym wynagrodzeniem’, a *ajlučar* jest serbskim derywatem z suf. *-(j)ar* utworzonym od tur. *aylık* ‘miesięczne wynagrodzenie’ (*ay-lik*) < *ay-* ‘miesiąc’, które w słowniku Vuka oznacza najczęściej ‘żołd wypłacany co miesiąc żołnierzom’.

najemny, najemnik; pracownik przymusowy, *kulučar*' (RSAN)¹³⁷, poświadczony od XVII wieku. W XIX wieku notowany w słowniku Vuka **àргатàр, àргатин** 'mecenarius', Popovicia **àргатар, àргаташ, àргатин** 'Taglöhner' i słownikach Mihajlovicia **àргат** (1816) i **àргатин** (KK-ER 1824) oraz **àргатинь** (PosrbOV 1845)¹³⁸.

Wyżej wymienione grupy społeczne obejmują najczęściej ludność wiejską, która zajmowała się uprawą roli lub wypasem zwierząt. Członków grup najniżej usytuowanych na drabinie społecznej można było jednak spotkać także w miastach, silnie wówczas zróżnicowanych etnicznie i religijnie, gdzie jedną z najliczniejszych grup społecznych i zawodowych, obok kupców i warstwy urzędników, byli rzemieślnicy – *zanatlije* (por. s. 131–132). Ta dość liczna grupa, w niniejszej monografii zaliczona do warstwy średniej, kształciła młodych ludzi przyuczających się do zawodu rzemieślnika. Byli to najczęściej młodzi chłopcy, którzy przybyli ze wsi, aby w mieście nauczyć się rzemiosła. Grupa terminatorów tworzyła pewną hierarchię zależną od stopnia zaawansowania i stażu przy swoim mistrzu. Najniżej w hierarchii uczniów stał **шєррт**, 'chłopiec, który uczy się rzemiosła, który terminuje u swego mistrza' (zwykle dodatkowo wykorzystywany jako bezpłatna pomoc w pracach domowych mistrza), (RMS; RJAZ)¹³⁹. Wyraz jest notowany od początku XVII wieku, na przykład **шєррт** 'terminator, uczeń u mistrza' (GzRSR 1724; KK-ER; SR; Popović; PopovićTur).

Šegrtami określano przede wszystkim nieletnich praktykantów, terminatorów, którzy w zamian za naukę rzemiosła oraz kwaterę i wyżywienie pomagali swemu mistrzowi w pracowni, a także w pracach domowych (czasem znacznie więcej czasu spędzali, wykonując te prace, niż ucząc się zawodu). O ich ciężkim położeniu i dodatkowych obowiązkach Vuk pisał, że

Шєррти су у нас, особито у Србији и Босни, као прави робови. Они носе воду, цијепажу дрва (код гдјєкојијєх мајстора иду с коњем у шуму те сијєку и доносе кући), ложе ватру, готове јєло, перу судове, мијєсе хлєб, перу кошуљє, носажу и забављажу дјєцу и запирају их кад се које испогани, перу собе и басамке, чисте харове и кошаре, тимаре и поје коње, и т. д. (SR).

W większości *šegrtowie* pochodzili ze wsi, a praktyki odbywali w miastach. Terminowanie, które najczęściej rozpoczynali w wieku 10–14 lat, trwało około 3 lat. Po tym okresie praktyki byli zobowiązani zdać egzamin na stopień *kalfy* – czeladnika (tzw. *kalfenski ispit*), po którym, już jako *kalfowie* (stopień wyżej na

¹³⁷ Zapożyczenie z tur. *ırgat* (<gr. *έργάτης*, ngr. *άργάτης*), z przejściem nagłosowego *i* > *a* (formy z suf. *-ar, -aš, -in* powstały na gruncie serbskim).

¹³⁸ Poświadczenia gwarowe w znaczeniu 'pracownik fizyczny, robotnik dniówkowy, pracownik najemny' z Czarnogóry: **àргàт** (CmnoGR), **àргат, àргàтин** (RVG), **àргат** i **ргат** (Nikšić), **àргат, àргат, àргатин** (RomGrecCG). W gwarach serbskich w podobnych znaczeniach zanotowano formę **àргат, àргàтин** (RPirot), **ргàтин** (RTimok), **àргàт** (RJug), **àргат, àргатин, иргат, иргатин** (RPosav) oraz w Wojwodinie **àргат, àргатин, àргàтин** (RSGV) i **àргат** (VojvR).

¹³⁹ Wyraz pochodzi z tur. *şakırt* < pers. *šāgird*.

drabinie cechowej), za swą pracę zaczynali otrzymywać wynagrodzenie. Ciągłe jednak pozostawali przy swym nauczycielu i mistrzu. Dopiero po upływie kolejnych kilku lat otrzymywali dyplom i sami stawali się mistrzami cechowymi i mogli samodzielnie prowadzić pracownie (Вулетић, Мијаиловић 2005: 18).

Wyżej w hierarchii stał więc **ка̀лфа** ‘czeladnik’, osoba, która po odbyciu praktyki ucznia cechowego i zdaniu egzaminu, uzyskała wyższy stopień specjalizacji. Stawała się wówczas pomocnikiem rzemieślnika (mistrza cechowego) lub kupca (RSAN)¹⁴⁰. Wyraz jest poświadczony od końca XVII wieku (SSZiN 1698), w XVIII wieku: **калва** (1706), **калфа** (GzRSR 1714) i **калфа** ‘der Gesell’ (KurzbeLeks: 75) i w XIX wieku: **калфа** (KK-ER; PosrbOV), **ка̀лфа**, **калва** ‘Geselle, opifex’ (SR; Popović). Byli to młodzi ludzie, w hierarchii znajdujący się ponad *šegrtami*, którzy po co najmniej dwóch latach pracy w zawodzie mieli prawo zdawać egzamin mistrzowski. W XIX-wiecznej Serbii *kalfowie* stanowili 25–50 procent wszystkich robotników w miastach, a większość z nich pracowała w rzemiośle.

Służących określano zazwyczaj mianem **измѐһар** ‘osoba, która służy u kogoś, sługa, służący, pomocnik’ oraz ‘agent, zdrajca, osoba, która potajemnie komuś służy albo działa przeciw interesowi ogółu’ (RSAN)¹⁴¹. Wyraz jest notowany w XIX wieku w postaciach *hizmećar*, *hizmedžija* oraz *hizmećarka*, *hizmećarica* (RJAZ), a także **измѐһар** ‘Diener, слуга’ i **измѐһарка** ‘Dienerin, слушкиња’ (SR; Popović) i **измеһар** ‘слуга, послужителъ’ (KK-ER; RSR; PopovićTur). W gwarach są poświadczone formy **изме́сар** ‘слуга, послуžitelj’, ‘čankoliz, ulizica’ (CrnogR), **измеһар** ‘слуга, најамник, који је надничар за тешке исцрпљујуће послове’ (Nikšić) oraz **измеһар** i **измеһарка** (RKam¹).

Do tej grupy społecznej można zaliczyć także wynajmujących, dzierżawców określanych mianem **кира̀ђија**, **кира̀ђија**, a historycznie ‘chłop, który wynajmował się do pracy na dobrach *spahii* (w tureckim systemie feudalnym)’ (RSAN)¹⁴². Wyraz występuje od XIX wieku w znaczeniu ‘najemca, dzierżawca’: **кира̀ђија**, **кира̀ђија** ‘der Miethwohner, Miethman, inquilus’ (SR; Popović) oraz **кира̀ђија** ‘закупац’ (KK-ER 1818). Jako ‘domownik, lokator’ notowany w słowniku Popovića **кира̀ђија** i Mihajlovicia **кирайджія** (PosrbOV 1815). W słowniku gwarowym z Wojwodiny **киријаш** to ‘сиромах, који нема сопствени кров над главом, па живи код неког, за новце; подстанар’ (VojvR), a w Maczwie **кира̀ђија** ‘станар’ ‘онај који кирија, најамни превозник’ (RMać) i Posavinie **кириција**, **һириција**, **киријаш** (RPosav).

Wielkie zmiany polityczno-ekonomiczne i społeczno-kulturowe, które na przełomie XVIII i XIX wieku objęły znaczną część Europy, szczególną formę przybrały na Bałkanach. Po chwilowej obecności wojsk austro-węgierskich na

¹⁴⁰ Wyraz przejęty z tur. *kalfa* < ar. *ḥalīfā* ‘zastępca’.

¹⁴¹ Zapożyczenie z tur. *hizmetkâr* od *hizmet* ‘służba, usługa’ z sufiksem tworzącym wykonawców zawodów *-kâr*.

¹⁴² *Kirajđija* ‘lokator, wynajmujący’ zapożyczono z tur. *kiracı* (< tur. *kira* ‘dzierżawa, czynsz’ + suf. *-cı*).

ziemiach na południe od Dunaju w XVIII wieku, a potem wojsk Napoleona w części nadmorskiej Bałkanów, ludność serbska i czarnogórska podejmowała coraz bardziej intensywne działania mające wyzwolić ją spod tureckiego jarzma. Serbom udało się to osiągnąć w pierwszej połowie XIX wieku, kiedy po dwóch powstaniach ich kraj uzyskiwał powoli coraz większą autonomię. Jednocześnie ze zmianami politycznymi zmieniały się zarówno struktura etniczna i religijna nowo kształtującego się państwa, jak i jego struktura społeczna, zwłaszcza w coraz mniej orientalnych miastach. Od początku XIX wieku wśród ludzi sytuowanych najniżej w hierarchii społecznej zaczęły powstawać nowe kategorie osób, a wraz z nimi zaczęły się pojawiać nowe terminy, których tworzenie było oparte na rodzimym języku serbskim, ale częściej zapożyczano je z języków sąsiednich (niemieckiego, węgierskiego i włoskiego) lub innych języków europejskich, z którymi Serbia i Czarnogóra miała kontakty polityczne i kulturalne (francuski, rosyjski).

Z tego okresu pochodzi nowe określenie członków niższych warstw społecznych, plebejuszy: **плѣбѣј** i **плѣбѣј**, **плѣбѣјац** ‘człowiek z ludu, pospółstwa, prosty człowiek, plebejusz’ oraz **плѣбс** ‘lud, pospółstwo, plebs’ (RMS)¹⁴³. W XIX wieku wyraz jest notowany w formie **плебеј** ‘припадник слободне, али политички бесправне масе у Риму’ (GzRSR), **плебеяць** ‘człowiek z ludu, plebejusz’ (PosrbOV 1856) oraz **плѣбс** ‘народ, пук’ (RSR). Drugim, silniej nacechowanym pejoratywnie określeniem jest **прѣстѣк** ‘prostak; osoba niewykształcona’ i ‘plebejusz, osoba, która nie należy do warstw wyższych’ (RMS), udokumentowanym w XIX wieku w słowniku serbskich puryzmów: **прѣстакъ** ‘паор, бена, сѣљанин’ (PosrbOV 1809) oraz w słowniku Vuka i Popovicia **прѣстѣк** ‘ein gemeiner Mann’.

Na określenie poddanych w systemie feudalnym, osób zależnych od swych panów wprowadzono (analogicznie do formy rosyjskiej) określenie **пѣдѣјник**, **пѣдѣјник** i **пѣдѣјник** ‘osoba, która znajduje się w stosunku poddaństwa, która jest podporządkowana władzy feudała; poddany’ oraz ‘osoba, która posiada obywatelstwo jakiegoś państwa, obywatel’ (RMS). W słowniku Kurzbeka występuje forma przymiotnikowa zapożyczona z rosyjskiego **пѣддѣный** ‘вѣзалѣ, der Vasal, der Unterthan’ (Kurzbek: 545; KurzbekLeks: 167), a w XIX wieku zanotowano postaci **пѣдѣјник** ‘Unterthan’ (Popović) i **пѣдѣјникъ** ‘вѣзал’ (PosrbOV 1808) (pl. **пѣдѣјници** i **пѣдѣјници** (PosrbOV 1845)¹⁴⁴. W podobnym znaczeniu zanotowana jest w słowniku czarnogórskim forma **пѣдлѣжѣник** ‘poddany’ (CrnogR). Człowiek znajdujący się we władaniu pana, gospodarza, całkowicie od niego zależny, a także osoba pozbawiona wolności to **нѣвѣлѣжѣник**, **нѣвѣлѣжѣник** (RSAN;

¹⁴³ Zapożyczenie z niem. *Plebejer*, a tam z łac. *plēbēius* ‘prosty, plebejski’ i *plēbēs, plēbs* ‘lud, naród’. Być może forma *plebej* została przejęta z ros. *плѣбѣј* ‘człowiek z masy, plebejusz’.

¹⁴⁴ W słowniku Njegoša poświadczono są formy **пѣдѣјник**, **пѣдѣјник**, **пѣдлѣжѣник**, a w gwara: **пѣдѣјник** ‘podanik, држављанин’ (RTimok; RCR²), **пѣдѣјник** (RKM), **пѣдѣјник** ‘obywatel’ (RSGV) i **пѣдѣјник** ‘podanik’ (CrnogR), **пѣдѣјник** ‘poddany, obywatel, rodak’ (RVG), **пѣдѣјник**, **пѣдѣјник** ‘грађанин, припадник државе, држављанин’ (Nikšić).

RJAZ)¹⁴⁵. Wyraz ten jest poświadczony w słowniku Kurzbeka: **НЕВОЛНИКЪ** (Kurzbek: 206, 293, 318). W formie **НЕВОЛЬНИК** występuje w słowniku Vuka ‘koji je у невољи, Bedränggte, Unglödliche, homo sollicitus, miser’ (SR) i Popovicia ‘Bedrängter; Leibeigener; Unglödlicher’ (Popović). W gwarze Vasojevićiów natomiast **НЕВЪЛЬНИК** to ‘мученик, роб’ (RVG).

Z XVIII i XIX wieku pochodzą określenia osób zobowiązanych do płacenia podatków, danin. Wśród nich można wymienić na przykład **дѣнѣк** (RSAN) i **дѣнѣк** ‘Ort wo man den Tag zubringt’ (SR; Popović) oraz **порціѣаш** (RMS; Popović; GzRSR 1748). Powiązane z nimi są określenia osób wykonujących pracę w ramach szarwarku, którzy mieszkają i pracują na ziemiach monasterskich, odpowiedniki *kulučarów*: **паѣениѣаш** (RMS; RJAZ; SR; Popović) i **прѣavorац** (RMS; SR; Popović). W *Azbučniku SPC* te dwie ostatnie nazwy dotyczą mieszkańców *prjnavora*, którzy w średniowieczu podlegali prawu wojskowemu, a na dobrach monasterskich pełnili służbę jako *vojnici-pronijari*, użytkownicy/dzierżawcy ziemi w zamian za służbę wojskową (Перуничіћ: 32–33).

Nowe wyrazy określające rolników, chłopów – zarówno pańszczyźnianych, zależnych od feudałów, jak i wolnych chłopów, którzy po zniesieniu pańszczyzny stali się posiadaczami uprawianej przez siebie ziemi, to rodzimy **рѣтѣр** ‘der Aderer, arator, тежак’ (RMS; SR; Popović)¹⁴⁶ oraz obce *paur*, *parasnik*, *jobađ* i *mužik* – zapożyczone w wyniku codziennych, bezpośrednich kontaktów Serbów z członkami innych narodów, Niemcami i Węgrami z terenów Wojwodiny. Takim bezpośrednim zapożyczeniem z języka niemieckiego, które jest poświadczane od XVIII wieku na ziemiach północnych, był wyraz **пѣор**, **пѣур** ‘wieśniak, chłop’ (RMS)¹⁴⁷, **пѣоръ** ‘Zinsbar, ein zinsbarer Bauer, der seine Abgaben an Gelde bezalt’ (Kurzbek: 700) oraz **паор** (1708), **пахор** (1717), **паур** (GzRSR 1791, 1708) i **паоръ** (PosrbOV 1787)¹⁴⁸. Wyraz jest notowany głównie w regionach północnych, na przykład w słowniku Vuka z Wojwodiny oraz w słowniku Popovicia **пѣор** ‘der Bauer, Landbauer, rusticus, сѣљак’, a także w słowniku gwar serbskich w Wojwodinie: **пѣвор**, **паворіѣаш**, **пѣворин**, **пѣор**, **пѣор** ‘wieśniak’, ‘jednostka miary powierzchni ziemi’ (RSGV), **павор** (VojvR) i **паор** (VojvR; RBanat; RPosav; MČek) i **пѣор** (RRad). Z węgierskiego w tym samym znaczeniu wystę-

¹⁴⁵ Derywat utworzony za pomocą suf. *-nikъ* od psł. **nevoľa* ‘brak woli, przymus, niedola, brak wolności’ (derywat z przeczeniem *ne-* od psł. **voľa* ‘wola, wolność’).

¹⁴⁶ Słow. forma **ortarъ* jest formą sekundarną z zamianą nietypowego suf. **-ajъ* bardziej frekwentynym **-arъ* w wyr. **ortajъ* ‘oracz’.

¹⁴⁷ Zapożyczenie z niem. *Bauer* ‘chłop, rolnik, wieśniak’.

¹⁴⁸ W znaczeniu kolektywnym ‘chłopi, wieśniacy’ oraz hist. i lud. ‘okręg poza Pograniczem Wojskowym w Sławonii i Sremie’ jest poświadczona forma **паоріѣа**, **пауріѣа** (RMS; RJAZ). W słowniku Vuka i Popovicia **паоріѣа** ‘das Provinziale (im Gegensatz der Militärgrenze), provincia rusticorum’, ‘Bauern’. W gwarach Wojwodiny są notowane formy **паоріѣа**, **паорлук**, **паорлук**, **паоршаг**, **паоршѣг** ‘паорски послови’ (RSGV) oraz **паорентина** ‘у Банату се тако зове богат и успешан паор, а у Бачкој је то погрдан израз и значи сѣљачина’ (VojvR) i **паоршаг** ‘рад на земљи, польопривреда, сѣљаштво’ (VojvR).

puje wyraz **параснѣк** (RMS; SR) i w Wojwodinie (Popović)¹⁴⁹ oraz **парас(т)ник** (GzRSR). Drugim hungaryzmem jest **jǒbǎh, jǒbǎhi, jǒbǎh** ‘w czasach feudalizmu chłop związany z ziemią, kmieć’ (RSAN) – węg. *jobbágy*, który notuje Mihajlović: **jobaĥ** (1708) i **obaĥ** (GzRSR 1748). Z rosyjskiego pochodzi wyraz **мужик** ‘chłop rosyjski, który uprawia ziemię swego pana, kmieć; chłop rosyjski w ogóle’ (RSAN) i **муших** ‘селяк (мужик)’ (KK-ER 1827)¹⁵⁰.

Niepewną etymologię (choć wyraz najprawdopodobniej pochodzi z tureckiego) ma pogardliwe określenie **гѣак** ‘prosty, niewychowany człowiek; prostak’ oraz przestarzałe ‘chłop, rolnik, wieśniak’ (RSAN)¹⁵¹. W XIX wieku wyraz ten odnotowany jest w RJAZ w formie *geak* i *gejak*, w słowniku Vuka i Popovicia **гѣак** ‘ein gemeiner ungebildeter Mensch, homo de plebe’ oraz tekstach Milićevicia i Lazarevicia **гејак** ‘pogardliwe określenie prostej, niewychowanej osoby lub chłopca, wieśniaka, rolnika’ (LeksLaza) i w Sremie **гејак** pogardl. ‘wieśniak’ (VojvR).

Wśród określeń rodzimych pojawiają się nowe serbskie złożenia, jak **посельанин** (RMS) i **посельанинѣ** (Kurzbeke: 62, 87), czasem będące kalkami wyrazów niemieckich. Przykładem tych ostatnich są **земљедѣлац, земљедѣлатель, земљерадник, земљодѣлац, земљорадник** ‘chłop, rolnik, osoba, której głównym zajęciem jest praca na roli’ (RSAN), poświadczone w słowniku Mihajlovićcia **земледѣлацъ** (PosrbOV 1787) oraz Kurzbeke **земледѣлецъ** (Kurzbeke: 14, 62; KurzbekeLeks: 64). W słowniku Popovicia zanotowano formę **земљоделац** ‘Landbauer’, a w postaci *zemljoradnik* w pracach Milićevicia. W gwarze Kameniцу pojawia się forma **землодѣлац** ‘земљорадник’ (RKam¹). Drugą możliwą kalką jest wyraz **польопривредник, польодѣлац** i **польоделац** (RMS)¹⁵², w słowniku Popovicia notowany w formie **польоделац** ‘Feldbauer’.

Określeniami chłopów dysponujących (lub niedysponujących) różnej wielkości majątkiem ziemskim są na przykład **беземљаш, беземљак, беземник** ‘rolnik bez ziemi; chłop bezrolny’ (RMS; RSAN), **беземљаш** (UR) i **беземљаш** (RSGV), **малоземљаш** ‘osoba, która posiada niewiele ziemi, która jest właścicielem małego kawałka ziemi, małego majątku’ (RSAN), **малопоседник, малопоседник** ‘właściciel małego majątku, niewielkiego kawałka ziemi’ (RSAN), **средњак** ‘chłop o średnim majątku, który znajdował się pomiędzy bogatymi chłopami a chłopami bezrolnymi’ (RMS) oraz **аграрац** ‘rolnik’, ‘właściciel wielkiego majątku ziemskiego, obszarnik, ziemianin’, ‘osoba, która w wyniku reformy rolnej otrzymała ziemię’, polit. ‘zwolennik lub członek partii ludowej’ (RMS; RSAN)¹⁵³.

¹⁴⁹ Zapożyczenie z węg. *paraszt* ‘chłop, wieśniak’, ‘prosty, prostacki, grubiański’, gdzie ten wyraz jest slawizmem i pochodzi od przymiotnika psł. **prostъ* ‘prosty, niezgięty, wyprostowany, stojący prosto’.

¹⁵⁰ Zapożyczenie z ros. *мужик* ‘chłop, wieśniak (przest.); mężczyzna; mąż’.

¹⁵¹ Formy *geak, gejak* nie mają jasnej etymologii, być może z tur. *kıyak* ‘niełaskawy’.

¹⁵² *Poljodelac* to być może kalka niem. *Feldbauer*, utworzone od *polje* (**pol’e*).

¹⁵³ Derywaty utworzone od niem. *agrarisch* lub franc. *agraire*, od łac. *agrarius* ‘polny, rolny’, *ager* ‘pole’.

Wśród wolnych rolników pojawia się nowa grupa osób dzierżawiących pola i płacących właścicielowi ziemi określoną kwotę. Przede wszystkim chodzi o określenie **арендатор**, **арендаш** ‘osoba, która dzierżawi, dzierżawca, osoba, która bierze coś w *arendę*’ (RSAN)¹⁵⁴. Wyraz jest notowany od XVII wieku, a w słownikach Mihajlovicia występuje od XVIII, na przykład **арендатор** (GzRSR 1785; KK-ER; PosrbOV; RSR; RečZURP: 35), **арендаш** (GzRSR 1793) oraz **арендатор** ‘der Vächter, redemptor, закупник’ (SR) i **арендатор**, **арендаш** ‘Vächter’ (Popović). W gwarach notowane formy **arendatur** (RomanBP), **арендар**, **арендаш**, **арендатор** (RSGV) i **арендаш** (VojvR). Oprócz niego jest także poświadczony wyraz **исполција**, **исполичар** (RSAN)¹⁵⁵ oznaczający osobę, która dzierżawi i uprawia ziemię w zamian za połowę plodów. Wyraz jest także odnotowany w gwarze Pirotu **исполција** ‘наполичар (RPirot) i Timoku **исполичар**, **исполија** ‘онај који ради туђе имање на исполицу’ (RTimok). W tym samym znaczeniu pojawia się od XIX wieku wyraz **наполичар** i **наполичар** (RSAN; RJAZ)¹⁵⁶, a także notowany w słowniku Vuka, Popovića i tekstach Bogišića z Hercegowiny (Bogišić 1999: 492) **наполичар** ‘ein Kontrahent auf die Hälfte, qui dimidiam partem pactus est, partarius’ (SR) oraz w gwarach: **наполичар** (RProš; RVG) i **наполичар**, **наполичар**, **наполичар**, **наполичар**, **наполичар** (RSGV). Regionalnie notuje się także wyraz **трећинар** ‘chłop bezrolny, który w ramach wynagrodzenia za uprawianie ziemi dostaje od jej właściciela 1/3 przychodów, plonów’ (RMS).

Nowy, specjalistyczny i oznaczający osoby zajmujące się hodowlą zwierząt (w XX wieku występuje również jako termin specjalistyczny w literaturze fachowej) pojawił się termin **сточар** (RMS; RSGV)¹⁵⁷. W XIX wieku wyraz notują słowniki Vuka i Popovića: **сточар** jako ‘човјек који држи стоку и само од ње живи. Тако су у Србији отприје звали Арнауте и Србе из јужнијех крајева Србије који су пред зиму силазили с овцама на зимовник у доње крајеве Србије’. Oprócz niego są poświadczone inne określenia osób zajmujących się pasterstwem, na przykład notowany od XIX wieku wyraz **станар** ‘osoba, która mieszka na letnim pastwisku w górach, na *stanie*’ i ‘mieszkaniec, lokator; osoba wynajmująca mieszkanie’ (RMS; SR; Popović)¹⁵⁸. W Czarnogórze jest poświadczony wyraz **поређар** ‘zajednički čoban (čoban kojega angažuje više vlasnika da im čuva njihova goveda)’ (CrnogR). Sporo określeń osób zajmujących się

¹⁵⁴ W Czarnogórze bezpośrednio ze śrlac. *arrendator* ‘ts.’, a w Serbii i Wojwodinie z niem. *Arrendator* lub bezpośrednio z łac. terminu prawnego. Forma *arendar* z śrlac. *arrendatarius*. Postać *arendas* utworzona została od łac. podstawy *arrenda* i suf. *-as*.

¹⁵⁵ Derywat z suf. *-ar* i *-džija* utworzony od *ispola* ‘na pół’.

¹⁵⁶ Derywat utworzony suf. *-(j)ar* od rzecz. *napolica* ‘dzierżawa gruntu na połowę, *na pola*’.

¹⁵⁷ Derywat utworzony za pomocą suf. *-(j)ar* od *stoka* ‘bydło, zwierzęta’ (< deverb. rodz. żeńskiego, związane z czas. **tekti* ‘ciec, płynąć’ i **točiti* ‘powodować, że coś płynie, ciecze’ oraz ‘przesuwać coś, nadając mu ruch obrotowy’ i ‘toczyć, obracać’).

¹⁵⁸ Derywat utworzony od wyrazu *stan* ‘mieszkanie; letnia osada pasterska’ (**stanъ* ‘to, co stoi’) za pomocą suf. *-ar*.

wyrasem owies pojawia się z Timoku: **овчáрин** ‘овчар, пастир’, **сагмалција** ‘овчар на бачији, сагмалу’, **потћéник, потћéеник** ‘други пастир по рангу на бачији, потћехајник’, **погонич, поганич, погоњач** ‘трећи пастир по рангу на бачији’ oraz **пристов, пристовје**, pl. ‘слуге, пастири; другари’ (RTimok).

Od początku XIX wieku, dzięki rozwojowi rzemiosła i handlu, a także otwieraniu pierwszych zakładów produkcyjnych, w serbskich miastach stworzono warunki do powstania nowej grupy społeczno-ekonomicznej – pracowników najemnych, robotników. Do tej pory większość najemników pracowała na wsi w polu lub byli oni zatrudniani jako pomocnicy mistrzów rzemieślniczych. W XIX wieku pracownicy fizyczni i najemni stanowili już około 25–40 procent ogólnej populacji miejskiej, tworząc jej najliczniejszą grupę. Większość z nich pochodziła ze wsi, a do miasta przeniosła się w wyniku kłopotów finansowych i towarzyszącego im rozpadu zadrug wiejskich. Stanowili grupę biednych, na ogół niepiśmiennych ludzi, stojących na najniższym szczeblu hierarchii społecznej. Do tej grupy należeli członkowie takich grup społecznych, jak *sluge* (*kućne, poljoprivredne, zanatlijske i trgovačke*), *kalfe, nadničari, napoličari, išćije, argati, šegrti* oraz *industrijski radnici*. Część z nich została już opisana powyżej, ale określeniem dotyczącym najdynamiczniej rozwijającej się grupy społecznej, której liczebność rosła wraz z rozwojem przemysłu, był *radnik*. Jako nazwa pracownika fizycznego, robotnika jest poświadczony od XIX wieku, powszechnie obecnie używany wyraz **ра́дник** ‘човјек који ради польски рад, der Feldbauer, agricola, cf. тежак’ (RMS; SR; Popović)¹⁵⁹. Wyraz pojawia się także w słownikach gwarowych **ра́дник** (UR; RPiva), **ра́дник** (RKam), **раденик, радник, рајеник** (RSGV). W tym samym znaczeniu z niemieckiego zapożyczono poświadczony w Wojwodinie wyraz **арбајтер** ‘радник; радник на принудном раду’ (RSGV). Z języka węgierskiego, notowany od XVIII wieku, pochodzi wyraz **бйрош** ‘najemny pracownik rolny, który na stałe mieszka i pracuje na dobrach swego gospodarza’ (RMS; RSAN)¹⁶⁰ i **бирош** ‘надничар који стално живи на имању свога послодавца’ (GzRSR 1785), a w Wojwodinie w postaci **биреш, бириш, бирош** ‘најамни польопривредни радник који са породицом живи на газдином имању’ (RSGV). Innym określeniem pochodzącym z Wojwodiny jest **рисар** ‘польопривредни најамни радник, обично жетелац, који ради на рис, за награду у натури’ (RSGV).

Ogólnym określeniem nowej formy pracownika – najczęściej fizycznego robotnika dniówkowego – był wyraz **надничар** (RSAN; SR; Popović)¹⁶¹, notowany od XVIII wieku w słowniku Kurzbeka **надничарх** ‘наемникх, денный работникх, der Tagelöhner; der Tagwerker’ (Kurzbek: 523) oraz u Mihajlovicia jako **надничар** ‘аргатин’ (PosrbOV 1809) i w leksykonie prawnym **надничарь, наемникь**

¹⁵⁹ Derywaty utworzone za pomocą suf. *-nik, -enik* od czas. *raditi* ‘robić, pracować’ (od psł. **raditi* ‘starać się, troszczyć’).

¹⁶⁰ Zapożyczenie z węg. *biros* ‘ts.’, w słowniku Mihajlovicia od tur. *bir* ‘jeden’ z suf. *-oš*.

¹⁶¹ Derywat utworzony za pomocą suf. *-(j)ar* od *nadnica* ‘dniówka, praca z wynagrodzeniem dziennym’ (od wyrażenia *na dan*).

(RečZURP: 236). W gwarze Wojwodiny w powyższym znaczeniu jest notowany wyraz **надница** ‘najamni radnik koji radi za nadnicu, novčanu naknadu koja se isplaћuje увече, по завршетку рада, висина наднице се одређује слободно погодбом’ oraz **надница** ‘цена коју газда исплаћује раднику-надничару за целодневни рад’ (VojvR). Inne określenia osoby pracującej za wynagrodzenie to **плѣтнѣк** i **плѣтнѣк** oraz **плаћанѣк**, **плѣненѣк** i **плаћенѣк** (RMS)¹⁶², **плаћеник** ‘Söldling’ = *plaćenik* ‘vojnik’ (Popović).

W końcu pojawiła się także grupa osób ubogich, bezdomnych, określana wyrazami **бездомнѣк** (RSAN; UR; CrnogR), **бездомнь** ‘domo carens’ (RiKSS, XV w.), **бескућанѣк**, **бескућац**, **бескућнѣк** (RSAN)¹⁶³, **бескућаник** ‘cui nec ara nec focus’ (SR), **бескућник** ‘Mensch ohne Haus und Hof’ (Popović; PosrbOV 1837; UR; RProš; Njogoš; RCR; RSGV) oraz **бѣсјѣк** (RSAN).

Podobnie jak w przypadku innych nazw członków warstw społecznych, można stwierdzić prostą zależność – każda nowa władza, każda nowa organizacja społeczna i państwowa przynosi z sobą także swoje własne słownictwo. W zależności zaś od stopnia ingerencji państwa w życie społeczeństwa i charakteru nowej władzy w języku oficjalnym dawne nazewnictwo pozostaje albo zostaje wyrugowane na rzecz nowego. To ostatnie rozwiązanie w pewnym, ograniczonym, zakresie uwidacznia się wraz z pojawieniem się Turków, którzy w swojej organizacji społecznej używali najczęściej własnego słownictwa. Pomimo tego ogólne pojęcia dotyczące osób z niższych grup społecznych zostały zachowane i funkcjonują do dzisiaj (choć czasem w zmienionym znaczeniu). To ograniczenie wpływu leksyki tureckiej wynikało z wiejskiego charakteru ludności słowiańskiej i istnienia dwóch odrębnych światów (słowiańskiego/chrześcijańskiego i tureckiego/muzułmańskiego) nakładających się na podział religijny i etniczny. Przełom XVIII i XIX wieku przyniósł załamanie panowania tureckiego, potem upadek systemu feudalnego, a razem z nim zanik określonej części nomenklatury, która tym samym przestała być w użyciu. Z początkiem XIX wieku obserwujemy jeszcze jeden ważny proces społeczno-demograficzny, który oddziaływał również na system nomenklatury warstw wyższych. Wraz ze zmianami demograficznymi i etnicznymi miast serbskich oraz migracją do nich ludności słowiańskiej, a także powolną industrializacją Serbii, pojawiła się kolejna grupa społeczna – robotnicy, pracownicy fizyczni powstających fabryk i zakładów.

¹⁶² Derywaty utworzone suf. *-nik* od czas. *platiti* i formy part. *plaćen* ‘płacony, spłacony, zapłacony’ (czas. *platiti* ‘płacić’, **platiti*, *platŭ* ‘dawać zapłatę za coś’, z wcześniejszego ‘dawać kawałki płótna jako środka płatniczego’).

¹⁶³ Derywaty utworzone za pomocą suf. *-nik* od przym. *bezdoman* i *beskućan* ‘bezdomny, bez domu’ lub bezpośrednio od wyrażenia *bez doma*, *bez kuće* ‘bez domu’.

2. ŚREDNIA WARSTWA SPOŁECZNA

W średniowiecznych społeczeństwach Serbii i Czarnogóry można wyróżnić warstwę średnią, do której zdaniem autora niniejszej monografii należało mieszczaństwo oraz przedstawiciele wolnych zawodów, kupcy i rzemieślnicy – członkowie cechów rzemieślniczych, a także górnicy. Choć w zasadzie nie spełniają oni warunków przynależności do współcześnie rozumianej warstwy średniej, to dzięki swej pozycji (względnej niezależności) i/lub miejscu zamieszkania znacznie jednak różnią się zarówno od warstw niższych (przede wszystkim chłopów i pasterzy, którzy zamieszkiwali obszary wiejskie), jak i od warstw uprzywilejowanych – szlachty i posiadaczy ziemskich. Do tej grupy można także zaliczyć urzędników, których charakterystyka zostanie przedstawiona w odrębnym rozdziale drugiego tomu monografii.

Pierwszą z omawianych grup klasy średniej jest mieszczaństwo, które w zależności od regionu przybierało różne formy, chociaż najczęściej nie oznaczało jakiejś odrębnej społeczności, a jedynie członków różnych stanów zamieszkujących grody i podgrodzia. W średniowiecznych państwach serbskich można spotkać różne typy mieszczan: dawne, jeszcze romańskiego pochodzenia, mieszczaństwo w miastach-gminach na wybrzeżu adriatyckim, mieszkańców dawnych miast bizantyjskich i rzymskich w części kontynentalnej, i wreszcie typ, który wykształcił się w ośrodkach górniczych i handlowych, gdzie znaczną część stanowili Sasi lub kupcy dubrowniccy i koterscy. Ostatnia z grup serbskich mieszczan ukształtowała się w czasach nowożytnych, w XVIII wieku na ziemiach północnych, w południowych Węgrzech i na ziemiach późniejszej Wojwodiny, a w XIX wieku także na południu od Dunaju.

W znaczeniu ogólnym, jako nazwa warstwy społecznej mieszczaństwa oraz ogólnie mieszkańców miast, najpierw pojawia się wyraz **грађанство** i **грађанство** (RMS; RSAN; Popović) i **гражданство** ‘die Bürgerschaft’ (Kurbek: 102), który w serbskim przekładzie *Syntagmatu* Blastarza był odpowiednikiem greckiego πολιτεία. W średniowieczu wyraz oznaczał przede wszystkim zespół pewnych praw w mieście i gminie miejskiej, szczególnie w miastach nadmorskich (Новаковић 2002: 378), w XVIII i XIX wieku natomiast była to już głównie kolektywna nazwa mieszkańców miasta, określenie warstwy mieszczańskiej oraz *abstractum* w znaczeniu ‘obywatelstwo państwa’.

Mieszkańca miasta lub średniowiecznego grodu, członka warstwy mieszczan, a w okresie panowania tureckiego także muzułmańskiego mieszkańca Nikšicia, określano wyrazem **грађанин**, **грађан**, poświadczonym także w formie cer-

kiewnej **гражданин** (RSAN; RMS)¹⁶⁴. Wyraz notowany jest od końca XII wieku w postaci cerkiewnej **гражданинъ** i sztokawskiej **грађанинъ**, **грагианинъ** ‘civis’ (w *povelji* bana Kulina z 1189 roku: **вѣстѣмъ грађамъ дѣверовѣчамъ**), w *Kodeksie* Dušana **грагианинъ** i **гражданинъ** i *Zakoniku o rudnicima* **грагианинъ** (ZoR, art. IX).

W obydwu formach wyraz pojawia się w słownikach z XVIII i XIX wieku: **гражданинъ** (Kurzбек: 102), **гражданинъ** (PosrbOV 1787) oraz **грађанинъ** (PosrbOV 1826), **грађанин** ‘der Festungsbewohner, incola arcis’ (SR; Popović). Oprócz znaczenia podstawowego ‘mieszkaniec miasta’ – **гређанин** (RKam), **грацанин**, **грацанлија** (RPirot), **грацанин** (RTimok) i **грађан**, **грађен** (RSGV) – termin miał też inne znaczenia: w Czarnogórze wyrazem **građani** określano ‘pleme u Riječkoj nahiji’, ‘selo u Riječkoj nahiji’ (CrnogR), a w czasie tureckiego panowania wyraz **грађанин** oznaczał „сви Турци Никшићани зову се грађани”. *Građanin* był to także poddany gminy miejskiej, obywatel, który w dokumentach średniowiecznych był przeciwstawiany obcokrajowcowi.

Wyraz jest odpowiednikiem rzymskiego *civis* – obywatela i mieszkańca grodu, miasta, państwa – bez względu na jego przynależność do określonej grupy społecznej czy ekonomicznej. Średniowieczne dokumenty zawierają najwięcej informacji na temat mieszkańców miast nadmorskich wszystkich warstw społecznych, przede wszystkim zaś dotyczą struktury społecznej Dubrownika. Przyjmując szlachtę spoza Dubrownika, Dubrowniczanie dawali im prawa: *i da se budu zvati naši gragjani*.

Strukturę społeczną miast-gmin adriatyckich tworzyły trzy stany: *patricijat/gradska vlastela* (*nobiles viri civitatis*), *puk/pučanstvo* (*populares*), a także osobny stan, który można by określić jako *srednji stalež*. Tworzyli go rzemieślnicy, członkowie wolnych zawodów (na przykład *zanatlije*). Wspomina się również mieszkańców okolicznych wsi znajdujących się w obrębie wpływów miasta i określanych mianem *posadnici*. Mimo silnego rozwarstwienia społeczno-ekonomicznego istniejącego w miastach, w których jak w soczewce odbijały się stosunki feudalne, terminem mieszczenie (*građanstvo*) określano wszystkich mieszkańców, specyficzny kompleks wszystkich grup tworzących społeczność miejską:

Није грађанство приморских градова било средњи сталеж између властеле и себара, него самостални комплекс локалног становништва, које је уживало сасвим засебни положај у држави (*status provincialis*) и имало своју властиту сталешку диференцијацију (Тарановски 1931: 85).

W średniowiecznych grodach Serbii kontynentalnej terminem *građani* (odpowiednikiem *purgarów* jako członków autonomicznych osiedli handlowo-przemysłowych, najczęściej górniczych, oficjalnie nazywanych także *cives jurati* lub *borghesani*) określano mieszkańców grodów i podgrodzi, w tekstach przeciwsta-

¹⁶⁴ Stary derywat utworzony suf **-ĕnimъ* (serb. *-janin*) od wyr. *gradъ* ‘gród; miasto’ (< **gordъ* ‘ogrodzenie’ > ‘miejsce zagrodzone, umocnione’). Forma *građanin* w średniowieczu pochodziła z serbskiej red. cs., a w wiekach XVIII–XIX z rsl. lub ros. *гражданин* ‘mieszkaniec miasta’.

wianych *župljanom* ‘mieszkańcom žup, okolic grodów’ i *seljanom* ‘wieśniakom, chłopom’. W związku z istnieniem różnych tradycji miejskich w Serbii kontynentalnej oraz zbyt małą liczbą źródeł trudno jest określić rzeczywistość społeczną dawnego mieszczaństwa serbskiego. Dotyczy to zarówno osad związanych z górnictwem (Srebrenica, Novo Brdo), zamieszkałych głównie przez Sasów i mających charakter handlowo-przemysłowy, jak i miast postbizantyjskich (niezwykle o historii antycznej, na przykład Belgrad, Niš, Braničevo), których aparat administracyjny, wojskowy i kościelny, a także mieszkańcy – potomkowie starej arystokracji – był oparty na tradycji prawa cesarstwa wschodniorzymskiego. Od XIV wieku, wraz z rozwojem określonych (handlowo-mieszkalnych) części miasta, tak zwanych *varoši*, do grodów swe dwory przenosili władcy, a razem z nimi urzędnicy oraz warstwa wyższa (członkowie średniowiecznych elit nie żyli w zamkach). Powstałe wówczas mieszczaństwo serskie w świetle obowiązującego wówczas prawa nie tworzyło odrębnego stanu społecznego.

Домаћи становници градова и тргова били су једна фактичка категорија становништва, који нису у правном погледу били диференцирани од сеоског становништва, од себара” (Тарановски 1931: 84).

Pojawia się więc pewnego rodzaju nieobecność mieszczań jako odrębnego stanu społecznego, tworzonego przez członków różnych grup społecznych.

Kodeks cara Dušana również nie klasyfikuje mieszczań jako osobnego stanu, lecz jako kategorię populacji miejskiej, w której skład wchodzi ludzie różnych stanów (od najniższego do najwyższego) zamieszkujący obszar grodu i stanowiący całość jako społeczeństwo. Stąd też częste w średniowiecznych dokumentach przeciwstawianie mieszkańców grodów mieszkańcom žup (czyli mieszczań przeciw mieszkańcom wsi, prowincji), a nie szlachcie czy *sebróm* (Тарановски 1931: 86). Podobny status *građani* posiadali w czasach późniejszych, na przykład w okresie Despotowiny. W *Zakoniku* Stefana Lazarevicia obok uprzywilejowanych *purgarów* pojawia się kategoria mieszkańca miasta bez względu na jego pozycję społeczną i polityczną (w czasach tureckich to *varošanin*, *erlija*).

Z okresu średniowiecza, kiedy na terenach serbskich przebywali jeszcze niezasymilowani górnicy sascy, którzy tworząc i rozwijając okręgi miejsko-przemysłowe, kształtowali także swoją specyficzną kulturę miejską w ramach autonomii ich miast, pochodzi wyraz **пѹргѹр**, **пѹргрѹр** ‘mieszkaniec grodu, miasta, mieszczańin (przeciwieństwo chłopca i szlachcica); drobnomieszczańin, filister’, oraz w znaczeniu kolektywnym **пѹргѹрѹрија** ‘mieszczaństwo’ (RMS)¹⁶⁵. Wyraz jest poświadczony od XIV wieku, między innymi jako ‘civis, građanin’ i ‘član povlašteno trgovišne općine, koji nije građanin slobodnoga i kraljevskoga grada’. Wyraz

¹⁶⁵ *Purgar* to średniowieczne zapożyczenie z dialektalną niemiecką wymową i serbskim sufiksem *-ar*, pochodzące z swniem. *burgāri*, śrwniem. *burgaere* ‘mieszczańin, mieszkaniec miasta, grodu’. Formy nowsze *burger* i *birger*, poświadczane od XVIII wieku, zostały zapożyczone z niem. *Bürger* ‘ts.’.

pojawia się przede wszystkim w prawach miast saskich i w głównym dokumencie regulującym stosunki prawne w osadach górniczych, *Zakoniku o rudnicima* despoty Stefana. W opracowaniu zabytku Radojčić definiuje *пургарь* jako *śrwniem*. ‘burgaere, bewohner einer burc; bürge’ (Радойчић 1962: 76). Pavlović w swym artykule poświęconym Sasom pisze, iż *purgari* to odpowiednik wł. *borghesani* w znaczeniu ‘mieszkańcy grodu, mieszczenie, zwykle Sasi lub Dubrowniczanie’, a także ‘wybrani mieszczenie, sędziowie’ (Pavlović 1960: 110). W słowniku Daničića poświadczona jest forma *пургарь: кефалин и пургаромь новобердзецѣмь* (RiKSS 1388).

W tekstach średniowiecznych *пургарн* to termin określający obywateli, mieszczan (odpowiednik *граѓаниннъ* < niem. *Bürger, geschworene Bürger, cives iurati*), którzy tworzyli autonomiczną administrację miast górniczych (na przykład Srebrenicy, Novego Brda i Fojnicy). Sasi, tak jak i Dubrowniczanie, stanowili szczególną kategorię obywateli cieszących się specjalnymi przywilejami władców serbskich, a ich autonomiczna rada *purgarów* była organem władzy w osadach górniczych. W ramach tej struktury Sasi posiadali swój własny sąd (*curia Tevtonicorum*) złożony z wybranych mieszkańców, a także własny system miejski. Wybierana rada miejska, złożona z dwunastu mieszczan wraz z wojewodą i księciem (*conte de purgari*) sprawowała w mieście władzę administracyjną i sądowniczą. „Пургари су уствари сачињавали градско веће које је са кнезом и војводом управљао свим градским пословима” (Радойчић 1962: 82). To między księcia, wojewodę i radę *purgarów* dzielono wszelkie kary i daniny płacone przez mieszczan.

Zarówno forma *purgar*, jak i jego młodsza forma *burger*, w XVIII i XIX wieku była ogólną nazwą mieszkańców miast, mieszczan, głównie w regionach północnych znajdujących się pod władzą austriacką (skąd zapewne został ponownie zapożyczony). Tę drugą formę w znaczeniu ogólnym przytacza Mihajlović: **бургер**, **бургур** (1709), **пургер** (GzRSR 1720) i **бургеръ** (PosrbOV 1794), a także Kurzbek: **пѣргеръ**, **вѣргеръ**, **кѣргеръ** (Kurzbek: 102). We współczesnych gwarach Wojwodiny notuje się formy **биргер** oraz **пулгер**, **пургер** ‘становник града, грађанин, господин’ (RSGV).

W okresie tureckim całkowitej zmianie uległ charakter miast, ich struktura religijna i etniczna (por. t. II). Nowe, orientalne miasta, w których coraz większy procent stanowiła ludność muzułmańska, kosztem ludności słowiańskiej zasiedlali także przedstawiciele innych narodów, najczęściej trudniący się handlem lub rzemiosłem, wśród których można wymienić przede wszystkim Greków i Arumunów (Cincarów). Wraz z tą zmianą etniczną pojawiła się także nowa, turecka nomenklatura mieszkańców miast. Ogólnym określeniem (tureckiego) mieszkańca miasta, mieszczanina był wyraz **јѣрлија**, **ѣрлија** (RMS; RSAN)¹⁶⁶, poświadczony dopiero w XIX wieku w pracach etnograficznych Milićevicia i Karadžicia,

¹⁶⁶ Zapożyczenie z tureckiego substantywizowanego przym. *yerli* ‘tutejszy, miejscowy’, gdzie jest złożeniem z *yer* ‘miejsce’ i suf. *-li*. Nagłosowe *j-* zanika przez analogię do innych tego typu zapożyczeń, na przykład *elčija / jelčija*.

słownikach Popovicia: **ерлија** ‘Турчин грађанин’ (PopovićTur) oraz u Mihajlovicia: **ерлија** (GzRSR 1804; KK-ER), **ерлиа** (1826), **ерлія** (PosrbOV 1837) i **јерлија** (1821), **херлија** (KK-ER 1820).

Z XVII, XVIII i XIX wieku pochodzą także nazwy mieszkańców różnego rodzaju miast i osiedli, derywowane w większości od nowszych określeń różnej wielkości ośrodków miejskich. Wśród nich można wymienić wyrazy **вѣрошанин** i **вѣрошанин** oraz **вѣрошан**, **варошанац**, **вѣрошанѣк**, **варошлија** ‘mieszkaniec miasta, *varošu*’ (RSAN)¹⁶⁷, **варошан(ин)** (GzRSR 1660), **варошанинъ** (PosrbOV 1787; KK-ER oraz **вѣрошанин** ‘der Städter, urbanus’ (SR; Popović). W gwarach poświadczane są formy **вѣрошанин** ‘mieszkaniec miasta’, ‘jeden z uskoków, zbiegów, który mieszka w mieście, a od czasu do czasu przybywa do plemienia Uskoków’ (UR), **вѣрошанин** (RVG) oraz **варошлија** (RCR), **варошанье** coll. ‘mieszkańcy miasta’ (RTimok) i **варошан**, **варошанин**, **варошанин**, **варошанин** (RSGV).

Pozostałe określenia mieszczan to **шехѣрлија** i **шехѣрлианин** ‘mieszkaniec dużego miasta, mieszczanin’ (RMS) oraz **шеѣрлија**, **шеерлија**, **шѣрлија** (RKM), **касабалија**, **касѣблија** ‘mieszkaniec *kasaby*, mieszczanin; prowincjusz’ (RMS; RSAN), **касабалија** (GzRSR 1682; KK-ER), **касаблија** (KK-ER 1824) i **касаблија** ‘малограђанин, провинцијалац’ (RPosav), **паланчанин** ‘człowiek z miasteczka prowincjonalnego, prowincjusz’, ‘człowiek z cechami i nawykami prowincjusza’ i fig. ‘człowiek z ograniczonym światopoglądem’ (RMS; SR; Popović; PopovićTur) oraz **махалац**, **махалелија**, **махаланин** i **махаланин**, **малчанин** i **малчанин**, **маланин** ‘mieszkaniec *mahali*’ (RMS¹⁶⁸; RSAN), **малелија** (KK-ER 1827), **мал’ц** (RPirot) i **малан** (RMač).

W XIX wieku, obok zachowanych *građanin* i *varošanin*, pojawiło się także określenie **мѣштанин** i dial. **мѣштан** ‘mieszkaniec; mieszkaniec danego miejsca, kraju, miasta, wsi; rodak, krajan’ (RMS; RSAN) i **мѣштанин**, **мјѣштанин** ‘Bevohner eines Orts, incola’, (w Hercegowinie) ‘der Städter, urbanus, варошанин’ (SR; Popović) oraz pejoratywne **капѣташ** ‘mieszczanin, mieszkaniec miasta, pan (w przeciwieństwie do mieszkańca wsi), człowiek noszący marynarkę (*kaput*)’ (RMS; RSAN), **капѣташ** ‘der den Blauen Rod trägt; Bürger (im Gegenfatze zum Bauer)’ (Popović) i **капѣтлија** (RKM), **капѣтлија** (RMač).

Wraz z dokonującymi się zmianami w strukturze społecznej w Europie na przełomie wieków XVIII i XIX wytworzyła się nowa klasa społeczna, określana powszechnie jako **буржоазіја** i **буржоазіја** ‘burżuazja, mieszczaństwo, klasa kapitalistyczna’, a w historycznym znaczeniu ‘warstwa społeczna w feudali-

¹⁶⁷ Derywat utworzony za pomocą serbskich suf. *-an*, *-anac*, *-anik*, *-anin* oraz tur. *-li* (+*-ija*) od hungaryzmu *varoš* ‘miasto, miasteczko’.

¹⁶⁸ Derywaty utworzone za pomocą suf. serb. *-anin* i tur. *-(a)lija* od nazw osiedli: *šeher*, *kasaba*, *palanka* oraz *mahala*.

zmie’, i jej członkowie: **буржјј**, **буржѡа**, **бурђѡаѡ** (RSAN)¹⁶⁹. Wyrazy **буржѡа** i **буржѡаѡѡѡ** są poświadczane od XIX wieku w słowniku (RSR).

Drugą z żyjących na ziemiach serbskich i czarnogórskich grup społecznych zaliczonych tutaj do warstwy średniej byli kupcy. Do ich grona należeli zarówno obywatele państw serbskich, jak i wyspecjalizowani w tej dziedzinie kupcy dubrowniczcy i katorscy, a w późniejszym okresie, w czasie panowania tureckiego – między innymi Grecy, Arumuni, Turcy i Żydzi.

Do XIX wieku handel na terenie Serbii był domeną poszczególnych narodów i grup, najczęściej obcokrajowców. W średniowieczu najbardziej znanymi kupcami (w dokumentach określanymi jako *kupci* lub *trgovci*) handlującymi w Serbii byli Dubrowniczanie, obywatele ważnego ośrodka handlowego, Republiki Dubrownickiej i adresaci licznie wówczas nadawanych przez średniowiecznych władców przywilejów handlowych. W okresie panowania tureckiego handlem w miastach zajmowali się głównie Turcy oraz Grecy i Cincarzy¹⁷⁰. W schyłkowym okresie władzy osmańskiej, w XVIII i na początku XIX wieku, mieszkający w większości na wsi Serbowie oprócz działalności rolniczej i pasterskiej zajmowali się hodowlą i handlem trzodą chlewną (tworzyli oni serbską elitę wiejską, bogatą grupę handlarzy, wśród których znalazło się wielu przywódców powstań serbskich z początku XIX wieku). W XIX wieku w wyniku zmian politycznych i demograficznych handel w miastach powoli przechodził w ręce Serbów. W ciągu XIX stulecia kupcy i handlowcy stworzyli najbogatszą warstwę mieszczan, ekonomicznie najsilniejszą i bardzo wpływową. Stanowili około 5–15 procent ogólnej liczby mieszkańców miast, w ich posiadaniu znajdowała się niemal połowa ogólnej wartości majątku miasta. Była to wewnętrznie zróżnicowana grupa, w której obok warstwy biednych i średniozamożnych kupców, stanowiącej największą część, istniała wąska elita bogatych handlowców (także dawnych handlarzy świniami), którzy dzięki swojemu kapitałowi byli grupą niezwykle wpływową. To właśnie oni tworzyli awangardę serbskiego społeczeństwa połowy XIX wieku. Zrzeszali się w rozmaitych klubach i czytelniach, z pomocą których artykułowali nowe kulturalne i ekonomiczne potrzeby środowisk miejskich. Byli pośrednikami między Serbią i innymi krajami, importując na ziemię serbskie nowe idee, wiedzę, obyczaje, przyzwyczajenia, sposób życia i mody.

Średniowiecznych kupców określano mianem *trgovac* i *kupac*. Pierwszy z nich, **трговац** (RMS)¹⁷¹ i **трговьць** ‘mercator’ występuje od XIII wieku w licznych dokumentach i aktach prawnych, między innymi w *Kodeksie* Dušana (KD, art. 119, 120, 121) **трговьць** i *povelji* króla Stefana Dušana z 1349 roku (MS:

¹⁶⁹ *Buržoazija* zapożyczono bezpośrednio z franc. *bourgeoisie* ‘mieszczaństwo’, *buržoа* z franc. *bourgeois* ‘drobnomieszczanin’, a *buržuj* za pośrednictwem ros. *буржуйи* ‘drobnomieszczanin’.

¹⁷⁰ Do grupy *trgovców* można zaliczyć ludzi takich profesji, jak *bakalije*, *boltadžije*, *duvandžije*, *trgovci gvoždem*, *piljari*, *komisioneri*, *špekulanti*, *magazadžije*, *kamaraši*, *trgovci solju*, *dučandžije*, *sitničari*, *prekupci sarafi* i inni.

¹⁷¹ Psł. *трговьць* utworzono za pomocą suf. **-вьць* od czasownika **трговати* ‘handlować’ (<**тргъ* ‘plac targowy, rynek, targowisko; sprzedać i kupno towarów na tym placu, jarmark’).

146) w formie **трьговьци**, **трьговць**. W umowie króla Stefana Nemanjicia z Dubrowniczanie o handlu miodem i winem z 1220 roku (MS: 17) zanotowano formę **трьжники**. W XVIII i XIX wieku pojawiły się formy **трьговьцъ**, **трьговьцъ** ‘der Krämer, Kaufmann’ (Kurbek: 109, 299, 516), **трьговаць** (PosrbOV 1787) i **трьговац** ‘Handelsmann, mercator’ (SR; Popović).

Wyraz poświadczony od XIII wieku w znaczeniu ‘handlarz, kupiec (głównie dubrownicki)’, a od XIV wieku jako ‘kupujący, empor’ – to **кѹпац** (RSAN) i **коупьць** ‘mercator’: **да прорѣгншь кѹпцькьмь нашимь цариннѹ** (MS: 23, 1234–1240)¹⁷². Kwestii regulacji praw i obowiązków, a najczęściej potwierdzeniu już nabytych przywilejów, kupców jest poświęcona ostatnia część *Kodeksu* Dušana. Między innymi w artykułach 118–122 gwarantowano im swobodę podróżowania i handlu, zapewniano bezpieczeństwo i nietykalność na ziemiach carstwa.

Z XVIII wieku w znaczeniu ‘kupiec’ pochodzą formy **кѹпць** (Kurbek: 247, 286) oraz **купецъ** (PosrbOV 1787) i **купција** (KK-ER 1825), a w XIX wieku w znaczeniu ‘kupujący, klient’ w słowniku Vuka i Popovicicia znajdujemy: **кѹпац** ‘der Käufer, empor’ oraz **купаць** (PosrbOV 1836).

W czasach panowania tureckiego pojawiło się kilka nowych określeń handlarzy, kupców, a wśród nich także innowacja semantyczna dla etnonimu *Grk*. W związku z utożsamianiem narodów w typowymi dla nich zawodami lub zajęciami etnonim *Grk* zaczął także oznaczać kupca, handlarza. Tak więc w od czasów tureckich etnonim **грѣк** zyskał znaczenia ‘kupiec, handlarz, właściciel sklepu’ oraz ludowe ‘nazwa, którą katolicy w niektórych regionach nazywali prawosławnych’ i ‘nazwa, którą serbski chłop nazywał osobę z miasta, *varošanina*’ (RSAN)¹⁷³.

Wyraz **грѣкь**, **грѣчнинь** ‘graecus’ jest poświadczony w słowniku Daničicia z XII wieku, a od XV wieku pojawia się na zachodzie jako określenie osoby wyznania prawosławnego (**grego** ‘pravoslavac’, RomanJBK). W słowniku Vuka **грѣк** to ‘Graecus’, a z terenów wiejskich Bački ‘сваки човјек који држи дућан, der Kaufmann, mercator’. W tym samym znaczeniu, w związku z tym, że w okresie panowania tureckiego mieszkający w miastach Grecy (obok Cincarów i Żydów) zajmowali się przede wszystkim handlem, wyraz jest poświadczony na północy, w gwarze Banatu i Surčina: **грѣк** ‘трговац; сваки трговац без обзира на народност, вероватно пошто су први трговци у Банату били Грци и Јевреји’ (RBanat; MČek).

W XVI wieku odnotowujemy także wyraz **кѹмѣр** ‘handlarz detaliczny; kupiec’ (RSAN)¹⁷⁴, początkowo pojawia się w źródłach chorwackich, a w XIX wieku w słowniku Vuka i Popovicicia: **кѹмѣр** ‘der Haupfrahter, der die Fracht für sich

¹⁷² Derywat **купрьь* utworzono suf. *-рьь* od psł. **kupiti купѣ* ‘nabyć, kupić’ (pożyczka z germ. **kaupōn/kaupjan* ‘trudnić się handlem, kupiectwem, handlować’) pierwotnie w znaczeniu nawiązującym do germ. ‘handlarz, kupiec, ten, który kupuje i sprzedaje’, a współcześnie ‘kupujący’.

¹⁷³ Wyraz został zapożyczony z łac. *Graecus* (wł. *Greco*) ‘Grek; grecki’, na wybrzeżu z wen. *grego*.

¹⁷⁴ Zapożyczenie z śrwniem. *kramoere, kroemer* ‘koszykarz’, niem. *Krämer* ‘handlarz detaliczny’.

und feine bedingt, vectutarius primarius'. W *Leksykonie serbskiego średniowiecza* wyraz podany jest jako synonim *primićur* w znaczeniu 'naczelnik tragarzy, nosiciele, dowódca karawany' (LeksSSV: 324).

Wśród innych tureckich nazw osób trudniących się handlem można wymienić na przykład: **базрђан**, **базарђан**, **баздрђан**, **базеђан**, **базирђан**, **базриџан** 'kupiec, handlarz' (RSAN)¹⁷⁵, **базерђан** 'трговац, Handelsmann' (SR) i **баздрђан**, **базерђан**, **базрђан** (PopovićTur) oraz **базрђан-баша**, **базрђанбаша**, **базрђамбаша**, **базарђан-баша**, **базеђан-баша** 'naczelnik kupców lub naczelnik punktu celnego w okresie tureckim' (RSAN), **базарђанбаша** 'der mit dem Aus- und Einfuhr-Zolle Belehnte, portitorio praefectus' (SR) i **баздрђамбаша**, **базерђамбаша** PopovićTur i **базрђанбаша** (KK-ER 1823).

Jako nazwa sklepikarza, drobnego kupca wyraz jest poświadczony w XVIII wieku **бџлтаиџа** (RSAN; GzRSR 1767; KK-ER; SR; Popović)¹⁷⁶.

Pozostałe nazwy to **вашарџиџа** 'osoba, która handluje na jarmarku' (RMS; RSAN; SR; Popović; PopovićTur) oraz **пазарлиџа**, **пазарлиџа** 'człowiek, który sprzedaje lub kupuje na bazarze, handlarz' (RMS¹⁷⁷; PopovićTur) i **пазарџиџа** (KK-ER 1825). W gwarach są poświadczone formy **пазарлиџа** (RZag), **пазаркџат**, **пазарлиџа**, **пазариџа** (RJuž), **пазџарац**, **пазарлиџа**, **пазариџа** (RLesk) oraz **пазџариџа** (RKM). Osoba mieszkająca w *čaršiji* i zajmująca się handlem to **чаршилиџа**, **чаршилиџа**, **чаршлиџа** (RMS), **чаршилиџа** (1823), **чаршинлиџа** (1817) 'чаршијски човек; трговац' (KK-ER) oraz **чаршилиџа** 'mieszkaniec miasta, *varoši*, kupiec, handlarz' (RVG), **чаршлиџа** 'човек из чаршије' (R Jug). Ostatnie określenia to **ћарџиџа** 'handlarz, kupiec', 'osoba łapczywa, łakoma zarobku' (RMS; SR)¹⁷⁸ i **сџџмџр** 'osoba, która handluje na targach' (RMS; Popović).

Ostatnią ważną grupą mieszkańców – przede wszystkim miast, ale w średniowieczu także wsi – byli rzemieślnicy, drobni wytwórcy zamieszkujący swoje wydzielone osiedla, najczęściej podgrodzie i *varoš*, a w czasach tureckich *čaršije* i *mahale*. Pierwsze nazwy rzemieślników zostały zapożyczone z greki lub łaciny. Dotyczy to podstawowego wyrazu **мајстор** 'rzemieślnik, który zdał egzamin mistrzowski i posiada najwyższe kwalifikacje w swojej specjalności, mistrz rzemieślniczy', 'rzemieślnik lub ogólnie najwyższej specjalizacji pracownik', a także reg. 'pracownik budowlany, majster', 'kowal', 'wielki, najwyższej klasy artysta (pisarz, malarz itp.)', 'osoba, która dzięki swoim zdolnościom wyróżnia się w zawodzie lub zdobywa najwyższe osiągnięcia w określonej dziedzinie; spe-

¹⁷⁵ Wyraz został przejęty z tur. *bezirgân*, a tam z pers. *bāzergān*, *bāzārgān* (*bāzār-gān*) 'handlarz, kupiec'.

¹⁷⁶ Hybryda weg.-tur. złożona z weg. *bolt* 'sklepik, sklep' i tur. suf. *-džija* (< *-ci*).

¹⁷⁷ Derywaty utworzone od tur. *pazar* (ar. *bāzār*) z tur. suf. *-li* (*-lija*) i *-ci* (*džija*).

¹⁷⁸ Turczyzm *čardžija* 'handlowiec, kupiec' to tur. złożenie *kârçı* (< tur. *kâr* 'praca; handel' < pers. *kār* 'praca, ciężka praca') z suf. *-ci*.

cialista, mistrz' (RSAN)¹⁷⁹. Wyraz jest poświadczony od XIII wieku, między innymi w dziełach Domentijana, w *Dečanskich hrisovuljach*: **маниторь** i słowniku Daničicia: **маниторь** 'orfifex': **всн маниторик да работган и ворю како и сокальници** (MS: 98). W XVIII- i XIX-wiecznych poświadczeniach pojawia się w znaczeniu 'rzemieślnik, specjalista, mistrz, *zanatlija*': **майстерх** i **майсторх** 'der Meister, der Handwerker, Handwerksmann' (KurbekLeks: 105; Kurbek: 248), **мајстор** (GzRSR 1702; PosrbOV), **мајстер** (GzRSR 1749) oraz **мајстор** 'der Meister, magister', 'Meister, peritus' (SR; Popović)¹⁸⁰.

Zapóżyczaniem późniejszym, tym razem z języka włoskiego (a na północy także z węgierskiego lub rumuńskiego), choć pochodzącym z tego samego greckiego i łacińskiego źródła, jest wyraz **мѣштар** (RSAN) notowany od XIV wieku znaczeniu 'nauczyciel' i 'majstor, mistrz' (**манитро**, **мештра** 'magister', RiKSS), a od XV wieku jako 'specjalista, *veštak*', 'naczelnik, zwierzchnik, przełożony'. Wyraz jest poświadczony w słowniku Vuka (z Chorwacji) i Popovičicia **мѣштар** 'Meister, magister' oraz u Mihajlovicia: **мештер** (GzRSR 1704; KK-ER) i **мештар** 'majstor, zanatlija; учитель' (GzRSR 1773)¹⁸¹.

Jak podaje Đorđe Trifunović, wyraz oznaczał także nauczyciela technik oraz praktyki pisarskiej i kopistycznej (A-SSKP: 149). W okresie późniejszym to 'umjetnik', 'vješt čovjek u čemu', 'zanatlija' zamieszkujący nie tylko na wsi, ale także w grodach i osadach handlowo-miejskich. W tym znaczeniu, w okresie panowania tureckiego i w XIX wieku, jako rzemieślnik na wsi lub w grodzie (już nie jako poddany, lecz jako przedstawiciel wolnego zawodu; *zanatlija*) jest poświadczony od 1480 roku w SSZiN.

W średniowiecznej Serbii *majstor* to ogólna nazwa wiejskich rzemieślników, potem również złotników i budowniczych, którzy wraz z *sokalnikami* zamieszkiwali na dobrach szlacheckich lub monasterskich. Żyli z pracy własnych rąk, a na rzecz swych panów (szlachty, monasterów) byli zobowiązani do wykonywania określonych prac. W związku z ich kompetencjami i charakterem wykonywanych przez nich prac wielkość robocizn i świadczeń feudalnych (danin, podatków) wobec feudałów była znacznie niższa niż obciążenia *meropahów*. W dobrach monas-

¹⁷⁹ Jak wskazuje postać fonetyczna, to dawne zapóżyczenie z śrgr. *μαίστωρ*, *μαίστορος* 'mistrz'. W nowszych czasach w Czarnogórze pojawia się forma wyrazu zapóżyczona z wł. *maestro* 'specjalista, mistrz; nauczyciel; mistrzowski, główny', a w Serbii *majster* z niem. *Meister* 'mistrz rzemiosła, mistrz; specjalista; artysta; nauczyciel'. W Wojwodinie w XVIII i XIX w. zanotowano także formę *mešter* z węg. *mester* 'majstor', a według Mihajlovicia z rum. *meșter* 'specjalista, mistrz'.

¹⁸⁰ Poświadczenia gwarowe w Czarnogórze: **majstor** 'zanatlija, obrtnik' (RomanBP), **мајстор** 'виши представник, глава, вођа, војвода, надзорник, учитељ, мештар; занатлија' (RomGrecCG) i **мајстор** 'zanatlija', 'umjetnik, vještak, uzoran i savršen stručinjak', fig. 'lukava osoba, preprednjak' (CrnogR) oraz w Serbii: **мајстор** fig. 'препредњак, лукав човек' (RKam¹), **мајстораш** 'majstor' (RTimok), **мајстор** (RRad) i **мајстор** 'занатлија' (VojvR).

¹⁸¹ Poświadczenia gwarowe w znaczeniu 'rzemieślnik, mistrz cechowy; specjalista': **мѣштар** (RPiva), **мештар**, **мештер** (Nikšić), **meštar** (Tivat, RomanJBK; RomanBP; RomanSBK) oraz **meštar** 'dobar, vrhunski majstor', fig. 'vješta, lukava, muška osoba' (CrnogR).

terskich do grona *majstorów* najczęściej należeli: *zidari, kovači, zlatari, kožari, sedlari, grčari, krojači* itp. (Тарановски 1931: 57).

W średniowiecznej Serbii rzemieślników nazywano ze względu na materiał, jakim się zajmowali: obróbką metalu: *kovač, zlatar, srebredjelac, mačar, puškar, gvozdar, bravar, ključar, kondirarm krčeleja*; obróbką drewna: *drvodelj, tesar, lukr, strelar, štitara, sedlar, kolar, bačvar, ugljar*; uprawą ziemi i obróbką kamienia: *zidar, kamenorezac (kamenosečac, kamenostrižnik), lončar, grnčar, plitodelija*; wyprawianiem skóry: *kožuhar, (šavac kožušni), šavac skornjani, c'ngar (cegar), crevljar, opančar, šuster, tular (tobolčar)*; wyrobem tkanin: *tkač, šavac svitni, šnajder, terzija, klobučar, uzdar, užar, bjelilnik*; jedzeniem i wyrobami związanymi z gospodarstwem domowym: *svečar, voskar (voskovar), mesar, (makelar), pekarica, frangarica, krmčar, stanjan (stanjanica), mrčar (pegoloti), berber, vidar, ponocnik (kramar)*. Osobny typ stanowili tak zwani *dvorske zanatlje* (m.in. *kuvar, konjušar, psar, sokolar*) oraz wolni rzemieślnicy: *lekar, babica, pisar*, a także rzemieślnicy związani z górnictwem (LeksSSV: 214).

Późniejszym derywatem nazywającym zwierzchnika rzemieślników był **мајсторбаша** ‘старешина мајстора’ (KK-ER 1837), a określeniem najlepszego z grona majstrów był **протомајстор** ‘kierownik budowy, główny budowniczy, najlepszy rzemieślnik w swojej dziedzinie, naczelnik zrzeszenia zawodowego’ (RMS). Ten ostatni wyraz jest poświadczony z XIV wieku: **протоманиторъ** ‘starešina majstora’ (DH) oraz w słowniku Daničića: **протоманиторъ** ‘протомајстор, magister primarius’ i w formie **протомејстер** ‘први међу мајсторима’ (GzRSR 1794).

Dopiero jednak w okresie panowania tureckiego rozwinął się znacznie zakres działalności rzemieślników, członków wolnych zawodów. Stali się oni jedną z głównych grup zamieszkujących miasta, szczególnie dzielnice handlowe – *čaršije*. Pojawiła się także nowa nazwa: **занатлија, занатник, занација, заначија** ‘osoba, która zajmuje się rzemiosłem, rzemieślnik, *majstor*’, ‘mistrz cechowski, majster’, ‘osoba, która jest fachowcem w danej dziedzinie, specjalista’ (RSAN)¹⁸². Wyraz ten występuje dopiero od XVIII wieku: **занатлија** (1706), **занација** (GzRSR 1783), **занатлиа** ‘мајсторъ, der Werkmeister’ (Kurzбек: 669). W XIX wieku notowano formy **занатлия** i **занатлія** (PosrbOV 1802), **занатлија** (KK-ER 1824) oraz **занатлија, занација** ‘der Handwerker, opifex’ (SR) i **занатлија, занатник, заначија** ‘Handwerker’ (Popović; PopovićTur). Oprócz wyżej wymienionych postaci RJAZ przytacza także, głównie z Chorwacji, formy *zanatar, zanatčija, zanatlja* i *zanatnik, zanaščija, zanačija, zanadžija* i *zanačanin*, a słownik gwary timockiej **занајатлија** (RTimok).

Do grona tureckich mieszczan określanych mianem *erlije* zaliczano także handlarzy – *trgovci* (obok Turków także Grecy i Cincari) oraz rzemieślników – *zanatlje*. Po utworzeniu w XIX wieku państwa serbskiego nie zlikwidowano struktury

¹⁸² Wyraz *zanatlja* został zapożyczony z tur. złożenia *sanatlı* (tur. *sanat* + suf. *-li*), formy *zanadžija* i *zanačija* pochodzą z tur. *zanatçı* (suf. *-çı*), a *zanatnik* utworzono na gruncie serbskim od tego samego tematu serb. suf. *-nik*.

i formy wytwórczości rzemieślniczej odziedziczonej po muzułmanach (zmianie uległa tylko struktura etniczna cechu rzemieślników), a serbskie rzemiosło rozwijało się z jednej strony pod wpływem orientalnym, a z drugiej – pod wpływem nowych nurtów europejskich. Z biegiem czasu serbskie cechy, tak zwane *esnafy*, oddzieliły się od muzułmańskich, zachowując jednak sposób produkcji i narzędzia. Po wprowadzeniu *Hatiszerifu* w latach 1830–1833 i nakazie opuszczenia miast przez muzułmanów Serbowie mogli już bez ograniczeń przejąć zarezerwowane dla Turków specjalizacje.

Do połowy XIX wieku *zanatlije* stworzyli stabilną warstwę społeczną i stali się najliczniejszą grupą obywateli, którzy nie zarabiali na życie pracą najemną. Stanowili około 20–30 procent ogółu ludności miejskiej. Byli to jednak w zdecydowanej mierze ludzie biedni, poza swoimi warsztatami nieposiadający żadnego majątku stałego. Ich niska pozycja materialna wiązała się również z pochodzeniem społecznym – większość z nich wywodziła się ze wsi, z biednych rodzin.

W najbardziej rozwiniętych miastach Serbii istniało od 30 do 50 rodzajów rzemiosł, z których większość miała pochodzenie orientalne. Wśród przedstawicieli rzemieślników można wyróżnić następujące specjalizacje: *terzija* (krawiec), *abadžija* (krawiec ubrań sukiennych), *boltadžija* (handlarz luksusowym i importowanym towarem), *papudžija* (wytwórca pantofli), *čarugđžija* (wytwórca kierpców), *čurčija* (krawiec odzieży skórzanej), *ekmedžija* (piekarz, *hlebar*), *dunder* (murarz), *mumdžija* (wytwórca świec i mydła z łoju świńskiego), *sarač* (wytwórca końskich akcesoriów), *nalbanta* (kował wołów), *drndar* (zajmował się obróbką wełny i bawełny, a także wytwarzał kołdry), *mutavdžija* (wytwórca toreb i dywaników z koziej sierści), *tufegđžija* (rusznikarz, płatnerz), *furundžija* (piekarz), *duvandžija* (handlarz tytoniem, który zajmował się też jego obróbką), *jekmedžija* (piekarz), *bičakđžija*, *bičagđžija* (wytwarzał i ostrzył noże), *rabadžija* (woźnica), *skeleđžija* (obsługiwał tratwę, prom), *balugđžija* (rybak), *barugđžija* (wytwórca prochu), *kujundžija* (złotnik), *sakadžija* (sprzedawca wody w beczkach), *biberđžija* (handlarz pieprzem), *mehandžija* (karczmarz), *ćumurđžija* (wytwórca węgla drzewnego), *pamukljijaš* (kupiec wyrobów bawełnianych), *kapamadžija* (wytwórca narzut), *bozadžija* (sprzedawca bozy), *kasapin* (rzeźnik), *kavedžija* (handlarz kawą), *konopčar* (wytwórca sznurów), *bojadžija* (sprzedawca farb), *neimar* (budowniczy, murarz), *berber* i *berberin* (fryzjer), *kafendžija* (właściciel *kafany*), *jorgandžija* (wytwórca kołder), *baltadžija* (wytwórca siekier), *dućandžija* (sklepikarz) oraz mniej popularne *kalajđžija*, *tenećedžija*, *asurdžija*, *sapundžija*, *bigardžija*, *fišerdžija*, *sajđžija*. Do grupy nowszych, związanych przede wszystkim z budownictwem, należą: *kaldrmdžija*, *klesar*, *crepar*, *ćeramđžija*, *odžačar*, *ciglar*. W drugiej połowie XIX wieku pojawiły się nowe, pochodzące z Austrii, nazwy rzemiosł i rzemieślników: *pinter* (bednarz = *kačar*, *bačvar*), *tišler* (stolarz = *stolar*), *šuster* (szewc = *obučar*), *šloser* (ślusarz = *bravar*) i *šnajder* (krawiec = *krojač*) (Вулетих, Мијаиловић 2005: 17; PopovićTur; Lapčević).

Z okresu tureckiego pochodzą także: **уста** ‘mistrz cechowski, *majstor*’ (RMS; KK-ER)¹⁸³ – XIX wiek, i **уста** w podwójnym znaczeniu: ‘у турском мајстор, заначија’ i ‘некад јаничарски подофицер’ (PopovićTur) oraz **устабаша** ‘naczelnik cechu, *esnafu*’ (RMS, XVIII wiek), notowany także w słownikach Mihajlovicia i Popovicia **устабаша** ‘старешина цеха’ (GzRSR 1712; KK-ER; PopovićTur; Popović).

Kolejnym określeniem jest **цехмајстор** ‘naczelnik cechu’ (RMS)¹⁸⁴ zanotowany w XVIII wieku w słowniku Mihajlovicia **цехмајстер** (1755), **цемајстор** (1717), **цехмајстер** (1793), **цехмајстор** ‘старешина цеха’ (GzRSR) oraz Vuka i Popovicia **цехмајстор** ‘Zechmeister’.

W XVII wieku pojawiają się wyrazy: **рукóделац** i **рукодéлац** ‘rękodzielnik, chałupnik; rzemieślnik’ (RMS), **рѣкодѣль**, **рѣкодѣлникъ** (KurzbeK: 248; KurzbeKLeKs: 235) oraz **рукодѣлець** ‘fr. artiste, łac. opifex’ (PosrbOV 1805), **рукодeля** ‘занатлија’ (PosrbOV 1802) i **рукоделац** ‘Handarbeiter, Handwerker’. Na przełomie XVIII i XIX wieku, jako drugie zapożyczenie z rosyjskiego, jest poświadczony wyraz **ремесленникъ** ‘занатлија’ (PosrbOV 1790), **РЕМЕСЛЕННИКЪ** ‘der Handwerker’ (KurzbeKLeKs: 233).

Ważnym elementem w gospodarczo-przemysłowym obrazie Serbii wieków średnich byli Sasi – niemieccy górnicy, którzy na tereny Serbii zostali sprowadzeni w XIII wieku. Oprócz dogłębnej wiedzy na tematy wydobywania węgla i rozwiniętej kultury miejskiej pozostawili oni pewien zasób słownictwa specjalistycznego, także z zakresu leksyki społecznej, miejskiej.

Sasi było to niemieckie plemię sprowadzone z Siedmiogrodu do Serbii najprawdopodobniej przez Dubrowniczanie za panowania króla Uroša I, w połowie XIII wieku. Pierwsza wzmianka o nich pochodzi z *povelji* z okolic górniczej miejscowości Brskovo (okolice Mojkovaca), wydanej w 1254 roku. Następne ślady ich pobytu pojawiają się w Rudniku, Trepču, Janjevie, Novym Brdzie i innych miejscowościach Serbii, Czarnogóry, Bośni i Bułgarii. Wraz z upływem czasu Sasi zostali poddani asymilacji i sławizacji, a etnonim *Sasin* uległ ewolucji, i przekształcając się z kategorii etnicznej w kategorię społeczno-ekonomiczną, zaczął oznaczać przede wszystkim górników, mieszkańców gmin i osiedli górniczych (szczególnie w czasach tureckich każdy górnik był określanym mianem *sas(in)*). Sasi, przybywając i osiedlając się w Serbii, otrzymywali prawo do swobodnego poszukiwania i rozpoczynania prac górniczych, do wolności wyznania oraz do zachowania autonomii sądowniczej. Prawa i obowiązki Sasów były normowane głównie przez *povelje* króla Milutina i *Kodeks* Dušana. W artykule 123 *Kodeksu* car zapewnił Sasom prawo do posiadania ziemi, którą mogli wykarczować i zająć pod swoje osady. *Kodeks* określał też kompetencje sądów, które miały rozstrzygać spory powstałe między Sasami a szlachtą.

¹⁸³ Wyraz zapożyczony z tur. *usta* ‘mistrz, rzemieślnik’ < pers. *ustād*.

¹⁸⁴ Zapożyczenie z niem. *Zechmeister* ‘naczelnik cechu; mistrz cechowy’.

Dzięki rozwojowi kopalń i posiadanym dobrom Sasi znacząco wpłynęli na rozwój gospodarczy Serbii i wzrost jej potęgi politycznej, na technikę i prawo górnicze, rozkwit miast i grodów średniowiecznych. To pociągnęło za sobą pojawienie się licznych nowych terminów technicznych i administracyjnych. Z myślą o ich uregulowaniu na początku XV wieku Stefan Lazarević wydał kodeks prawny Novego Brda, *Zakon o rudnicima*.

Do spuścizny leksykalnej Sasów można zaliczyć kilka wyrazów oznaczających członków średnich warstw społecznych, między innymi etnonim *Sas*, *Sasin*, który oznaczał także górnika, członka drużyny górniczej oraz nazwę mieszczanina – *purgara* (wymienionego już wcześniej) i członka drużyny górniczej – *gvarka*.

Według współczesnego słownika (RMS) wyraz **Сасин**¹⁸⁵ oznacza ‘Sasa, Sakończyka’ i w tym znaczeniu jest poświadczony od połowy XIII wieku, w *Kodeksie* Dušana (KD, art. 123) oraz w innych dokumentach serbskich: *сасинъ* ‘saxo’: *акѣ вѣдѣ пра сѣ сасинномъ, да вудѣ каднъ сасинъ а дрѣгн дѣвровъчанинъ, прѣдѣ тѣмн да се расправаляю* (MS: 51, 1240–1272; RiKSS).

Ostatnim z saskich reliktów językowych jest określenie członka drużyny górniczej i współwłaściciela szybu. Wyraz *гваркъ* ‘gewërke swm. handwerkszunftgenosse; teilhaber an einem bergwerke’ (ZoR: 74) występuje w *Zakoniku o rudnicima* despoty Stefana, gdzie oznaczał ‘członka cechu rzemieślniczego’, ‘członka drużyny górniczej’ i ‘właściciela lub współwłaściciela szybu, *jamy*, *rupy*’: *сѣакы гваркъ кон нама дѣловѣ на рѣпахъ* (art. 51). Według Pavlovicia *vark*, *varak*, *ki-vark* to ‘własnik jednego dela ceha, jednego ili više rudarskih jama, udružar, zadruGAR’ (Pavlović 1960: 109, 111).

Przedstawiciele warstw średnich w średniowieczu i w okresie władzy tureckiej, a także na początku tworzenia się nowożytnych państw serbskiego i czarnogórskiego, wyróżniali się przede wszystkim niezależnością zawodową oraz sposobem życia i pracy. Byli to najczęściej niezwiązani z ziemią i pracą na niej mieszkańcy wsi, grodów, podgrodzi i miast, żyjący z pracy swoich rąk rzemieślnicy lub kupcy. Większość z nich należała do średniowiecznej grupy mieszczan. Nomenklatura członków tej grupy społecznej pochodziła zarówno z zasobu słownictwa rodzimego, jak i, będąc odbiciem aktualnych warunków politycznych, była pochodzenia obcego (dawniej germańskiego i romańskiego, a w czasach tureckich – orientального).

¹⁸⁵ Zapożyczenie z niem. *Sachse* ‘Sas, Sakończyk’, pierwotnie z rodzimym suf. *-in*: *Sasin*; forma *Sas* mogła powstać od pl. *Sasi*.

3. WYŻSZA WARSTWA SPOŁECZNA

Ostatnią z grup społecznych – uprzywilejowaną i najbogatszą warstwę szlachecką – tworzyli potomkowie dawnych rodów panujących, otoczenie i dalsza rodzina dworu, wysocy urzędnicy dworscy, funkcjonariusze carscy, królewscy, książęcy i żupańscy spokrewnieni i spowinowaceni z sobą¹⁸⁶. Korzenie serbskiej i czarnogórskiej średniowiecznej warstwy szlacheckiej sięgają dynastii panującej w Duklji w okresie od XI do XII wieku¹⁸⁷, dynastii żupańskich (wywodzących się od naczelników okręgów plemiennych – *županów*), a także bliższych i dalszych krewnych rodziny królewskiej. Na ukształtowanie się tej warstwy społecznej warła wpływ grupa lokalnych urzędników różnego pochodzenia spowinowanych z rodami królewskimi, co jednak zostało zakwestionowane przez badacza historii politycznej i prawnej średniowiecznej Serbii – Teodora Taranovskiego. Trzonem tworzącej się elity była, według Taranovskiego, *družina* – wierna i oddana grupa ludzi mieszkających na dworze panującego i skupionych wokół niego, utrzymywanych przez włodarza, który zapewniał im wyżywienie, ubranie, broń. Z biegiem czasu grupa ta przenosiła się na dobra otrzymywane od władcy, tworząc w ten sposób stan posiadaczy ziemskich. Powstałe wówczas kombinacje służby wojskowej z pracą i utrzymywaniem dóbr ziemskich stały się zalążkiem nowo powstałej, uprzywilejowanej warstwy społecznej – szlachty, *vlasteli* (Тарановски 1931: 42–43; Jireček III: 71). W pierwszej fazie rozwoju warstwa ta była raczej hermetyczna, zamknięta i niedostępna dla innych z zewnątrz, ale wraz z upadkiem znaczenia władzy centralnej oraz rozwojem i usamodzielnianiem się lokalnych władców u schyłku potęgi carstwa serbskiego w drugiej połowie XIV wieku jej szeregi zaczęły się powiększać. Dołączali do niej krewni nowych lokalnych władców, a także pomniejsi posiadacze ziemscy. Proces ten trwał również w czasie panowania tureckiego, głównie w okręgach cieszących się autonomią (na przykład w czarnogórskim okręgu Paštrovićów). Był on jednak zjawiskiem marginalnym wobec powszechnie się wówczas formującej szlachty muzułmańskiej, która powstała na terenach objętych silnym procesem islamizacji, głównie w Bośni (LeksSSV: 87).

Powstanie szlachty serbskiej było również związane z rosnącym podziałem klasowym średniowiecznego społeczeństwa (tworzeniem się grupy uprzywilejo-

¹⁸⁶ Klasa urzędnicza zostanie opisana w tomie drugim niniejszej monografii.

¹⁸⁷ Najdłuższą tradycję ma szlachta Zety, która swoimi korzeniami sięga do czasów XI- i XII-wiecznych władców Duklji. W wiekach późniejszych, z czasów dynastii Crnojevićów, zaliczano do niej także dowódców drużyn wojskowych, ich najwybitniejszych współpracowników i krewnych, a także wszystkich, którzy wykonywali jakąś służbę publiczną. Byli to właściciele ziemscy, ludzie ogólnie szanowani (Благојевић, Медаковић 2000: 301).

wanych i grupy poddanych), który w Serbii możemy śledzić dopiero od końca XII wieku, to znaczy od pierwszych źródeł pisanych (podział taki został dwa wieki później opisany w piśmie Dubrowniczan do mniszki Evgenii i Stefana Lazarevicia: *Вси људије несу једнаци: јесу властеле и јесу кметући, како то у Србљех и по всем свету*). W dokumentach wielkiego żupana Stefana Nemanji pojawia się więc *vlastela* i *boljari*, a w czasie panowania jego syna, Stefana Pierwoukoronowanego, trzy stany: *vlastela*, *vojnici* i *ubogi ljudije*. Z tego też okresu pochodzi pierwsze pisane świadectwo istnienia nierówności społecznych i stanu wyższego w Serbii. W zapisach *Žičkiej hrisovulji* z 1220 roku dotyczących różnej wysokości kar za złamanie kościelnych przepisów małżeńskich przeciwstawione są sobie dwa stany: szlachta i stan niższy. Wyraźny podział społeczeństwa na dwie warstwy, wyższą (*vlastela*) i niższą (*sebri*) zarysowuje się w czasach króla Milutina i cara Dušana (KD: 39–63; Тарановски 1931: 11), a wysoka pozycja szlachty zostaje potwierdzona w licznych dokumentach.

W *hrisovulji* cerkwi św. Petara i Pavla nad Limem z lat 1254–1264, a także w dokumentach późniejszych, na przykład: *Властелин царства ми, малими же и великим* (KD: wstęp i art. 121, 136) znalazł się podział szlachty na posiadającą wyłącznie charakter elitarny i honorowy, wielką szlachtę (*velika vlastela*) oraz stanowiącą większość – szlachtę małą (*mala vlastela*). Według Taranovskiego „није се велика властела издвајала у неки нарочити повлашћени сталешки ред, него је сачињавала почасни горњи слој у јединственом властеоском сталежу”, a więc mimo swych wpływów i wyższych tytułów w świetle ówczesnego prawa nie stanowiła odrębnej grupy szlacheckiej, a jedynie jego podgrupę. „И ако угледни, утицајни и моћни, нису велика властела сачињавали у правном погледу засебни сталешки ред, него само слој јединственог властеоског сталежа” (Тарановски 1931: 14).

W *Kodeksie* Dušana znalazły się zapisy dotyczące praw i zobowiązań szlachty wobec państwa i władcy, uregulowano sprawę własności szlacheckiej i wszelkich świadczeń finansowych bądź materialnych (daniny, podatki, kary oraz służba wojskowa). Na rozkaz władcy *vlastelin* musiał stawić się do walki wraz z oddziałem poddanych ze swego majątku. Oprócz służby wojskowej szlachta była zobowiązana do płacenia podatków (*soća*) oraz do innych świadczeń niematerialnych.

W średniowiecznej Serbii, oprócz osób świeckich – szlachetnie urodzonych i niektórych funkcjonariuszy administracji państwowej – do stanu szlacheckiego należeli także wysocy dostojnicy kościelni (biskupi, arcybiskupi, metropolici i patriarchowie) posiadający prawo do udziału w soborach państwowych i cieszący się szacunkiem władcy. Nikola Krstić, na podstawie *hrisovulji* króla Milutina z 1319 roku, dzielił więc szlachtę na *državnu* (świecką, państwową) i *crkvenu* (kościelną).

Oprócz dostojników kościelnych, do grupy *vlasteli* byli zaliczani również mieszkający na dobrach kościelnych *pronijari*, *vojnici*, *boljari*, *dvorani* i *vlasteličići*. W *hrisovulji* monasterowi św. Petara i Pavla nad Limem (1254–1264) wspomniani są *crkveni ljudi veliki i mali*, z których wyraz *veliki* dotyczy zapewne

szlachty. Żyjąc na dobrach klasztornych, tamtejsza szlachta była podporządkowana bezpośrednio Cerkwi, przez co traciła na prestiżu (na przykład *vlastela* z majątku monasteru św. Archaniołów koło Prizrenu miała obowiązek uczestniczenia w żniwach, sianokosach i innych pracach polowych, a także towarzyszenia przełożonemu klasztoru w podróży, zapewnieniu mu transportu i ochrony).

Współcześni badacze do średniowiecznego stanu szlacheckiego zaliczają następujące grupy: *boljari*, *vlastela*, *vlasteličiči*, *velmože*, a także *veliki dvorani*, *župani*, *vojvode*, *knezovi* i *crkveni poglavari*. Polaryzacja i różnicowanie warstw doprowadziło do powstania warstwy szlacheckiej również w miastach nadmorskich, tak zwanego patrycjatu (LeksSSV: 524; Чубриловић 1966: 218).

Podstawowym określeniem osoby należącej do wyższej warstwy społecznej, szlachcica, jest – poświadczony już od XI wieku w tekstach łacińskich (w dokumencie z wyspy Pag z 1017 roku zanotowano: *Ego Duimus Uulastelin dono et volo*), a od XIII wieku w tekstach serbskich – wyraz **власѣлѣин** i **власѣлин** (coll. **власѣла**) oraz nietypowe **власѣлац**, **власѣлѣинѣк** i przestarzałe **власѣл**, **власѣл** ‘wielki ziemianin pochodzenia szlacheckiego (w średniowieczu), dziedzic, pan; szlachcic, możnowładca, arystokrata’ (RMS; RSN)¹⁸⁸. W początkach piśmiennictwa wyraz często był zastępowany tytułem *boljar*. W słowniku RiKSS zanotowano: **власѣлѣинѣ** ‘vir nobilis’ (z *Žywota św. Simeona* autorstwa Sawy: **власѣлѣ мон и вшларѣ**) oraz derywaty **власѣлѣство**, **власѣлѣство** ‘nobilitas’. Była to ogólna nazwa warstwy uprzywilejowanej, która dzieliła się na szlachtę wielką i małą: **вдѣ власѣлѣ кралевѣства ми ни вдѣ белнѣхъ ни вдѣ малнѣхъ** (MS: 85), przy czym ‘велики као да су били они који су имали још какво име, као кнезови, војводе’, na przykład **белника власѣлѣинѣ стѣгоноше** (KD: 46). Jak pisze Daničić, ‘своје су власѣле имали не само државни господари него и господари од повећих крајева’: **вни власѣлѣинѣ царѣства ми ни краљѣвѣ власѣлѣинѣ** (MS: 146). W Dubrowniku urzędnikami miejskimi byli: **изѣбрани власѣлѣи** (MS: 347), a w *poveljach* władców serbskich (przede wszystkim z kancelarii Dušana) terminem *vlastelin* nazywano wszystkich kupców dubrownickich.

Szlachta, według opisu Daničića, była posiadaczem dóbr ziemskich wraz z mieszkającymi i pracującymi na nich poddanymi (por. KD, art. 32, 33, 43), dla których była także głównym organem sądowym (w sporach między poddanymi). W przypadku zaś sporu szlachcica z chłopem sprawę rozpatrywał sąd carski (KD, art. 41).

Wyraz **власѣлѣинѣ** (**власѣлѣинѣ**) jest notowany w serbskich dokumentach średniowiecznych, na przykład: **власѣла**, **власѣлѣинѣ** ‘człon plemstwa’ (DH) i **власѣлѣ и власѣлѣинѣчници** (KD) jako określenie wolnych panów zobowiązanych do służby wojskowej na rzecz władcy oraz **власѣлѣ крашѣтѣнци** (KD,

¹⁸⁸ Psł. **volstelimъ* i cs. *vlastelinъ* ‘princeps, dominus’ to derywat utworzony od psł. nom. act. **volstebъ* < **vold-tebъ* (z indywidualizującym suf. *-imъ*) od rzecz. **volstъ* (< *vold-tъ*) ‘władza, panowanie’ i czas. **volsti* i **voldati* ‘władać, panować’. Forma *vlasteličiči* to patronimicum od dem. *vlastelica* ‘mały vlastelin’ z tworzącym nazwy potomków linii męskiej suf. *-iči* w znaczeniu dosłownym ‘syn małego szlachcica’.

art. 49). W XV-wiecznym *Zakoniku o rudnicima* **власѣанинь** to ‘nobilis, der Edelman’ (ZoR: 74), a także przedstawiciel szlachty miejskiej: **власѣла градска**, którą tworzyli *vojvoda, knez, carinik i purgari* (ZoR: 55, art. XVIII). W *Syntagmacie власѣанинь* to odpowiednik gr. *εντελής, ἄρτων* oraz *градьцини власѣеле* gr. *πολιτικοί ἄρχοντες*. W XIX-wiecznych słownikach to określenie członków stanu wyższego, szlachty oraz ludzi szlacheckiego rodu: **власѣлин** i coll. **власѣла** ‘der Edelmenn, nobilis, cf. бољар’ i **власѣоство** ‘Adel, nobilitas’ (SR), **власѣлин** ‘Grundherr, Patrizier, Edelmann’, **власѣла** ‘Adel, Edelleute’ i **власѣлиньство** ‘Grundherrschaft’ (Popović) oraz **власѣлинь** (PosrbOV 1838). W XIII wieku, obok podstawowego wyrazu pojawiła się także forma patronimiczna: **власѣличий**, **власѣлйничий** ‘syn szlachecki; młody szlachcic’ oraz ‘szlachcic niższego stopnia’ (RSAN). Wyraz w formie **власѣаничникъ** pierwszy raz pojawia się w *povelji* Stefana Nemanjicia do Dubrowniczian z lat 1222–1228: **милость створи кралеѣство ми власѣаничникомъ дѣрвовъчкнимъ** (MS: 16). Daničić hasło **власѣаничнѣть, власѣаничникъ** ‘vir nobilis inferioris ordinis’ opatruje uwagę, że jest to synonim szlachcica: „ты се власѣличийма зову они који се иначе свуда пишу власѣли”. Daničić, podobnie jak Jireček, uważał, że król Stefan Nemanjić tytułem tym zrównał patrycjuszy dubrownickich z niższą szlachtą serbską, analogicznie do tego, jak bośniaccy królowie zrównywali w tytulaturze szlachtę dubrownicką z *knezami* bośniackimi. Pisał, że

(...) кад у Дубровнику није било разлике између власѣлина и власѣличийма и кад су босански краљеви власѣле дубровачке звали кнезовима, онда се може разумјети како је могао краљ босански 1439. назвати два власѣлина дубровачка и власѣличийма и кнезовима (RiKSS: 128).

Leksykon sredniowiecza serbskiego podaje, że mieszkańcy Serbii i Dubrownika terminem *vlasteličić* określali szlachtę dubrownicką, a czasem także członków warstwy niższej tego miasta – *pučan* (LeksSSV: 91). Według Teodora Taranovskiego nie była to jednak szlachta dubrownicka, lecz jakiś inny średni stan tego miasta. Według niego tym, utworzonym w kancelarii króla Stefana, podwójnym *deminutivum* określano kupców dubrownickich. Takie postępowanie mogło wynikać z panującej wówczas praktyki polegającej na podnoszeniu znaczenia i pozycji adresatów (kupców dubrownickich) z jednoczesnym zachowaniem różnicy między nimi a rodzimą szlachtą (Тарановски 1931: 16).

W zabytkach późniejszych terminem *vlastelin* nazywano przedstawiciela wyższej grupy szlachty (*veliki vlastelin*), a tytułem *vlasteličić* określano członka *malej vlasteli*. Tego drugiego terminu używano wyłącznie w tych dokumentach, w których chciano rozróżnić obydwie grupy (w pozostałych przypadkach przedstawicieli szlachty nazywano kolektywnym *vlastela*), na przykład **власѣлашмъ и власѣаничникомъ хригволик** (MS: 143).

Kodeks cara Dušana, który ponownie wprowadził ten termin do nomenklatury prawnej, przytaczał go najczęściej przy nazwie *vlastelin*, niejako stawiając między nimi znak równości (KD, w art. 39, 55, 75, 142, 144, 173). Jedynym wy-

jątkiem jest art. 50 (ВЛАСТЕЛИНЪ, КОН ОПОУЕ И ШЕРАМОТИ ВЛАСТЕЛИЧНИЦА, ДА ПЛАТИ .р. ПЕРПЕРЬ. И ВЛАСТЕЛИЧНИЦА, АЩЕ ОПОУЕТЪ ВЛАСТЕЛИНА, ДА ПЛАТИТЬ .р. ПЕРПЕРЬ, И ДА СЕ БІЕТЪ СТАПИ), w którym ustawodawca różnicuje obydwie grupy w kwestii odpowiedzialności karnej: *vlastelin*, który obrazi *vlasteličicia*, musi zapłacić 100 perperów, a *vlasteličić* za to samo przewinienie wobec *vlastelina* jest karany grzywną 100 perperów i chłostą. Wskazuje to na pewnego rodzaju rozróżnienie członków obydwu grup szlacheckich. Taranovski tak podsumowuje ich położenie:

властеличићи сачињавали ниже племство, ипак су били ниже од властеле само у социјалном и политичком погледу, а у погледу правном били су с њом изједначени, изузевши само казнену заштиту њихове части против њене увреде од стране властеле (Тарановски 1931: 17).

Terminem *vlasteličić* nazywano więc w średniowieczu warstwę niższą szlachty, a samo użycie nazwy odojcowskiej w celu nazwania stanu znane jest również innym językom i oznacza pewną degradację byłych członków stanu wyższego. W greckich bullach *vlastela* to *ἀρχωντες*, a *vlasteličići* – *ἀρχωντόπουλοι*, w dokumentach dubrownickich *čintiloti* lub *zentilotti*. Być może było to także określenie warstwy średniej – *vojniki*. Tytuł *vlasteličić* z Serbii rozszerzył się także na Bośnię (od koronowania Tvrtka I), a potem przeniknął również do chorwackiej autonomicznej Poljicy (LeksSSV: 91).

Członkowie warstw wyższych – stanu szlacheckiego¹⁸⁹ – w języku współczesnym określani są przede wszystkim terminem **плѣмиѣ** i **плѣмѣѣ** (RMS)¹⁹⁰. To termin nowszy, według RJAZ coraz częściej poświadczany dopiero od połowy XVII wieku. W słowniku Daničicia przymiotnik **плѣмениѣ** następuje od XIV wieku jako ‘gentilicius, należący do plemienia, który jest dziedziczony w plemienu’ i ‘generosus, nobilis, szlachetny, pochodzący ze sławnego i szanowanego plemienia, rodu’, a także ‘honorowy, godny pochwały’, ‘wspaniały, wyjątkowy, drogocenny, wartościowy’ (RJAZ). W słowniku Vuka i Popovicia przymiotnik **плѣмениѣ** oznacza ‘von Gutem Stamm, guter Herkunft, adelig, nobili loco natus’, ‘(halb im Scherze) mit племе (Rachkommenschaft) reich’.

Współczesny termin *plemić* oznacza członka uprzywilejowanej, rządzącej warstwy społecznej, w średniowieczu określanej jako *plemeniti ljudi* oraz *plemenstvo*, *nobilitas* (nie jako część społeczeństwa, lecz cecha, zaleta, którą się komuś przypisuje w grzeczным zwracaniu się do kogoś: *plemenstvo vi = velikost = veličanstvo = milost*) (LeksSSV: 524; Чубриловић 1966: 218; PrLeks).

¹⁸⁹ Jako *abstractum* jest używany wyraz **плѣмиѣство**, **плѣмство** ‘stan uprzywilejowany w feudalnym systemie społecznym, którego przywileje wynikają z pochodzenia’ oraz coll. ‘szlachta’ (RMS; RJAZ), poświadczony od XV w., na przykład w słowniku Daničicia **плѣменьство**, **плѣмштина** ‘nobilitas, dignitas’ oraz **плѣмство** ‘Adel’ (Popović) i **плѣмиѣство** ‘немеши, аристократија, властелинство’ (PosrbOV 1838, 1842).

¹⁹⁰ Derywat utworzony od wyrazu *pleme* ‘plemię, ród, zacny ród’ (**plemę plemene* ‘rodzina, ród, plemię’) z tworzącym nazwy potomków linii męskiej suf. *-ič* w znaczeniu ‘potomek (zaczego, szlacheckiego) rodu’; por. **plemić* (Vykypěl 2004: 173).

Jak podaje słownik RJAZ, do połowy XVII wieku *plemić* jako ‘szlachcic, osoba szlacheckiego rodu’ był bardzo rzadko używany. Dopiero potem zasięg jego użycia stopniowo się poszerzał i od połowy XVIII wieku stał się wyrazem powszechnie używanym. Pierwsze poświadczenia pochodzą z regionów zachodnich, a w słownikach serbskich są notowane od XIX wieku: **плѣмић** ‘von Guter Familie, nobili genera natus, cf. кућић, оцаковић, кољеновић’ (SR; Popović; Njegoš), **племићь** ‘džentelmen’ (PosrbOV 1853) oraz w gwarach: **плѣмић** ‘кућевић; оцаковић; кољеновић; кућић’ (RVG) i **племић** ‘człowiek pochodzący ze starego, znacznego rodu, znany z zasług jego członków’ (Rovinski 1998 I: 147).

Nowszym derywatem jest wyraz **племениташ**, **плѣмешњак** reg. ‘człowiek szlacheckiego rodu, szlachcic’ (RMS) oraz w słowniku Vuka z Chorwacji i Popovicia wyraz **племениташ**. Obok tego nowszego terminu są także poświadczone określenia typu **силан** i **силан**, prymarnie przymiotnik w znaczeniu ‘silny, duży’ (RMS), **гнѣльнь** ‘potens’, ‘magnus’ (RiKSS), ale wtórnie także jako określenie osoby posiadającej moc, władzę. Jako urzeczownikowiony przymiotnik, to współczesne określenie szlachty (Благојевић, Медаковић 2000: 196).

W historycznych tekstach istnieje również określenie charakteryzujące człowieka ze względu na jego wyjątkową rolę i pozycję w średniowiecznym społeczeństwie. Chodzi o wyrazy **благородник**, **благородац** ‘osoba szlacheckiego pochodzenia, wielmoża, zacnego rodu’ i ‘człowiek szlacheckiego pochodzenia, szlachcic, rycerz, arystokrata’ (RSAN). Wyraz *blagorodan* ‘generosus, nobilis, plemenit’ jest poświadczony od XIII wieku, na przykład **благородьнь** ‘nobilis’ (RiKSS) oraz **благородьнь** ‘gr. ευ’πατριδης, ευ’γενής’ (SMV). We wstępie do słownika Kurzbeka **Іωσιφъ благороденъ** przetłumaczono jako Joseph Ritter. W XVIII i XIX wieku zanotowano poświadczenia wyrazu w znaczeniu ‘szlachcic, szlacheckie urodzona osoba’: **благородный** (Kurzбек: 125), **благородный** (PosrbOV 1787), **благородан** (Popović) oraz **благородникъ** 1795 (PosrbOV 1795) i **благородник** (Njegoš).

W średniowieczu pojawiają się również dwa, znacznie rzadziej używane, tytuły szlacheckie znane również w innych częściach Słowiańszczyzny: *velmoža* i *boljar(in)*. Pierwszy z nich, poświadczony w tekstach średniowiecznych, a potem dopiero w czasach nowożytnych, to wyraz **вѣльможа** i **вѣльмож**, **вѣлмуж(а)** i **вѣлеможа** ‘wielki właściciel ziemski w okresie feudalizmu’, ‘człowiek znacznego rodu, członek możnego rodu, magnat, wielmoża, możnowładca’ oraz ironicznie ‘silny, wpływowy człowiek’ (RMS; RSAN)¹⁹¹. W słowniku Daničića występują formy **вѣлеможа** (1399), **вѣлкоможа** (XV w.), **вѣльможа** (XIII w.), **вѣлможанинь** (1409), **вѣльможь** (XV w.), **вѣлмѣжа** (XVII w.) ‘optimatum unus’ (**да не има надъ ними вѣласть ни вѣльможа ни архиепискупъ** w *povelji* monasterowi św. Nikoli Vranjinskiego z 1233 roku), a także **вѣоможа** (*povelja* króla Stefa-

¹⁹¹ Prasłowiański tytuł **velmoža* ‘człowiek możnego rodu, bogaty’ to złożenie z psł. **velь*, *velьь* ‘wielki’ i deverbativum od czas. **mogti* ‘móc’.

na Tvrtka Tvrtkovicia z 1421 roku). Wyraz notują słowniki XVIII- i XIX-wieczne oraz współczesne gwarowe¹⁹².

Termin *velmoža* pochodzi z czasów misji Cyryla i Metodego, a rozprzestrzenił się dzięki słowiańskim przekładom Biblii i tekstów liturgicznych. W Serbii był ograniczony wyłącznie do źródeł pisanych, jako synonim tytułów *boljar* i *vlastelin*. *Velmoža* to tytuł członka wyższej szlachty, możnowładcy, równy węgierskiemu tytułowi barona. O jego wysokiej pozycji w hierarchii społecznej świadczy na przykład *povelja* św. Sawy z 1233 roku monasterowi św. Nikoli Vranjinskiego, gdzie w punkcie VI, dopiero po słowie *velmoža*, wymienia się *proči vlasteli* (Тарановски 1931: 11; LeksSSV: 75).

Drugim tytułem jest **бѡльѡр**, **бѡльѡрин** oraz nowsze **бѡјѡр**, **бѡјѡр**, **бѡјѡрин** ‘bojar, obszarnik, możnowładca, szlachcic’, a także w znaczeniach reg. ‘szanowany człowiek’ i ‘majętny człowiek’ (RMS; RSAN)¹⁹³. Wyraz **воларь**, **воларинь** ‘optimum unus, osoba szlacheckiego pochodzenia’ jest poświadczony od XIII wieku, między innymi w *Żywocie św. Simeona* autorstwa króla Stefana Nemanjicia (**вѡльможамь и воларомь**), *Dečanskich hrisovuljach* **воларинь** ‘vlastelin’, a także **воларн** w akcie przyjaźni między księciem dubrownickim Žanem Dandolo i serbskim królem Stefanem Vladislavem z 1237 roku. Inne notowane formy to na przykład **воларн**, **воларь**, **воларинь**.

Od XVIII wieku wyraz pojawia się w znaczeniu ogólnym ‘szanowany i bogaty człowiek, nie zawsze szlachetnie urodzony’¹⁹⁴, a w XVII i XVIII wieku w Serbii oraz na zachód od niej także forma *bojar* ‘miles, wojnik’.

Bojarzy należeli do wczesnośredniowiecznej słowiańskiej warstwy możnych sięgającej korzeniami czasów plemiennych. Szczególne znaczenie mieli w czasach feudalnych, w otoczeniu władcy, na dworze, w radzie książęcej lub jako właściciele ziemscy. Byli to odpowiednicy greckich i łacińskich *seniores*, *principes*, *comites*, *priores*, *archontes*. O przynależności do tej uprzywilejowanej grupy

¹⁹² Wyraz jest poświadczony w słownikach: Kurzbeka **вѡльможа** ‘der Magnat des Reichs, ein Magnat’ (Kurzbek: 333), Popovicia **вѡлмужа** ‘Magnat’, Mihajlovicia i Njegoša **вѡльможа** ‘корта; лорд’ (PosrbOV 1814) oraz w Nikšićiu **вѡльможа** ‘великаш, властелин, великодостојник’ (Nikšić).

¹⁹³ Wyraz niepewnego pochodzenia, najprawdopodobniej na Bałkanach został zapożyczony z protobułgarskiego, a na Rusi z awarskiego (także tur. *bajar* i mongolski *bajar* ‘bogaty’). Na terenie Serbii występuje w postaci wtórnej z *lj*: *boljar*, *boljarin*, co jest zapewne wynikiem skrzyżowania starej formy z przymiotnikiem *bolji*, *boljši* ‘lepszy, większy’. Obecna na Bałkanach w XVII i XVIII w. forma młodsza *bojar*, *bojer*, jest pożyczką z rum. *boier* i węg. *bojár*, *boér* ‘pan, bojar’, a może także z ros. *боярин* ‘bojarzyn’; por. **bol’arinъ* (Vyкупѣl 2004: 118–120).

¹⁹⁴ Poświadczenia z XIX w.: **болярь** ‘ритер’ (PosrbOV 1828), **боляр** (1818) ‘племић, властелин’ (KK-ER), **боляринь** ‘барон’ (PosrbOV 1841) oraz **бѡльѡр** ‘der Bojar (Grosse), magnas, optimas, in der ungarischen Chroniken bojerones’ i **боляр** ‘Bojar, Grosser, Optimat, Magnat, Patrizius’.

Nowsze pożyczki są poświadczone w XVIII i XIX w: **воларинь** ‘ein Titel, den die Knechte ihren Erbherren geben’ (KurzbekLeks: 10), **бојар** (KK-ER 1819) i **бојар** ‘Färber; Bojar’ (Popović), a także we współczesnych słownikach gwarowych: **бојар** ‘чувар сеоских њива’ i w Ванаіе ‘субаша, чендир’ (VojvR) oraz **бојар** to ‘племић, ратник, феудални велепосједник у Русији, богат племић’ (Nikšić).

decydowała pozycja społeczna i majątek, a awans do niej następował przez służbę wojskową, pełnienie funkcji dowódczej w wojsku lub urzędniczej w administracji. Utrzymanie się w tej grupie było ściśle związane ze statusem majątkowym. Podczas gdy u Słowian południowych był to członek klasy panującej, właściciel ziemski, w Turcji oznaczał wojownika. Na Rusi zaś *bojarzy* występowali w otoczeniu władcy, jako ludzie wyżej, lepiej urodzeni, możnowładcy, wielmoże. W Rumunii terminem *boier* określano dziedzica, posiadacza ziemskiego.

Boljar, boljarin w średniowiecznej Serbii, Bośni i Dubrowniku to tytuł możnowładcy, członka bogatej szlachty. Tytuł, przez teksty pisane w języku cerkiewnym, do Serbii najprawdopodobniej przywędrował z Bułgarii, gdzie, tak jak w Rosji, oznaczał członka stanu wyższego, szlachcica. Pojawia się w tekstach biograficznych Stefana Nemanji, żywotach św. Sawy autorstwa Domentijana, a także innych żywotach królów i arcybiskupów serbskich. W umowie z Dubrownikiem z lat 1234–1235 są wspomniani *boljari dubrovački*, a w *hrisovulji* Stefana Dušana Chilandarowi z 1340 roku w pierwszym paragrafie wymienia się *boljarów* podporządkowanych serbskim władcom. *Veliki i mali boljari* – w taki sposób Sava Nemanjić określa osoby, które brały udział w soborze państwowym. Ten sam tytuł noszą dostojnicy na dworach królów Radoslava i Vladislava, dubrowniccy posłańcy *poklisarzy* (Тарановски 1931: 11). Tytuł *boljara* nosi również książę dubrownicki, z którym zawarł pokój bośniacki ban Mateja Ninoslav (w 1237 roku). W podróży powrotnej towarzyszyli mu *boljari* z tytułami: *vojvoda, tepčija i peharnik* (LeksSSV: 56).

W XIV wieku informacje o bojarach na majątkach kościelnych jako członkach uprzywilejowanej warstwy szlacheckiej (tzw. *crkveni ljudi*) znajdują się między innymi w spisie majątku monasteru Htetovo oraz w *Svetostefanskiej* i *Dečanskiej hrisovulji*. Na dobrach monasterskich bojarzy zajmują pozycję podobną do *vojników* (Благојевић 2004: 181).

Jak podkreśla Taranovski, termin ten (podobnie jak bliski mu *veljmoža*) nie przyjął się w serbskiej terminologii prawnej i dość szybko zniknął ze źródeł pisanych. Zanotowane w XVIII i XIX wieku, a także we współczesnych słownikach gwarowych, wyrazy są nowymi zapożyczeniami, tym razem z rosyjskiego bądź rumuńskiego.

W związku z tradycją nadawania ziem na granicach państwa w zamian za służbę wojskową oraz pilnowanie tych granic przed wrogami i rozbójnikami w średniowiecznym państwie serbskim wykształciła się odrębna grupa szlachty granicznej, kresowej. Członków tej grupy określano mianem **крѣјишник** i **крѣјишник**, **крѣјишьник**, **крѣјичник** i **крѣјичник** oraz **крѣјиштанин** i **крѣјиштанин** ‘człowiek, który mieszka na pograniczu, w *krajinie, graničar*’ oraz w znaczeniu historycznym ‘możnowładca, szlachcic w okręgu pogranicznym w czasie panowania dynastii Nemanjiciów’, ‘turecki komendant okręgu granicznego, *sandžaku*’, a od XVI wieku także ‘członek szczególnego rodzaju organizacji wojskowej na terenie Pogranicza Wojskowego’ (RMS; RSAN)¹⁹⁵.

¹⁹⁵ Derywaty utworzono za pomocą suf. *-nik, -anin* od *krajište* ‘kresy, granica, pogranicze wojskowe’ (z uproszczeniem grupy *štn > šn* i lud. zmianą *šn > čn*).

Wyraz *кранштѣнникъ* ‘praefectus confinii’ dokumenty średniowieczne notują w XIV i XV wieku w znaczeniu ‘čovjek koji zapovijeda na krajini, uprav koji je namješten da zapovijeda na krajini’ oraz ‘čovjek koji živi na granici, te se često bori s neprijateljima koji su preko granice, pa može biti i redoviti vojnik’. W RJAZ są poświadczone formy *krajišňak* (XVI w.), *krajištanin* (XIX w.), *krajičanin* (słowniki chorwackie) oraz *krajičnik*, w nowym, ogólnym znaczeniu ‘człowiek, który mieszka zaraz za granicą’, ‘człowiek, który żyje przy granicy, najczęściej o *graničarach* – mieszkańcach Pogranicza Wojskowego lub pogranicza Czarnogóry i Albanii’ (XVI w.). W słownikach Vuka, Popovicia i Njegoša jest poświadczona forma *крѣичникъ* z Czarnogóry oraz ogólna *крѣишникъ* ‘der Angrenzer, confinis’. W gwarach w znaczeniu ‘pogranicznik, strażnik granicy’ notuje się *крѣешник* (RKM), *крѣишникъ* (RVG) i *крајишник* (Nikišić). *Krajišnik* to również określenie mieszkańca bośniackiego regionu Krajina.

Vlastelin krajišnik to dysponujący ogromnym majątkiem, wpływowi i najsilniejszy politycznie na pograniczu feudał, namiestnik władcy na granicy, szlachcic rządzący okręgiem przygranicznym (odpowiednikami są niemiecki *Markgraf* lub francuski *marquis*). Tytuł kilkakrotnie pojawił się w *Kodeksie* Dušana, w którym zostały określone obowiązki feudała wobec carstwa (w rozdziale zatytułowanym: w odpisie przireńskim – *О краншьнникуу властелннуу*, a w hodoškim – *О властелѣху кон дрѣже кранштѣ землан*). Najważniejszym jego zadaniem była obrona nadanego mu okręgu – *krajišta*, inaczej *državy* – zapewnienie w nim porządku i spokoju, rozmieszczenie wzdłuż granicy i nadzorowanie straży, utrzymywanie stałej służby wojskowej, obrona granic przed nieprzyjacielem i bandytami, walka z rozbójnikami i złodziejami, zapewnienie bezpieczeństwa kupcom i podróżnym na traktach. Do obowiązków *vlastelina krajišnika* należało również mobilizowanie ludności pogranicza w celu uniemożliwienia odwrotu wojsk nieprzyjacielskich i powstrzymania ich rabunkowych działań. W walce z *gusarami* i *razbojnikami* organizował pościgi, tak zwane *potečice*. Dopiero na początku XV wieku *vlastelina krajišnika* zastąpił namiestnik władcy, urzędnik o kompetencjach przede wszystkim wojskowych – *vojvoda krajiški* (Благојевић 1989: 30).

Na początku XV wieku *krajišnik* to także nazwa tureckich dowódców wojskowych działających w pogranicznych *sandžakach* organizowanych na terenach serbskich. „Савременици су у XV веку називали крајиштима и турске пограничне санџаке, организоване на српским земљама, а њихове заповеднике санџак-бегове – *крајишницима* или војводама” (LeksSSV: 320). Isa-beg w dokumentach dubrownickich z 1452 roku był określany tytułem *craisnich* lub *craisnich ducatus Bosne*, a w 1477 roku na początku władzy nowego *sandžak-bega*: „Ad Jachia begh, craisnicum novum Bosne”. Ten sam termin można spotkać w dokumentach cyrylickich, na przykład dokumentcie zawarcia pokoju między hercogiem Stefanem a jego synem Vladislavem w 1453 roku, które wysłała do wiadomości sułtana, wezyrów i *kraišniku gospodarevu koji god bude na Bosansko kraište* (Благојевић 1989: 30).

W okresie późniejszym, po XVI wieku, wraz z tworzeniem się Pogranicza Wojskowego i osiedlaniem się nań ludności pochodzenia słowiańskiego (przede wszystkim Serbów) powstała grupa ludności żyjącej na pograniczu austriacko-tureckim, dawniej określana mianem *krajišników*, a obecnie *graničarzy*. Była to ciesząca się specjalnymi prawami ludność, która w zamian za liczne ulgi miała obowiązek obrony granic przed Turkami.

W tekstach średniowiecznych pojawiają się także inne tytuły członków warstwy szlacheckiej, do których zaliczyć można takie regionalne określenia, jak **гòспар** i poświadczony od XVI wieku w Dubrowniku **госпарун** ‘tytuł pana, szlachcica dubrownickiego’, ‘pan, możnowładca, szlachcic’, ‘gospodarz, władca, panujący; posiadacz, właściciel’ (RSAN; RJAZ; Popović)¹⁹⁶, a także **клѣтветникъ** ‘ten, który składa przysięgę’ i historycznie ‘wasal, zależny pan feudalny’ lub ‘ziemia feudalna, która uznaje władzę zwierzchnią, jednostka wasalna w strukturze monarchii feudalnej’ (RSAN)¹⁹⁷, **клѣтвеникъ** ‘foederatus, jurejurando obstrictus’ – od XIII wieku: **ѣ жупанъ Радославъ есмь вѣрнь клѣтвеникъ господинѣ кралу ѡгарьскому** (z 1254 r.). Występują także **протођер** ‘możnowładca’, ‘kmięć’¹⁹⁸, **протођеръ** ‘πρωτόγερος, procerum primus’ (RiKSS, XV w.) i **протођер** ‘сеоски кмет, мухтар’ (RKM).

Do warstwy wyższej społeczeństwa średniowiecznego należy także zaliczyć patrycjat – szczególnie stan wyższy mieszczaństwa, elitę polityczną i ekonomiczną miast-gmin nadmorskich, którego nazwa wywodziła się jeszcze z czasów antycznych. W RMS poświadczony jest wyraz **пáтрийѣй**, **пáтриѣиѣ**, **пáтриѣиѣ** ‘członek uprzywilejowanej warstwy, rodowej arystokracji w starożytnym Rzymie’ i ‘osoba należąca do miejskiej arystokracji, patrycjusz’, oraz **патриѣйѣт** ‘najwyższa i najbogatsza warstwa społeczna w starym Rzymie, a także w miastach średniowiecznych, patrycjat’ (RMS)¹⁹⁹. Wyraz jest poświadczony od końca XVIII wieku w formach **патриѣиѣ** (1788), **патриѣиѣ** (1809) ‘особа која је у Риму припадала привилегованом сталежу’ (GzRSR), oraz w XIX wieku w znaczeniu ‘szlachcic, człowiek wyższego stanu’ **патриѣиѣ** (1844), **патриѣиѣ** (PosrbOV 1838), **патриѣиѣ** ‘племићи, узвишени људи’ (RSR) i **пáтриѣиѣ** ‘członek stanu uprzywilejowanego, szlachcic’ (Njegoš).

W wyniku silnie zarysowanego w miastach nadmorskich rozwarstwienia społecznego – wyraźnego podziału na grupę uprzywilejowanych i najbogatszych członków stanu wyższego (*nobiles cives, vlastela*) i stan niższy (*puk*) – a także

¹⁹⁶ Forma *gospa* powstała w wyniku wypadnięcia *d* oraz działania kontrakcji *oa > a* (por. *gospa*) w szybkiej mowie, głównie w użyciu wyrazu przy zwracaniu się do kogoś.

¹⁹⁷ Derywat z suf. *-nik* od *kletva* ‘przysięga, kłątwa, przekleństwo’, psł. **kletva* ‘ts.’ (derywat od **kletī* ‘kłać, przeklinać, zlorzeczyć, wykłinać’ z suf. *-iva*, analog. do na przykład w **modlitva*).

¹⁹⁸ Zapożyczenie z gr. ὁ πρωτόγερος składające się z członu gr. πρωτος ‘pierwszy, główny, najwyższy’ i γηρας ‘starzec, γέρων ‘starzec, najstarszy’.

¹⁹⁹ Zapożyczenie z łac. *patricius* ‘patrycjusz, od rodzonego szlachectwa, dziedziczny szlachcic’ (substantywizowany przym. *patricius* ‘należący do ojca, który ma szlachetnego, wybitnego ojca’ > ‘szlachetny, szlachecki’, *pater* ‘ojciec’).

Drugim, ogólnosłowiańskim, choć na południu dużo rzadziej spotykanym, pojęciem jest wyraz **дѣдић** reg. ‘dziedzic, spadkobierca, *baštinik*; potomek’ (RSAN) i **дѣдиникъ** ‘баштиник’ (PosrbOV 1844)²⁰⁰. *Dedići* (w źródłach obcych: *dedici*, *didici*) to ogólnosłowiański termin społeczny oznaczający dziedzica, posiadacza ziemi odziedziczonej po przodkach (wymieniani w źródłach z północnej i południowej Słowiańszczyzny raz jako zależni poddani, a raz jako wolni obywatele, drobna szlachta). Na południu występuje na chorwackich wyspach Hvar i Brač oraz w pojedynczych żupach chorwackich. W RJAZ pierwsze dane są poświadczane głównie w regionach zachodnich, od XVII wieku w Chorwacji *djedinac* i *djedinić*, a od XVIII wieku *djedić* (u pisarzy czakawskich oraz w słownikach chorwackich) i *djedinik*.

Nie właścicielem, lecz dzierżawcą i użytkownikiem nadanej przez władcę ziemi (*beneficium*), którą najczęściej otrzymywał za swe zasługi, był **пронијар**, **прѣнар** (RMS)²⁰¹. Wyraz **пронниарь** ‘usufructarius’ jest notowany w XIV wieku w *Kodeksie* cara Dušana (w art. 34: **непоухомь законь, въ недели да работати два дни прониароу, и да моу дава оу годниоу перпероу царскоу и заманицомь да моу коси сѣна днь едннь и винограда днь едннь**). W XIX wieku **проњар** ‘Lehensmann’ (Popović).

Terminem *pronijar* określano bogatego szlachcica lub rycerza, który za swe wojenne zasługi otrzymał od władcy w użytkowanie dobra ziemskie – *proniję* (por. t. III). Jak pisze Novaković, *pronijarzy* „били највише налик на данашње војничке и државне чиновнике и службенике, јер су се у оно време услуге краљу и држави плаћале пронијом, као што се данас плаћају платом и новцем” (Новаковић 2004: 210). Od szlachcica – *baštinika* różnił się prawami do ziemi, na której mieszkał, ponieważ nie była ona jego własnością, lecz jedynie oddaną mu w czasowe lub wieczyste użytkowanie. Z tego też powodu „пронијар је свагда тежио да своје проније преобрати у властеску баштину; државни господар је опет увек тежио да на пут стаје оној пронијарској тежњи и да у пронијама брани богатство државно и средства за набављање или награђивање услуга потребних држави” (Новаковић 2002: 185). Wynikiem tych dążeń władcy do ograniczenia samowoli szlacheckiej były między innymi zapisy *Kodeksu* Dušana.

Pronijar był zobowiązany płacić państwu określone daniny i podatki, ale przede wszystkim wraz z odpowiednią (zależną od dochodu z ziemi) liczbą wojowników musiał stawiać się na każde wezwanie władcy i walczyć pod jego sztandarami. Wolni *pronijarzy* – lub, jak pisze Novaković, *vlastela pronijari* – sprawując wysokie funkcje w wojsku i administracji, cieszyli się dużo większym społecznym szacunkiem niż *baštinicy*. Często zdarzało się, że oprócz *pronii* posiadali także swoje własne majątki – *baštine*. *Pronijarzy* często więc byli jednocześnie

²⁰⁰ Psł. derywat **dēditb* ‘potomek dziadka, spadkobierca po dziadku, potomek dziedziczący majątek rodowy po przodkach’ utworzony od psł. **dēdb* ‘dziadek, przodek; starszy członek rodziny’ z deminutywnym suf. *-itb* (serb. > *ić*) tworzącym nazwy potomków w linii męskiej.

²⁰¹ Derywat utworzony suf. *-ar* od *pronija* ‘majątek ziemski oddany w użytkowanie zasłużonym’ (< gr. πρόνοια ‘troska, opieka, opatrność’).

baštinikami, co widać choćby w art. 145 KD, gdzie często te dwie nazwy są używane wymiennie na określenie *vlasteli*.

Podobnie jak władca, także szlachta mogła posiadać swoich *pronijarów*, którzy w czasie wojny stawali się jej wojownikami. Potwierdzeniem tego, a jednocześnie najstarszym świadectwem obecności *pronijarów* w średniowiecznej Serbii były zapisy *hrisovulji* Stefana Dečanskiego metropolii prizreńskiej, w której król ofiaruje: *εελο χονη ελνζη Δουκε што соу дрѣжали прониарики и сь людми εεла, того и с намѣстниами нхъ*. W późniejszych dokumentach *pronijar* jest określanym także obcymi tytułami: *λίχιος και καβαλλάριος, kavalir* (chevalier).

W kwestii czasu wprowadzenia formy *pronii* do Serbii zdania badaczy są podzielone. Taranovski przychyła się do opinii Novakovicia, który twierdzi, że pojawiła się ona jeszcze przed przełomem XIII i XIV wieku, to znaczy przed zajęciem ziem bizantyjskich przez króla Milutina. Pozostali badacze łączą ją dopiero z ekspansją południową władców serbskich.

Odrębną kategorię stanowili *pronijarzy* na majątkach cerkiewnych i monasterskich. Pierwsze informacje, pośrednio wskazujące na ich istnienie, znajdują się w *hrisovulji* monasterowi św. Petara i Pavla nad Limem (1254–1264 r.), gdzie wymienieni są *crkveni ljudi veliki i mali* (*veliki* to zapewne szlachta). *Crkveni pronijar* był zobowiązany *да работа цркви у војничку закон, да му се коњ не товару и товара да не воду* (*hrisovulja* monasterowi św. Đorđa Skopskiego z 1300 r.). Poświadczeniem istnienia *pronijarów* na dobrach klasztornych są także o wiele późniejsze zapisy w słowniku Vuka na temat bośniackich *prnijavorów* (odpowiedników serbskich kościelnych *pronijarów*).

Pronijar, ze względu na służbę, jaką wykonywał, pozycję społeczną i ziemię, którą uprawiał, mógł być szlachcicem, właścicielem ziemskim (jeśli ziemia została mu nadana przez władcę albo państwo za służbę wojskową i zasługi) czy też wolnym obywatelem (*građaninem* bądź *vojnikiem*), jeśli był *pronijarem* możnowładcy lub monasteru (Новаковић 2002: 195).

W miejsce serbskich *pronijarów* Turcy wprowadzili urząd *spahijów* oraz system *timarów* i *zijametów*.

Jako kategoria wojowników i właścicieli ziemskich, *pronijarzy* pojawiają się w Zecie za czasów dynastii Crnojevićów. Tak jak Mihailo Piper lub Šćepan Malonšić, którzy niewielkie *pronije* dostawali za wierną służbę władcy, *pronijarzy* najczęściej wywodzili się z katumów pasterskich (Благојевић, Медаковић 2000: 301).

Obok tytułu *pronijara* (podobnie jak w wypadku *vlastelina* i *vlasteličicia*) pojawia się także forma deminutywna: **пронијаревић** ‘osoba dziedzicząca *pronije*’, która po raz pierwszy występuje w art. 106 *Zakonika* Dušana (пронијаревникъ). Według Novakovicia tytuł „значи човека од реда властеоскога који је употребљаван у служби пронијској”. W słowniku Daničicia tytuł **пронијаревникъ** jest poświadczony w znaczeniu ‘filius *pronijar*’. Oprócz więc swego podstawowego znaczenia wynikającego z samej budowy wyrazu ‘syn *pronijara*’, *pronijarević* oznaczał także osobę dziedziczącą *pronije*. *Pronijarevići* należeli do stanu szlacheckiego, ale tworzyli niższą grupę biednych szlachciców pozbawionych

pronii służących u tych bogatszych. Cytowany artykuł *Kodeksu* Dušana wskazuje również na istotną cechę dotyczącą charakteru *pronii* – dobra ziemskie mogły być dziedziczne, pod warunkiem jednak że nowy *pronijar* nadal wypełniał swoje obowiązki służby wojskowej (LeksSSV: 591; Тарановски 1931: 38).

Wśród obcych tytułów szlacheckich są zanotowane tytuły: *barona* – pojawia się na północy ziem serbskich w XV wieku, *markiza* z XVIII wieku, oraz tytuł grzecznościowy *kir* (*ćir*) – używany zresztą nie tylko w stosunku do szlachty i poświadczony od początku piśmiennictwa. Najstarszym spośród nich jest **б̄ар̄он**, **б̄ар̄ӯн**, **б̄ар̄о̄ња** ‘feudalny gospodarz, ziemianin, który zarządzał wielkimi dobrami ziemskimi otrzymanymi na własność od władcy’, ‘niższy tytuł szlachecki, baron’, a ‘w systemie kapitalistycznym władca wielkiego przedsiębiorstwa’ (RSAN)²⁰². *Baron* to tytuł arystokracji węgierskiej, który Serbowie przyjmowali już od XV wieku podczas osiedlania się na ziemiach na północ od Dunaju i Sawy, w dzisiejszej Wojwodinie i w południowych Węgrzech. W 1429 roku w Żupanii Kovin w Banacie swoje posiadłości ziemskie posiadał serbski baron Vladislav. Słownik RJAZ pierwsze poświadczenia podaje z regionów zachodnich: *baron* (od XVII w.) oraz *barun* (od XVI w.). Od XVIII wieku formy serbskie: **барон** (GzRSR 1734; KK-ER; PosrbOV), **баронх** ‘der Frenherr’ (KurzbeLeks: 3) i **барон**, **барун** ‘Baron’ (Popović).

Kolejnym znanym tytułem jest **маркѣз** ‘tytuł szlachecki, oznaczający osobę o stopień niższą od wojewody (*hercoga*), a wyższą od grofa; *margrof*’ (RSAN)²⁰³. Wyraz *markez* jest poświadczony już od XIII wieku na zachodzie, a w Serbii z końca XVIII wieku: **маркез** (1793), **маркиз** (GzRSR 1793) i **маркез** ‘Marchese’ (Popović).

Hellenizm **кѣр** i **кѣр** oraz **ћѣр** to przestarzały tytuł dodawany do imion dostojników świeckich i kościelnych ‘pan, władca’ (RSAN; RMS)²⁰⁴. Wyraz *ćir* ‘dominus, domina’ notowany od XII do XV wieku: formy **ћѣрь**, **кѣрь**, **кѣрь**, **ћѣрь** ‘κύριος, dominus’ (RiKSS) oraz w XVIII wieku i współcześnie: **кѣр(о)** ‘господин’ (RomGrecCG), **ћѣр** ‘газда’ (RKam¹). Był to tytuł bizantyjski, odpowiednik serbskiego *gospodin*, łac. *dominus*, który pojawia się w greckich bullach oraz dokumentach dyplomatycznych serbskich władców, dodawany między tytułem a imieniem władcy, szlachcica lub duchownego: **попа кѣр Хригтодоула** (LeksSSV: 296).

Jako ogólne określenia osób z wyższych sfer, ludzi bogatych, członków warstw wyższych, pojawiają się często derywaty odprzymiotnikowe, na przykład *bogat*,

²⁰² Poświadczenia gwarowe to **барон** ‘osoba, która żyje dostatnio, opływa w luksusy’ (RKam), **баран** ‘племић, барон’ (RTimok) oraz **баро** ‘barun, gospodar’ (RomanBP).

Zapożyczenie z niem. *Baron* ‘baron’, a na Przymorzu z wł. *barone* ‘ts.’. Ostatecznym źródłem w tych językach był franc. *baron* ‘baron; wolny człowiek’ < starofrank. *barō* ‘wolny człowiek’; por. *baro* (Vyкупѣl 2004: 59–63).

²⁰³ Zapożyczenie z niem. *Marquis* ‘markiz, *Markgraf*’, a tam z franc. *marquis* < wł. *marchese* ‘markiz’ (galoromańskie *marcensis* < *marca* ‘miedza, poganicze’).

²⁰⁴ Z gr. ó κύριος ‘pan, domine’ to substancywizowany przym. κύριος ‘silny, mocny, potężny’.

velikost, plemenitaš. Przymiotnik **богат** ‘majątny, bogaty’, ‘płodny’, ‘liczny, wielki, ogromny’, ‘najwyższej jakości’, ‘cenny’, ‘silny’ oraz wyrazy **богаташ**, przest. **богатац**, reg. **богатар**, **богатиља**, **богатош**, **богатун**, **богатур**, **богатуш** ‘majątny człowiek, bogacz’ (RSAN) są poświadczane od XIII wieku, na przykład w słowniku Daničića **богачъ**, **богачьнъ** ‘dives’ i przekładzie *Syntagmatu*, **богачъ** ‘gr. εὐπορος’²⁰⁵. Kolejnym określeniem jest poświadczony od XV wieku wyraz **вѣликоѣст** ‘wielkość’, ‘tytuł władcy lub innego wysokiego dostojnika’ (RSAN), **великоѣсть** ‘magnitudo’ (RiKSS): **ѡтъ великоѣсти кралевѣства ми ѹмилено проѣише** (z 1405 r.) oraz **величѣнство** i **величѣнство**, **величѣство**, **величѣство** ‘majestat, wspaniałość, wielkość; ekscelencja; nienaruszalność, nietykalność’, ‘tytuł władcy lub innego wysokiego dostojnika’, ‘pycha, zarozumiałość’ oraz tytuł **Његово Величѣнство** ‘Jego Królewska Mość’ (RSAN). Od XV wieku występują formy **величѣствник** ‘magnitudo’ i **величѣство** ‘magnitudo’, ‘augmentum’ (RiKSS) w znaczeniach ‘dostojanstwo, svetost, ugled, uzwišenost’, ‘dostojanstwo, naslov poglavara drżave, cara, kralja, kraljice, u jednom slučaju mletačkog dužda’ oraz ‘naslov za dostojanstvenike i velikaše’²⁰⁶. Tytuł panujących i członków ich rodzin to **височѣнство** lub **височѣство** (najczęściej w wyrażeniach **Ваше/Његово/Њено височѣнство**, RMS) i **височѣство** ‘majestet’ (PosrbOV).

Jako określenie osoby, która zajmuje wysoką pozycję w hierarchii świeckiej lub kościelnej, od XIII wieku jest poświadczony także **достојѣнственѣик**, **дѣстѣјник**, często z uzupełnieniem: *visoki, prvi, najveći* itp. (RMS; RSAN)²⁰⁷.

Struktura serbskiej średniowiecznej szlachty, której korzenie wywodziły się zarówno z tradycji słowiańskiej, jak i bizantyjskiej, utrzymała się do końca XV wieku. Kiedy na ziemiach słowiańskich pojawili się Turcy, szczególnie w Bośni, w ciągu kilku następných wieków ich panowania ukształtowała się warstwa szlachecka, która swoją wysoką pozycję w państwie osmańskim zawdzięczała zasługom, a nie pochodzeniu. Należeli do niej *spahije, agowie* i *begowie* – potomkowie imigrantów przybyłych na przestrzeni wieków do Bośni.

Bośniacka szlachta okresu panowania tureckiego wedle starszych badaczy to potomkowie średniowiecznej, chrześcijańskiej *vlasteli* Bośni, która dla zachowania swej uprzywilejowanej pozycji uległa procesowi islamizacji. Praktyka życiowa pokazała jednak, że do utrzymania majątków nie była konieczna zmiana religii. Znane są liczne przypadki chrześcijańskich *spahij*, którzy zatrzymali lub dostawali majątki w zamian za służbę wojskową na rzecz Turcji. Oczywiście znaczna część szlachty przechodziła na islam – dobrowolnie (tylko wyznawcy

²⁰⁵ Poświadczenia historyczne: **богачъ** ‘einer reicher Mann’ (KurzbeLeks: 8), **богат**, **богатош** – Wojwodina, **богатун** – Czarnogóra, **богаташ** – Boka Kotorska ‘dives’ (SR) oraz **богат**, **богаташ**, **богатиц**, **богатац**, **богатица**, **богатош**, **богатун**. W gwarach Wojwodiny zanotowano formy **богат**, **богат**, **богат**, **богат**, **богаташ**, **богаташ**, **богатош** (RSGV).

²⁰⁶ W słowniku Kurzbeka występuje forma **величѣство** ‘die Majestät’ (KurzbeLeks: 13), a u Vuka (z Chorwacji) i Popovića **величѣнство** ‘Maiestät, majestas’.

²⁰⁷ W XIX w. jest poświadczony **достојѣнственѣик** ‘Mürdenträger’ (Popović) i **достојѣник** ‘онај који се налази на високом друштвеном положају, достојѣнственѣик’ (LeksLaza).

islamu mieli zapewnione możliwości awansu społecznego i ekonomicznego) lub zmuszana przemocą. Wysocy dostojnicy tureccy należący do tego stanu byli w części potomkami rodów średniowiecznych, na przykład Brankovići, Todorovići, Opukovići (zwłaszcza we wschodniej Bośni). Drugą grupę składającą się na stan szlachecki stanowili potomkowie poturczeńców lub janczarów, porwanych i wychowanych w tradycji muzułmańskiej Słowian (głównie z Bośni) i Albańczyków, którzy dzięki swoim zasługom zdobyli wysokie stanowiska i otrzymali w posiadanie ziemię. Trzecią, najliczniejszą grupą byli potomkowie tureckich urzędników służących w Bośni, których dzieci czy to przez zawieranie małżeństw, czy otrzymanie dóbr ziemskich (*zijametów* i *timarów*) związali swe życie z Bośnią. Czwarta grupa to rody nieznanego pochodzenia, które do Bośni i Hercegowiny przywędrowały z terenu Węgier, Chorwacji, Sławonii, Dalmacji i Serbii, uciekając przed nową, chrześcijańską władzą. Do niższej szlachty bośniackiej (*agów*) należeli oficerowie niższych stopni wojsk janczarskich, a także bogaci kupcy i rzemieślnicy miejscy oraz majątni chłopci muzułmańscy (Чубриловић 1966: 218–225).

Jedną z najważniejszych postaci w tureckiej organizacji państwa sprawującą różnego rodzaju funkcje wojskowe i administracyjne był właściciel ziemski, któremu podlegali mieszkający na niej chrześcijańscy poddani: **спѣхија**, **спѣјија** (RMS). Tytuł jest notowany od XVI wieku (1553 r.) w SSZiN, a w słownikach Mihajlovicia pojawia się od XVII wieku²⁰⁸. W słowniku Vuka są poświadczone postaci **спѣија**, **спѣхија** ‘der Grundherr, dominus’, u Popovicia **спахија** ‘Grundherr’ i **сипахи**, **спѣија**, **спахија** ‘коњаник, господин, великаш’ (PopovićTur), a w słowniku prawnym **спѣија** (RečZURP: 439).

W Kosowie **спѣија** to: ‘wielki właściciel ziemski w Turcji okresu osmańskiego, który był panem jednej lub większej liczby wsi’. Elezović podaje też kilka innych znaczeń: ‘bogaty, majątny właściciel’, ‘dzierżawca państwowego podatku *desetak*’, i informacji: ‘stara nazwa *spahija* zachowała się w tytule dodawanym do niektórych imion tureckich’ (RKM). Jako wielki posiadacz ziemski wyraz jest także poświadczony w innych w gwarach Serbii: **спѣија** (TurcJSrb I), **спахија** (RBanat) i **спѣија**, **спѣија**, **спѣија**, **спѣија**, **спѣија**, **спахија** (RSGV), a także Czarnogóry: **спѣија** (RVG), **спахија** (Nikšić)²⁰⁹.

Był to tytuł osoby pełniącej różnego rodzaju funkcje wojskowe i administracyjne w imperium osmańskim. W Serbii po raz pierwszy pojawił się jako *spahija-timarnik*, żołnierz konnicy tureckiej i oddziału uderzeniowego. W czasach po-

²⁰⁸ Poświadczenia w znaczeniu ‘posiadacz ziemski, właściciel *timaru*, gospodarz’ w słownikach Mihajlovicia: **спахи** i **спахија** (1682), **спѣија** (GzRSR 1702), **спѣхија** (1779), **спахија** (1856), **спѣија** (PosrbOV 1799) oraz **спѣија** (1816), **спахија** (1817) ‘поседник тимара’ (KK-ER).

Spahija pochodzi z tur. *sipahi* < pers. *sipāhī* ‘wojownik, żołnierz’.

²⁰⁹ Wyraz pojawia się również w czarnogórskiej terminologii weselnej, gdzie **спѣија** to ‘име како новодоведена млада зове извањег свекра’ (RProš), w gwarze Uskoków **спѣија** ‘piękny, wybitny, szanowany członek plemienia’, hyp. ‘drogi mężczyzna’ (UR) oraz w pracy Bjeletić *spáho* to ‘nadimak djevera u Risnu u Boci’ (Bjeletić 1995: 210).

koju zajmował się (zarządzał) otrzymanymi w użytkowanie od sułtana wielkimi majątkami ziemskimi – *timarem* lub *zijametem*, a w czasie wojny miał obowiązek na wezwanie władcy stawić się z własnym oddziałem wojskowym do walki u boku swego *sandżak-bega* (Стојанчевић 2004: 10–11).

Uważa się, że stopień wojskowy *spahii-timarnika* powstał dopiero za panowania Murata I w drugiej połowie XIV wieku. Tworząc główne siły armii osmańskiej, *spahije* należeli do elitarnego wojska *sandżaku*, mieszkali na swym *timarze*, byli panami ziemi i poddanych chrześcijan – *rai*. Ich zadaniem było utrzymanie porządku we wsiach znajdujących się w ich posiadaniu. W procesie zdobywania ziem serbskich Turcy nie zniszczyli całkowicie systemu feudalnego, a jedynie przystosowywali go do własnych potrzeb. Wprowadzając własną nomenklaturę i częściowo obsadzając go zaufanymi ludźmi, przede wszystkim muzułmanami, zachowali jednak pewną grupę dawnych, serbskich posiadłości. Czynili tak, aby zachować poprawne stosunki z resztkami chrześcijańskiej drobnej szlachty, ich łącznikiem z ludem słowiańskim. Z tego powodu w pierwszych dekadach po zajęciu Despotowiny część *timarów* ciągle należała do rodów serbskich Belmużevićów i Bakiciów (utrzymywali oni swoje majątki w zamian za obowiązek płacenia haraczu). Mimo jednak oddawanych im majątków i władzy Turcy byli świadomi, że nie mogą im bezgranicznie ufać i że w końcu mogą się oni sprzymierzyć z chrześcijanami z Węgier. Dlatego chrześcijańscy *spahije* należeli do grupy najbiedniejszych posiadaczy ziemskich o najmniejszych przychodach (LeksSSV: 685). W archiwach monasterskich zachowały się informacje o chrześcijanach *spahijach* – na przykład w jednym z zabytków kruševskich wymienia się *Raję spahiję* i *Radišę spahiję*. Z 1613 roku w zabytku peckim są wymienieni *spahije* peccy: Radosav, Radovan, Miloš, Petar, Dragutin, Radisav, Simon, Đurica. Jak pisze Novaković, w Peći jeszcze w połowie XIX wieku można było spotkać chrześcijańskich *spahijów* (Новаковић 2002: 215–216).

W *spahii* Novaković widzi ostatnią, muzułmańską (turecką) metamorfozę starej rzymskiej instytucji wojskowej (następcę *pronijarów*), a *timar*, *zijamet* to nic innego jak kontynuacja serbsko-bizantyjskiej *pronii* i rzymskiego *beneficium*, czyli ziemie, które nadaje cesarz za zasługi i w zamian za służbę wojskową. *Spahija* był więc zarządcą ziemi w imieniu sułtana, mógł nią dysponować, choć nie mógł jej sprzedawać ani kupować. Zajmował się także pobieraniem podatków (Новаковић 2002: 228).

W Pasażyku Belgradzkim *spahije* wraz z *erlijami* (mieszczanami) tworzyli najwyższą warstwę społeczną, byli przedstawicielami legalnej władzy, reprezentantami władzy sułtana. Koniec ich rządów nadszedł wraz z wielkim reformatorem tureckiego wojska – Mahmudem II, likwidatorem wojska janczarskiego po krwawej walce w 1826 roku. Wprowadził on wówczas wojsko regularne, w którym nie było już miejsca dla *spahijów*, których funkcję zlikwidowano oddzielnie wydanym w 1839 roku *Hatiszerifem*. Tym aktem prawnym został usunięty ostatni ślad rzymskiego *beneficium*, a instytucja *spahijów* zachowała się szczątkowo je-

dynie na nielicznych obszarach, na przykład wzdłuż granicy z Serbią i Czarnogórą, głównie w celach obronnych (Новаковић 2002: 232).

Spahija był także zwierzchnikiem Czarnogóry powołanym przez dwór w Stambule, naczelnikiem plemiennym wyznaczanym przez Turków w XVII wieku, przede wszystkim w celu zapewnienia nadzoru nad organizacjami rodowymi Czarnogórców. Jako pierwszy jest wymieniany Vujo Rajčev z Ljubotina z tytułami: *spahija, knez, konte, glava cele Crne Gore*. Cieszył się zaufaniem zarówno paszów Skadaru, jak i władców Wenecji. Jego zadaniem było zaprowadzenie porządku wśród czarnogórskich plemion i wprowadzenie choćby minimalnego nadzoru nad nimi władz tureckich. Nie został on jednak przyjęty i nie odegrał znaczącej roli, ponieważ, jak pisze Čubrilović, rozwój wewnętrzny społeczeństwa plemiennego XVII-wiecznej Czarnogóry poszedł w stronę uniezależniania się i tworzenia organów międzyplemiennych, sojuszów plemion (Чубриловић 1966: 448).

Innymi tytułami muzułmańskich właścicieli ziemskich są *beg* (lub *bej*) oraz *aga*. Pierwszy z nich, **бѐг** – to przede wszystkim ‘tytuł szlachcica tureckiego, ziemianina; bej’, a także ‘tytuł synów księcia Miloša Obrenovicia’, ‘dowódca okręgu, *knez*’ (= **бѐј**) oraz przest. ‘pan, gospodarz; tytuł honorowy’ i reg. ‘pan młody’ (RMS; RSN). Tytuł ten jest jednym z najstarszych turcyzmów w języku serbskim, poświadczonym w dokumentach średniowiecznych od XV wieku, w słowniku Daničića: **бѐгъ** ‘у Тупака dominus’: **царъ султана Мехомета бѐгъ** (MS: 301) oraz w znaczeniach ‘cesarz turecki’, ‘szlachta i możnowładcy tureccy’, ‘szlachta w ogóle; pan’ (SSZiN 1488). Jako tytuł mógł stać zarówno przed, jak i po imieniu, a dla podkreślenia szacunku zwracano się doń z dodatkowym *gospodar* lub *gospodin*: „Gospodaru, beže Ali-beže!”. W XVIII i XIX wieku notuje się formy: **бер** (1727), **беј** (1791) i **деј** (GzRSR 1804; KK-ER) oraz **бер, беј** ‘господар, губернатор над једном области, који у знак свога достојанства обично има по један туг’, ‘сваки пашински син, сваки заповедник убојне лађе, као и сваки отмен странац’ (PopovićTur; RSR)²¹⁰ i **бѐг** ‘Art Adel, dem Fürsten entsprechend, nobiles quidam Turcarum’, a także pochodzące z Dubrownika, gdzie zwracano się: ‘свакоме човјеку кад хоће да покажу да га поштују, dominus, cf. бан, господар’, i z Chorwacji: ‘младожења’. W słowniku Njegoša **бѐг** to ‘tytuł muzułmańskiego szlachcica – ziemianina, obszarnika’ oraz ‘tytuł

²¹⁰ Poświadczenia gwarowe w Czarnogórze: **бѐг** ‘turska plemićka titula’, ‘gospodin, gospodar’ (CrnogR), **бѐг** ‘племић, велепоседник’ (RProš), **бѐг** ‘господин, племенити род’, ‘властелин, племић, велепосједник’, ‘заповједник, управник области’, ‘господар, knez’ (RVG; RZag; UR), **бер** ‘богаташ, великан који ужива, муслимански племић’, ‘презиме’ (Nikšić).

Poświadczenia gwarowe z Serbii: **бѐг** ‘tytuł wojskowy i cywilny, używany w Turcji; *beg* był właścicielem jednej lub kilku wsi, a i jedna wieś mogła być podzielona na kilku begów’ (RJuž; RPosav; RSGV) i w Kosowie, gdzie **бѐг** obok znaczeń podstawowych znaczy również ‘клип кукуруза ца црвеним зрима’ (RKM).

Beg < tur. *bey* (reg. zamiana *y* > *g*).

wysokich dostojników, dowódców wojskowych, gospodarzy i władców większych okręgów’.

Pokrewny jest tytuł **беглер** ‘wielki posiadacz ziemski w okresie panowania tureckiego’ (RSAN) poświadczony w słowniku Daničića w formie **веглер** ‘у Турака губернатор’ (RiKSS).

Beg to w imperium osmańskim tytuł dodawany po imieniu. Jego podstawowym znaczeniem było ‘pan, władca’. Na początku tureckiego panowania nosili go najwyżsi zwierzchnicy osmańscy, nazywając się jednocześnie *emirami*. Później oznaczał szlacheckie pochodzenie różnego rodzaju dostojników tureckich. Tytułem *bega* posługiwała się w oficjalnych kontaktach arystokracja i niżsi dostojnicy (*knezovi, gospodari*) w państwach muzułmańskich i chrześcijańskich (LeksSSV: 35). Tytuł *bega* dodawany do wyrazu będącego nazwą okręgu administracyjnego lub oddziału wojskowego oznaczał (głównie) wojskowego dowódcę: *alaj-beg* ‘pułkownik, który stał na czele *alaja*, czyli oddziału tworzonego przez *spahije*’, *sandžak-beg* dowodził oddziałem *alaj-begów* jednego *sandžaka*, *begler-beg* natomiast to ‘najwyższy gubernator prowincji, który dowodził oddziałem *sandžak-begów*’. Wszyscy oni podlegali władzy głównodowodzącego wielkiego wezyra.

W czasie powstań serbskich Turcy zwracali się tym tytułem do Karađorđa: *g[ospo]dar beže, beg, gospodar* (Ђушић 2005a: 488) lub *Beg-Đorđe* (Чубриловић 1966: 24). Jak przytacza słownik RSAN, tytułem tym zwracano się także do synów księcia Miloša Obrenovicia.

Tytuł odnoszący się do członków szlachty niższej, właścicieli ziemskich to: **àra** i **àra**, w dawnym imperium tureckim ‘ziemianin, obszarnik, właściciel ziemi, którą uprawiali jego poddani’, ‘tytuł grzecznościowy u muzułmanów: pan, gospodarz (łączony z imieniem, na przykład Hasan-aga, Husein-aga), czasem także ironicznie’ oraz ‘dowódca wojskowy w Turcji’ (RMS; RSAN). Wyraz jest poświadczony dopiero od XVII wieku: **ара** ‘у Турака dominus’ (RiKSS) i **ара** ‘turecki tytuł wojskowy i szlachecki’ (GzRSR 1660). W XIX wieku w znaczeniu ‘turecki tytuł wojskowy’, ‘ziemianin, możnowładca’ oraz ‘tytuł grzecznościowy’ jest notowany we wszystkich serbskich słownikach: **àra** ‘der Aga (Herr), dominus, cf. господар’ (SR; Popović; PopovićTur; RSR)²¹¹. W słowniku Njegoša **àra** to ‘właściciel dóbr ziemskich należący do tureckiej warstwy niższej szlachty, *čitluk sahibija*’, ‘tytuł grzecznościowy wśród Turków i innych wyznawców islamu’ oraz ‘część imienia’²¹².

²¹¹ Słowniki Mihajlovića notują poświadczenia tytułu **аран** (GzRSR 1804), **ара**, **аа** ‘господар; господин’ (PosrbOV 1837) i **ара** ‘феудални власник земље’, ‘војнички чин’, ‘титула (господин) код Турака’ (KK-ER 1817) oraz w znaczeniu kolektywnym **аралар** ‘господа’ (PopovićTur) i **агалари** ‘аге, прваци’ (KK-ER 1821).

Zapożyczenie z tur. *ağa*, gdzie pierwotne znaczenie ‘wielki, starszy’ ewoluowało w ‘pan, naczelnik, gospodarz, dowódca, oficjalny cywilny i wojskowy tytuł’.

²¹² W gwarach Czarnogóry: **àga** ‘nekada turski dostojanstvenik’, fig. ‘imućni čovjek’, fig. ‘nabuscita, oštra muška osoba’ (CrnogR), **àra** ‘dostojnik turecki, możnowładca’, ‘bogaty człowiek’ (RZag;

W imperium osmańskim *aga* był tytułem dodawanym do imienia w znaczeniu ‘dowódca, przywódca; pan’. Często używany w tytulaturze korpusu janczarów, na przykład *janczarski aga* to najwyższy dowódca z tym tytułem. *Agami* byli również dowódcy zewnętrznych i wewnętrznych służb na dworze sułtana (z tej grupy rekrutowali się wysocy urzędnicy, czasem nawet wielcy wezyrowie), którzy z zasady nie mogli być osobami pochodzenia szlacheckiego lub inteligenckiego. W końcowej fazie Cesarstwa tytuł otrzymywały także osoby z niższymi funkcjami (LeksSSV: 1). W Bośni czasów panowania tureckiego była to grupa niższej szlachty, która wywodziła się z niższych stopni wojskowych janczarów. Był to urząd w hierarchii niższy od begów, a jego przedstawiciele najczęściej zajmowali się dobrami ziemskimi, *čitlukami*. Opłacani z kasy państwowej mogli otrzymywać w lenno tylko ziemie miejskich *timarów*, tak zwany *agaluk*. Z czasem do warstwy agów bośniackich dołączali zarówno bogaci kupcy i rzemieślnicy miejscy, jak i mocni, wpływowi wieśniacy wyznający islam (Чубриловић 1966: 225).

Kolejnymi trzema wpływowymi właścicielami ziemskimi okresu osmańskiego byli: *čitluk-sahibija*, *čitlučar* i *sahibija*. Pierwszym z nich, którego dość dokładnie scharakteryzował w swoim słowniku Vuk Karadžić, jest **читлук-сахибџџа**, **чифлук-сахибџџа** ‘gospodarz, pan, aga lub beg, turecki właściciel *čifluku*’ (RMS)²¹³. Wyraz jest notowany od XIX wieku w słowniku Vuka: **читлук-сахибџџа**, pod hasłem **читлук**, a także u Popovicia **читлук-сахибџџа** (PopovićTur) i Mihajlovicia **читлук сажџџа** (KK-ER 1816) oraz w gwarach **чифлук-сажџџа** (RJuž), **чифльк сажџџа** (RKM).

W okresie panowania tureckiego miejsce średniowiecznego serbskiego *baština* (analogicznie do zmiany *pronijar* > *spahija*) zajął dziedziczny właściciel ziemski, dziedzic, posiadacz *čitluka* – *čitluk-sahibija*. Wraz z *dahijami* należał on do stanu średniego w hierarchii społecznej obowiązującej w Pasałyku Belgradzkim. Najwyżej w hierarchii stali przedstawiciele władzy sułtana (*spahije* i *erlije*), a najniżej znajdowała się serbska raja wraz z hajdukami i innymi buntownikami ukrywającymi się w górach.

W przeciwieństwie do *spahii*, który był jedynie użytkownikiem ziemi, *čitluk-sahibija* był właścicielem dóbr ziemskich, które otrzymał w drodze dziedziczenia, kupna lub przejęcia. Jako element systemu feudalnego państwa tureckiego,

UR; Nikšić), **ăra** ‘феудални власник земље’, ‘војни чин’, ‘титула: господин, господар’ (RVG). Według RJAZ w Czarnogórze wyraz pojawia się czasem z wtrąconym *h-*: *haga* (z pieśni ludowej).

W gwarach Serbii: **ăra** ‘чифлик сажџџа. Сада титула за неписмена Турчина, за разлику од *eфендиџе*, који се назив даје писменом Турчину’ (RKM), **ăra** ‘agronom’ RRad, **ăra** ‘човек који живи на високој ноzi’ (RKam) i **ăra** ‘сусед’, ‘старији девер’ (RSGV) oraz **ara** ‘газда, добростојећи грађанин’ i ‘назив свих заповједника’ (RPosav; RBanat). Poza wyżej wymienionymi wyraz jest również poświadczony w znaczeniu z terminologii weselnej w Wojwodinie oraz w pracach Milićevića z Serbii, gdzie **ara** oznacza starszego družbę, brata pana młodego (RSGV; Милићевџић 1984: 220). W swej pracy Bjeletić podaje wyraz *ăga* jako pieczętliwe określenie ojca lub starszego krewnego (Bjeletić 1995: 211).

²¹³ Zapożyczenie z tur. *çiflik sahibi* ‘właściciel *čitluka*’ (< *çiflik*, *çiftlik*, *çift-lik* ‘posiadłość feudalna’ i tur. *sahib*, *sahip* ‘obszarnek, gospodarz’).

powstał on w wyniku przeobrażeń, którym uległ system *spahijski*. Gospodarze, przeważnie muzułmanie, choć wyjątkowo także chrześcijanie, zaczęli powiększać swe dobra ziemskie, a jednocześnie coraz bardziej wykorzystywać podległych im chłopów. *Čitluk-sahibije* nie tylko posiadali ziemię, ale również pobierali różne cesarskie przychody w paszalyku. Obszerne informacje na temat obciążeń chłopów chrześcijańskich na dobrach *čitluk-sahibijów* podaje w swoim słowniku Vuk Karadžić pod hasłem *spahija* i *čitluk-sahibija*:

Читлук-сахибија је узимао од жита деветак, а у име деветка од поврћа и од сијена Тршићани (гдје сам се ја родио) давали су му на пореску главу по пет ока граха, по једну оку тежине и на кућу по јуңгу масла; осим тога беглучили су му љети у пољу, и то од прије највише недјељу, а послјије кад је зулум већи постао, и у друге дане, па не само љети него и зими кад би му што затребало (SR).

O ich stosunku do poddanych pisze, że

Читлук-сахибије су своје чифчије чувале и колико је који могао браниле од осталијех Турака (...) Читлук-сахибије су и у Србији народу биле горе и теже не само од спахија него и од свију осталијех Турака, али су опет оне према Босанскијем читлук-сахибијама биле смиље и босилје (SR).

Inna nazwa dziedziców, właścicieli ziemskich i posiadaczy *čitluków* to **читлучар** i **читлугчија** (RMS)²¹⁴, zanotowana w słowniku Vuka z uwagą, że autor nie wie, czy chodzi o właściciela *čitluku* czy chłopą pracującego na jego dobrach: „ja не знам управо или је *читлугчија читлук-сахибија* или је *чифчија*”. W słowniku turecizmów Popovicia wyraz **читлучар** jest poświadczony w znaczeniu ‘rolnik, chłop’, podczas gdy **читлукчија** to ‘posiadacz ziemski, właściciel *čitluku*’ (PopovićTur). W dokumentach KK **читлукчија** (1822) i **чифлукчија** (1834) zanotowano w znaczeniu ‘właściciel *čitluka*, posiadacz dóbr ziemskich’ (KK-ER).

Jeszcze innym określeniem posiadacza ziemskiego jest wyraz **сахиб** i **сахибчија**, **сайбија** ‘gospodarz, właściciel, posiadacz, dziedzic’ i ‘pan domu, głowa rodziny’ (RMS), poświadczony w XIX wieku: **сайбија**, **сахибчија** ‘Herr, Eigenthümer, dominus, cf. господар’ (SR), **саибчија**, **сахибчија** ‘домаћин, домовладика’ (Popović; PopovićTur) oraz **сайбија** (PosrbOV 1845), **сајбија** (1817), **сејбија** (KK-ER 1823), obok **милћ-саибчија** ‘власник имања’ (KK-ER 1822) oraz **сайбија** (RečZURP: 416)²¹⁵.

²¹⁴ Derywaty utworzone za pomocą suf. tur. *-džija* i serb. *-(j)ar* od podstawy *čiflik* ‘posiadłość feudała’.

²¹⁵ W gwarach serbskich, w znaczeniu ‘właściciel, ziemianin; pan, gospodarz’ są poświadczone formy **сајбија** (RJuž; RPiro; TurcJSrb I), **сајбчија** (RKM), **сејбчија** (RLesk) oraz **сајбија**, **себија**, **сејбија** ‘власник, posedник’ (RTimok). W tym samym znaczeniu w Czarnogórze: **саибчија** (UR), **сајбија** (RVG), **саибчија** (Nikšić) oraz **сајбија**, **себија** (CrnogR).

W pracy Bjeletić wyraz z terminologii rodowej Pirotu, gdzie *сајбија* to ‘domaćin, muž’ (Bjeletić 1995: 210).

W podobnym znaczeniu występuje także **бератлија** ‘turecki posiadacz ziemski, *spahija* lub *knez*, który otrzymał tytuł, funkcje i określone przywileje potwierdzone wydaniem specjalnego *beratu*, to jest dokumentu wydanego przez sułtana’ (RMS; RSAN)²¹⁶. Wyraz jest poświadczony od XIX wieku w słowniku Vuka, **бератлија** ‘diplomate ornatus’.

Бератлије су се звали и наши кнезови који су берате имали, а у Цариграду се бератлије разликују од остале раје и по одијелу (чини ми се да смију носити жуте местве и црвене јеменије), те их по сокацима не смеју устављати и питати јесу ли платили харач и имају ли тескеру (SR)

i słowniku turcyzmów **бератлија** ‘који има бепат’ (PopovićTur).

Odpowiednikiem średniowiecznych serbskich *pronijarów* – osób, które od władcy otrzymały w użytkowanie posiadłości ziemskie, był **займ** i **займ** ‘w państwie tureckim właściciel *zijametu* (posiadłości ziemskiej), *spahija*’ i reg. ‘bogaty, majątny człowiek; przywódca’²¹⁷ oraz **зијаметлија**, **зијаметник** ‘właściciel, posiadacz *zijametu*’ (RSAN). Tytuł *zaim* jest poświadczony od XVII wieku, na przykład w słowniku turcyzmów **займ** ‘који има зијамет’ (PopovićTur; RJug). Oznaczał zasłużonego wojskowego lub urzędnika, który w zamian za służbę wojskową otrzymał od sułtana w użytkowanie wielką posiadłość ziemską (*zijamet*), której roczny przychód wynosił od 20 000 do 99 999 akcz.

Właścicielem mniejszych majątków, *timarów*, był **тимарција**, termin występujący od XIX wieku na przykład w słowniku Mihajlovića: **тимарција** (KK-ER 1824).

Ostatnią wymienianą w słownikach nazwą wielkiego posiadacza ziemskiego był **дѐребег**, **дѐрибег**²¹⁸.

W znaczeniu ‘pan, gospodarz, bogaty gospodarz’ oraz jako tytuł grzesnościowy używano kilku terminów, część z nich regionalnie. Najpowszechniejszym zwrotem grzesnościowym był **ефѐнди**, **ефѐндија**, który wśród muzułmanów był tytułem wykształconych, uczonych osób, głównie kapłanów, sędziów czy urzędników, a także ogólnie określeniem pana, gospodarza (RMS; RSAN)²¹⁹. Wyraz jest notowany od XVII wieku, na przykład: **ефѐндија** ‘titel eines türkischen Gelehrten (Kadi oder Godscha), Dominus’ (SR), **ефѐнди**, **ефѐндија** ‘господин, господар, титула, коју Турци дају ученим људима, свештеницима, судијама,

Zapożyczenie z tur. *sahib, sahip* < ar. *ṣāhib* ‘gospodarz, właściciel, opiekun’.

²¹⁶ *Beratlija* to substantywizowany przym. tur. *beratlı (berat-li)* < *berat* ‘cesarski dekret, którym nadaje się odznaczenia, tytuły, przywileje, dobra’, ‘dekret, *povelja*’, tur. *berat* < ar. *bārāt* ‘list’.

²¹⁷ Zapożyczenie z tur. *zaim* ‘właściciel ziemski, obszarnik’ < ar. *zāʾm*. Wyraz *zijametlija* to derywat utworzony od tur. *ziamet, zeamet* z tur. suf. *-li* (w serb. z rozszerzeniem *-ija*) lub serb. *-nik*.

²¹⁸ Zapożyczenie z tur. *derebeyi (dere-beyi)*, złożone z tur. *dere* (< ar. *dere* ‘dolina między dwoma wzgórzami; potok, który w niej płynie’) i *bey*.

²¹⁹ Obydwie formy – *efendi* i *efendija* – pochodzą z tur. *efendi* ‘pan, gospodarz’ (a w tureckim z formy Voc. αφένδι, αφένδι rzeczownika ngr. αυτέντης ‘swoj gospodarz, sam sobie pan’).

чиновницима' (Popović; PopovićTur; RSR), **евендија** (1820) i **ефендија** (KK-ER 1818)²²⁰.

Pozostałe określenia majątnych osób to na przykład **челѐбија** i **челѐби** 'młody pan – tytuł grzesnościowy osoby wykształconej' (RMS; SR; Popović)²²¹, **белѐмез** reg. 'bogaty, majątny człowiek; wielki gospodarz' oraz **балѐмез**, **балѐмуз**, **белѐмез** reg. 'wysoki, wielki człowiek' i 'stara armata dużego kalibru' (RSAN), **балѐмез** 'die grösste Art Kanonen, grobes Geschütz' (SR; Popović; RJAŽ)²²², **зѐнђил**, **зѐнђилаш** reg. 'bogaty człowiek, bogacz' (tur. *zengil*) (RSAN; RSR; Nikšić), **јуклија** 'bogacz, majątny człowiek' Škaljić (tur. *jugli* 'obladowany, obciążony'), **мујазит** 'turecki wielmoża, możnowładca' (tur. *muazzam*) 'wielki, znaczący' (RSAN; RJAŽ), **гѐга** 'bogaty gospodarz domu, bogacz', hyp. 'miła, droga osoba' (UR), **бѐговац**, **бегѐлија** i **бегѐлија** 'człowiek z szanowanej rodziny; pan' (RSAN; GzRSR) i **беговац** 'einer for den Leuten des Bega, miles, puer' (SR; Popović). Odpowiednikiem serbskich *graničarów*, *krajišnjików* był **серхѐтлија** i **серѐтлија** (RMS; RJAŽ; SR)²²³, który pierwotnie oznaczał tureckiego lub bośniackiego *graničnika*.

Inne turcyzmy dotyczące nazw członków warstw wyższych to na przykład **бѐш-ѐга**, **бѐшага** 'naczelnik *ag*, główny *aga*, najwyższy z grona niższej szlachty tureckiej' (RSAN), **бѐг-ђѐхаја** i **бѐгђѐхаја** 'pomocnik lub przedstawiciel bega' (Škaljić)²²⁴ oraz **кајмакамац** 'członek rządzących warstw konserwa-

²²⁰ Ten nieodmienny wyraz w znaczeniu 'pan' pojawia się w gwarach w formach **ефѐндија** (RProš), **евѐндија**, **ефѐндија** (UR), **ефѐнди**, **ефѐндија** (Njegoš), **евендија**, **ефендија** (Nikšić), **еффенди** (RPosav), **ефѐндѐја**, **ефѐндија** (RKM), **ефенфија** (RJug), **ефѐндѐја** i grecko-turecka hybryda **ефѐндум** 'pan, władca, gospodarz; tytuł muzułmańskiego duchownego lub teologicznie wykształconego muzułmanina' (RVG).

Bardzo często forma *efendi* stała przed tytułem *kadija*. W takiej postaci w XIX w. jest notowany w słowniku Vuka **ефенди-кадија** 'der Richter, Doktor Richter, judex' oraz turcyzmów **ефенди-кадија** (PopovićTur). Poświadczony jest także w innych złożeniach, na przykład w tytulatrze urzędników dworu tureckiego **диван-ефендија** 'турски виши чиновник' (GzRSR 1713; KK-ER) i **диванъ ефендија** 'совѐтник' (PosrbOV 1792), a także **јаничар-ефендија** 'благаяник' (GzRSR 1792). Tytuł grzesnościowy **бѐг-ефѐндија** i **бѐгефендија** (RSAN) to podwójny tytuł 'pan beg', którym zwracano się do wykształconych begów.

²²¹ Turcyzm *čelebija* został przejęty z tur. *čelebi* 'pański, wytorny' < starotur. *çalab* 'bóg' < asyr. *šalīwā* 'idol, bóg'. W słowniku turcyzmów Popović podaje rozwój semantyczny wyrazu **челебија**, **чалапија** 'божански' > 'старији син, господин човек, gospodar, племић, дворанин, учтив и добро васпитан човек' > (XIX w.) 'крштени човек, који спада у господски ред' (PopovićTur).

W gwarach są poświadczone formy **челебија** 'господин, угледан човек' (RLesk), **челебија** 'господин' (RJug) i **челебија** 'дивна, отмена особа, допадљива женска особа' (Nikšić), a także **челебија** 'последње значење те речи у Вуч. било је сачувано из звање господе са железнице, шефа станице су звали челебија. Некад се тако звали и чланови владајуће турске династије' (RKM). W pracy Bjeletić *čelèbija* to 'naziv kojim nevesta osvojljava nekog od mlađih muškaraca iz mladoženjinog roda' (Bjeletić 1995: 212), z tur. dial. *čelebi* 'dever'.

²²² Zapożyczenie z tur. *balyemez* 'armata wielkiego kalibru' z niem. *Faule Metze* 'ts.'.

²²³ Zapożyczenie z tur. *serhatlı* (< tur. *serhat* 'granica, okręg przygraniczny' i *-lı*).

²²⁴ Zapożyczenie tureckiego złożenia *bey-kehaya* złożone z tur. *bey* 'pan; szachic' i tur. *kehaya* 'przedstawiciel, pomocnik; naczelnik wsi'.

tywnego, antydemokratycznego kierunku w Serbii w latach 50. i 60. XIX w.' i **кајмакџлија** 'członek rządzącej warstwy społecznej; możnowładca, szlachcic' (RSAN). W słowniku czarnogórskim jest także poświadczony wyraz **карас**, jako 'sposoban, kadar, moćan', 'koji je vlasnik, koji ima pravo raspolagati imovinom' (CrnogR).

W znaczeniu wolni obywatele państwa tureckiego muzułmanie cieszący się pełnią praw (w przeciwieństwie do *rai*) – występuje wyraz **берџа**, tur. *berî* 'wolny' (RSAN).

Ostatnim, okresu tureckiego, określeniem członka warstw wyższych lub średnich jest węgierski sławizm – **газда**, według definicji słownika akademickiego 'posiadacz, właściciel majątku, sklepu, pracowni itp.; gospodarz', 'pracodawca; mistrz', 'właściciel, posiadacz mieszkania (w stosunku do najemcy, lokatora)', 'pan, władca', 'bogaty, majątny człowiek' oraz przest. ludowe 'nieodmienny tytuł dodawany do imion członków klasy posiadaczy, właścicieli', 'gospodarz domu, głowa rodziny'. Obok niego pojawia się także forma **газдаш** 'wielki gospodarz, bogaty *gazda*' (RMS; RSAN).

Wyraz *gazda* to synonim *domaćin* z tą jednak różnicą, że tym słowem podkreśla się jego pozycję wobec służby, młodszych domowników i majątku (wyraz *domaćin* określa stosunek pana domu do rodziny i gości). Poświadczenia wyrazu pochodzą z XVII wieku, także w znaczeniu 'majątny, bogaty człowiek' (w tym samym wieku pojawia się również forma *gazdar*). W XVIII wieku wyraz jest zanotowany w słowniku Mihajlovicia w znaczeniu 'bogata osoba, która jest właścicielem wielkiego majątku, wielkiej posiadłości' **газда** (GzRSR 1716). W słowniku Vuka i Popovicia **газда** 'домаћин', 'ein reicher Mann, dives, cf. господар, богатын'. W znaczeniu 'gospodarz' występuje w słownikach Mihajlovicia: **газда** (PosrbOV 1845,1841) i **газда** 'богаташ; домаћин; власник' (KK-ER 1817)²²⁵ oraz **газда** 'gospodarz, pan' (RečZURP: 55).

Poza znaczeniami ogólnymi *gazda* to określenie pochodzące z przełomu XVIII i XIX wieku, które pojawiło się w pismach Matii Nenadovicia jako określenie bogatego serbskiego wieśniaka, który przed, a także po I powstaniu serbskim zajmował się handlem bydłem i świniami z Austro-Węgrami. To samo znaczenie zanotował w słowniku Vuk: „за времена Турскога тако су у Србији звали свињске трговце са села и то им је име онамо остало још и до данас”. Był to także tytuł *kneza*, lokalnego naczelnika, a także dowódcy wojsk ludowych

²²⁵ Wyraz poświadczony w gwarach czarnogórskich i serbskich w znaczeniu 'gospodarz domu, głowa rodziny', 'bogata osoba; właściciel ziemki': **газда** (Njegoš; UR; RVG; RRad; RMač; RBanat) oraz **газда** 'богат човек', 'власник нечега' (RKam¹), **газдаш** 'bardzo bogaty człowiek, wielki gospodarz, *gazda*' (RLesk; RJabl), **газдаш** 'ауг. од газда, велики газда' (RTimok), **погазда** 'већи газда од некога' (RTimok), **газда** 'właściciel wielkiego majątku lub bardzo bogata osoba', 'właściciel, posiadacz', 'gospodarz domu, głowa rodziny', 'naczelnik, szef, kierownik', 'małżonek' i **газдаш** 'wielki *gazda*' (RSGV).

Gazda w języku serbskim jest hungaryzmem, z węg. *gazda*, *gazdasz* 'pan' (w języku węgierskim zapożyczony ze słowiańskiej formy coll. *gospoda*, podobnie jak *vojvoda* > *vajda*).

w czasach panowania Mustafa Paszy, który stanął na czele oddziału określonej *nahii* i dzięki bohaterskiej walce z Turkami zdobył sławę i uznanie (Перовић 1979: 59). Filipović tym terminem określa naczelnika zadruży (Филиповић 1945: 13), a terminem *gazdarica* – kobietę-naczelnika żeńskich członkiń zadruży (Филиповић 1945: 13).

Nowe słownictwo notowane od przełomu XVIII i XIX wieku dotyczy przede wszystkim tytułury przedstawicieli europejskich warstw wyższych, a więc leksyki wywodzącej się z języków romańskich (łacińskiego, francuskiego lub włoskiego) bądź niemieckiego, wyjątkowo także z węgierskiego lub rosyjskiego. Najczęściej wśród samej serbskiej warstwy wyższej nie było przedstawicieli tych tytułów, ale ich obecność w języku serbskim jest poświadczona w słownikach i tekstach źródłowych z epoki. Są to zarówno tytuły szlacheckie przejęte ze świata zachodniego, jak i ogólne nazwy członków warstw wyższych. Do tych ostatnich można zaliczyć przede wszystkim znany od XIX wieku wyraz **аристократија** ‘władza wyższej szlachty’ i ‘członkowie wyższej, uprzywilejowanej warstwy klasy rządzącej, arystokracja’ (RSAN), **аристокација** (PosrbOV 1847) i **аристокрација** (RSR). Określenie członka tej warstwy to **аристократ(а)** (RMS; RSAN) i **аристократ** (GzRSR 1792; RSR). Wyrazy te zostały utworzone z języka greckiego (gr. *αριστοκρατία* ‘arystokracja’, *αριστοκράτης* ‘szanowany Ateńczyk, wybitny obywatel grecki’), a do języka serbskiego zapożyczone z niemieckiego *Aristokratie*, *Aristokrat* lub franc. *aristocratie*, *aristocrate*.

Wśród ogólnych określeń osób z warstw wyższych, posiadaczy ziemskich, dostojników państwowych wyróżniają się wyrazy pochodzące z języka serbskiego (słowiańskiego), choć czasem (jak na przykład *veleposednik*, *zemljevlasnik*) będące kalkami niemieckimi. Z nowszych, serbskich nazw przedstawicieli warstw wyższych można wymienić poświadczone od XIX wieku tytuły typu **великѧн** ‘człowiek na wysokim stanowisku, wysokiego stanu’, ‘wielki, szacowny człowiek, który wywyższa się swoimi uznanymi zdolnościami’, ‘olbrzym’ (RMS; RSAN; UR), **великѧш** ‘szanowany i bogaty dostojnik, członek wysokiego szlactwa, arystokrata’, ‘wielki, olbrzymi’ oraz reg. ‘majątny, bogaty człowiek’ (RMS; RSAN; SR; Popović; UR; Njegoš) oraz **веледѧстѧјник** i **великодѧстѧјник**, **великодѧстѧјник** ‘ten, który posiada wysoki stopień, zajmuje wysokie stanowisko w państwie lub instytucji, urzędzie’ (RMS; RSAN) i **високодѧстѧјник** ‘człowiek zajmujący wysokie społeczne lub administracyjne stanowisko’ (RMS; RSAN).

Osoby wpływowe, szanowane i wybitne, a jednocześnie bogate, to na przykład **голѧмѧш** i reg. **голѧмац** (RSAN)²²⁶, **голѧмѧц** ‘zwierzchnik, zarządca; komandor’ (RTimok) i **голѧмац** ‘gospodarz, majątny człowiek’ (RLesk), **голѧмѧш** ‘господин’ (RJud), **гѧса**, **гѧсо** reg. (RMS; RSAN; SR; Popović) oraz **гѧса** (RМаѧ; RSGV; LeksLaza), a także **дѧрикожа** w znaczeniu fig. ‘osoba, która

²²⁶ Derywat utworzony od przym. *golem* ‘duży, potężny’ z suf. *-aš*, *-ac*.

kradnie, rabuje, bezwzględnie kogoś wykorzystuje' (RSAN)²²⁷, **дерѣкожа** 'bogacz, wielmoża' (RVG), **дрѣматор**, **дрѣмација** 'silny, potężny człowiek; wpływa osoba' (RSAN; UR)²²⁸ i **дрѣматор**, **дрѣмација** (RKam), **зѣбничѣр** i **зѣбничѣр** 'osoba, która produkuje torby na owies dla koni' (RSAN)²²⁹, a w gwarze Vasojevićów **зѣбничѣр** 'człowiek majątny, bogacz' i 'mistrz, specjalista wyrobu toreb na owies dla koni' (RVG).

Nowsze, notowane od XIX wieku, kalki z niemieckiego w znaczeniu 'posiadacz ziemski, właściciel majątku ziemskiego' to **велѣпѣседник** i **велѣпѣседник**, **великопѣседник** i **великопѣседник** 'właściciel wielkiego majątku ziemskiego, wielkiej posiadłości', 'osoba, która posiada coś w nadmiarze, w wielkiej ilości', niem. *Grossgrundbesitzer* (RMS; RSAN; RJAZ; Popović), **земљѣвласник**, **земљовласник**, **земљѣпѣседник** i **земљѣпѣседник**, **земљопѣседник** i **земљопѣседник** 'właściciel, posiadacz ziemi, obszarnik, szlachcic' (RMS; RSAN; RJAZ) i **земљопоседник** 'Grundbesitzer' niem. *Grundbesitzer* (Popović; JurPolTerm) oraz **земљодржац** 'Grundherr, vlastelin' (Popović) i **земљдржацъ** (1799) i **земљодржацъ** (1856) 'спахија' (PosrbOV).

W znaczeniu osoby, która posiada majątek i władzę, jest poświadczony wyraz **влѣстель** i **влѣстель** (RSAN; SR; Popović) i ruskosłowiański **влѣститель** (RSAN; Njegoš). Właściciel majątku ziemskiego, dziedzic, gospodarz to **многѣземљѣш** (RSAN), **пѣседник** i **пѣседник** (RMS; Popović) i **рѣсѣдник** (CrnogR). W podobnym znaczeniu, jako 'posiadacz, właściciel', występują derywaty od czasownika *imati* 'mieć, posiadać': **ѣмалац**, **ѣмѣвник** oraz **ѣматник** i **ѣмѣнник** (RSAN; RMS), spośród których najwcześniej poświadczoną formą jest średniowieczna **ѣмовитъ** 'opulentus' (RiKSS). W słowniku RJAZ pojawiają się także, choć przede wszystkim pochodzą z Chorwacji, formy: *imaćnik*, *imalac*, *imateľj*, *imućnik*, *imatni*, *imavalac* i *imutni*. W słownikach notowano formy: **ѣматан** (Czarnogóra) 'wohlhabend, dives, cf. *имухъ*', **ѣматник** (Crmnica) 'der Wohlhabende, dives, cf. *богатунъ*', **ѣмашан** 'wohlhabend, dives' oraz **ѣмућ** i **ѣмућан** 'wermöglich, dives' (SR), **ѣматан**, **ѣмашан**, **ѣмовит**, **ѣмућ**, **ѣмућан** (Popović), **ѣмаоць** (PosrbOV 1841)²³⁰. W OIZ jako termin prawny użyty został wyraz **ѣмаоник** „сваки је човјек ѣмаоник” (OIZ CG: 10).

Starszym wyrazem określającym 'właściciela, posiadacza' jest notowany już od XIV wieku **влѣсник**, **влѣсник** i **влѣсник** 'właściciel, posiadacz' i przest.

²²⁷ Derywat *derikoža* 'ten, kto drze, zdiera skórę' to złożenie z czas. **derti dьrql/*dьrati dery* 'rwać na kawałki, rozrywać, drzeć; zdierać skórę' i *koža* 'skóra' (psł. **koža*), w znaczeniu przenośnym 'wyzyskiwacz, bogacz, który wyzyskuje innych'.

²²⁸ Derywat utworzony od czas. *drmati* 'trząść, potrząsać' za pomocą suf. tworzących nazwy osób *-or* i tur. *-čija/-džija*.

²²⁹ Derywat utworzony od wyrazu *zobnik* 'worek z owsem dla konia' (psł. **zobati* 'dziobać, jeść dziobem ziarno, jeść ziarno') z suf. *-(j)ar*.

²³⁰ W gwarach czarnogórskich są poświadczane formy **ѣмѣтањ**, **ѣмѣћан**, **ѣмѣтањ** (RZag), **ѣмућан**, **ѣмѣнник** (UR), **ѣмѣћан** (RVG) oraz **ѣмѣоник** 'własnik imanja' i **ѣмѣć** 'bogaty, imućan' (CrnogR). W gwarach serbskich: **ѣмѣч** (RJuz), **ѣмѣћан** (RJabl) oraz **ѣмотан** 'који има доста материјалних добара, новца, добростојећи, имућан' (RTimok).

‘osoba, która w swoich rękach trzyma władzę, która jest u władzy, na przykład naczelnik, kierownik, zarządca lub możnowładca, magnat’ (RMS; RSAN). Wyraz **власѣтннкъ** ‘magistratus, poglavar, oblasnik, zapovjednik, cf. **владальць**’ (RiKSS) jest poświadczony w *Kodeksie* Dušana **власѣтннкъ** ‘doradca’ (KD, art. 34), a w znaczeniu ‘posiadacz, właściciel’ od XIX wieku występuje: **власннкъ** ‘der Eigenthümer, dominus, proprietarius’ (SR; Popović; Njegoš). Jako termin prawny, jest obecny w XIX-wiecznych leksykonach: **власннкъ** (JurPolTerm; RečZURP: 4), a także aktach prawnych, na przykład w OIZ CG **власник** (art. 83 i 93–97). W słownictwie z tego zakresu pojawiają się zapożyczenia, choć niezwykle rzadkie, z języków zachodniosłowiańskich. Do najstarszych należy zapożyczenie z polskiego lub czeskiego *pan*, zanotowane w 1496 roku w *povelji* despoty Jovana: **пань Ѡвдѡръ**, pisanej przez Rusina z Polski (MS: 542) (w słowniku Daničića **пань** zamiast **господннъ**). Inne poświadczenia: **пѧн** ‘szlachcic w Polsce; pan w Polsce i Czechach’ (RMS; RJAŻ)²³¹, **пѧн** ‘der Herr, dominus, cf. **господаръ**’ z przytoczonym powiedzeniem: „Што *пан* проси, село муси” oraz **пан** to ‘митолошки бог поља и шуме – природе и демон дивљине’, ‘озазивач изненадног, паничног страха и панике’, a także ‘пољски, чешки племић, господин’ (Nikšić). Inne zapożyczenia to wyraz **ленникъ** ‘поданик, вазал’ (PosrbOV 1808) oraz **шляхтець** ‘немеш, благородник’ (PosrbOV 1795)²³². Z rosyjskiego (lub ruskiej cerkiewszczyzny) pochodzi wyraz **обладатель, овладатель** ‘osoba, która opanowała, zagospodarowała coś lub kogoś, władca, gospodarz, pan’ (RSAN)²³³, który notują także słowniki Popovicia i Njegoša **обладатель** ‘Überwinder, Besieger’.

Jednym z najbogatszych źródeł zapożyczeń w słownictwie także w zakresie tytułów warstw wyższych, był język niemiecki, z którym Serbowie zamieszkujący tereny północne mieli codzienny kontakt, zarówno w sferze oficjalnej, urzędowo-państwowej (na poziomie administracji lokalnej i centralnej), jak i nieoficjalnej – codziennej (Niemcy wojwodińscy).

Najwcześniej poświadczonym tytułem szlacheckim zapożyczonym z niemieckiego jest *graf*, którym już pod koniec XVII wieku posługiwał się graf Đorđe Branković, autor słynnych *Kronik*. Wyraz **грѡѳъ** ‘potężny gospodarz feudalny, wielki obszarnik’ i ‘wytworny pan (w hierarchii szlacheckiej między baronem i wojewodą)’ (RMS; RSAN) występuje w słowniku Daničića z 1690 roku: **грѡѳъ** ‘graf’ (SSZiN 1699). Forma *grof* pojawia się w XVIII wieku (SSZiN 1732).

²³¹ Wyraz *pan* to zapożyczenie z języka polskiego, czeskiego lub słowackiego. Forma *pan* pochodzi najprawdopodobniej z psł. formy **gъpanъ* ‘władca, pan’, a pierwotnie oznaczał ‘ten, który strzeże’ od pie. **geup-* ‘chować, strzec’; por. **panъ* (Vykypěl 2004: 154–156).

²³² Zapożyczenie z pol. *szlachcic, szlachta* (w pol. z śrwniem. *slahte* ‘ród, plemię, szcep’, niem. *Geschlecht* ‘ród, pokolenie’); por. **šlechtsa* (Vykypěl 2004: 169–170).

²³³ Zapożyczenie z rosyjskiego lub ruskosłowiańskiego *обладатель* ‘właściciel, posiadacz’.

W zależności od źródła zapożyczenia obydwie postaci pojawiają się paralelnie w XVIII i XIX wieku²³⁴.

Dość wcześnie poświadczony tytuły szlacheckie to *magnat* i *markgraf*. Pierwszy z nich – **магнат** ‘członek feudalnej arystokracji, możnowładca, szlachcic w monarchii austro-węgierskiej i Polsce do II wojny światowej’ oraz ‘potężny kapitalista, właściciel wielkiego przedsiębiorstwa, posiadłości’, ‘osoba zajmująca wysoką pozycję społeczną lub polityczną’ (RMS; RSAN)²³⁵ – jest zanotowany w 1750 roku w formie **магнат** ‘великаш, крупни феудалац’ (GzRSR) oraz w XIX wieku w słowniku wyrazów obcych (RSR).

Tytuł **маркграф** i **маркграф** ‘markiz, książę, który panował nad markgrafią’ (RSAN), **маркграф** (GzRSR 1766) i **маркграф** (Kurzbe: 337)²³⁶ to niemiecki tytuł oznaczający szlachcica żyjącego na obrzeżach państwa, wzdłuż granicy, odpowiednika serbskiego *vlastelin krajišnik*.

W XVII wieku pojawia się, choć przede wszystkim w tekstach chorwackich, tytuł **кómesh** reg. ‘tytuł szlachecki w społeczeństwie feudalnym, *grof, knez*’ (RSAN). W XVIII wieku zanotowano tytuł **хохман** ‘племић, дворанин’ (GzRSR 1708), a w XIX – **курпринц** ‘племић, изборни принц’ (GzRSR 1805)²³⁷.

Z języka niemieckiego zapożyczono także dwa inne wyrazy określające członków stanu wyższego – rycerstwa i feudałów. Pierwszy z nich to **ритер** ‘średniowieczny szlachcic, rycerz, *vitez*’, ‘honorowy tytuł nosiciela wysokich odznaczeń’, fig. ‘człowiek o cechach i manierach rycerza’ (RMS)²³⁸ oraz **ритер** ‘вitez, коњаник’ (GzRSR 1766), **риттер** ‘бољар’ (1828) i ‘всадник’ (PosrbOV 1794), **ритер** ‘припадник племићког сталежа ратника-коњаника, вitez’ (LeksLaza), a także **рыцар** ‘ein Ritter’ (KurzbeLeks: 236). Drugim jest poświadczony od XVIII wieku²³⁹ **вазџл, вџџл** ‘szlachcic, który otrzymywał od swego suwerena ziemię jako feudum, lenno’, ‘w okresie porządku feudalnego, władca, władza państwowa lub klasa społeczna (na przykład szlachta), która uznawała władzę

²³⁴ Wyraz poświadczony od XVIII w.: **граф** ‘der Graf’ (Kurzbe: 235) oraz **граф** i **граф** ‘племићка наследна титула’ (GzRSR 1748; KK-ER), **граф** (PosrbOV 1795), **граф** ‘Graf’ (Porović; Njegoš). W gwarach zanotowano formy **граф** (RSGV), **рџф** (RМаџ), **граф** w powiedzeniu: *Живи као гроф* (‘Жyje jak pan’) (RKam¹).

Forma *graf* została zapożyczona bezpośrednio z niem. *Graf* ‘ts.’, a *grof* za pośrednictwem węg. *gróf*. por. **grāf(i)ō* (Vyкупџ 2004: 64–67).

²³⁵ Zapożyczenie z niem. *Magnat* ‘wielki przedsiębiorca’ i ‘tytuł szlachecki’, a tam z śląc. *magnas* (łac. *magnus* ‘wielki, potężny’).

²³⁶ Zapożyczenie z niem. *Markgraf* ‘markgraf, szlachcic kresowy’ (*Mark* ‘granica, okręg przygraniczny’ i *Graf*).

²³⁷ Zapożyczenie z niem. *Kurprinz* ‘książę elekcyjny’.

²³⁸ Zapożyczenie z niem. *Ritter* ‘rycerz, kawaler, szlachcic’; por. **rytieř* (Vyкупџ 2004: 170–171).

²³⁹ Wyraz jest poświadczony w słowniku Kurzbeka **вазџл** ‘der Vasal’ (Kurzbe: 545) oraz w innych słownikach: **вазал** (1794), **фасал** (1790) ‘у феудалној епоси особа зависна од крупног феудалца’ (GzRSR 1794), **вассаль** ‘поданик’ (PosrbOV 1808), **вазал** ‘човек, коме је предана извесна ствар (имање, новци итд.), да је он само ужива са обавезом особите узајамне вредности, а право власништво над том стварју задржао је пређашњи власник за себе’ (RSR). Z niem. *Vasall* ‘wasal, lennik’ (od łac. *vasallus* < celtycki *vassus* ‘sluga’).

zwierzchnią suwerena i była wobec niego zobowiązana do określonych świadczeń i zachowań' (RMS; RSAN) oraz **вазал** to 'потчињени, поданик који зависи од моћника, који плаћа данак, даје војску' (Nikšić).

Równoległe do zapożyczeń „szlacheckich” z języka niemieckiego pojawiają się hungaryzmy. Dotyczy to przede wszystkim ogólnej nazwy węgierskiego szlachcica, którego określano mianem **нѐмеш** (RSAN)²⁴⁰. W źródłach serbskich wyraz pojawia się od XVIII wieku: **нѐмеш** (1748) i **нѐмешац** (GzRSR 1791), **нѐмеша** (Kurzbek: 309) oraz z XIX wieku: **нѐмеш** 'Turci су примили ову реч од Мађара означавајући њом племића' (PopovićTur), **нѐмеш** (PosrbOV 1787) i **нѐмеши** 'племићство' (PosrbOV 1842). Współcześnie w gwarach Wojwodiny **нѐмеш**, **нѐмеш** to 'drobny węgierski szlachcic', przenośnie 'nadęty, pyszny człowiek; leń' (RSGV) i **нѐмеш** 'сеоски племић' (RBanat)²⁴¹.

Pozostałe hungaryzmy to na przykład **армăлист(а)** 'wojownik, rycerz, który otrzymał herb i tytuł szlachecki bez ziemi' (RMS; RSAN)²⁴², **бăкоња** 'silny, mocny człowiek', 'człowiek surowy, tyran', 'wielki bogacz, majątny człowiek, ziemianin' oraz 'osoba wpływowa' (RSAN; SR; Popović)²⁴³ oraz **мајѹрац**, **мајѹрија** 'właściciel majątku ziemskiego oraz 'osoba, która żyje i pracuje na czyimś majątku' (RMS; RSAN)²⁴⁴, **мајѹрија** 'der Meier, villicus, запостат' (SR; Popović) i **мајѹрија** (1660) oraz **мајорѹија** (1809) 'правитељ мајѹра; мајордом' (GzRSR).

Z języka rumuńskiego, choć przede wszystkim regionalnie, są poświadczony tytuły *bujer* i *čoкоја*²⁴⁵. Pierwszy z nich – **бујѹр** – występuje jako 'gopodarz, *gazda*; bogaty człowiek' (RKam) i 'велепоседник у Влашкој на чијим је поседима радили Тимочани као надничари' (RTimok) oraz **бујѹр** 'имућнији човек' (RJug), **бујѹр** (RKam¹) i **бујѹр** 'bogacz' (RVG). W XIX wieku pojawia się wyraz **чокој** 'бољар' (KK-ER 1829) i **чокоја** 'румунски газда, власник поседа (у Влашкој код кога су печалбари ишли на рад)' (RPirot).

Z języka włoskiego pochodzą, notowane głównie na wybrzeżu i terenie Czarńogóry, tytuły lub formy grzecznościowe typu: **шјѹр** 'pan' i **шјѹра** 'pani' (RMS) oraz **šјor**, **šor** i **šјora**, **šora** (RomanSBK) i **шјор** (Nikšić)²⁴⁶. Tytuł szlachecki oznaczający księcia, grafa to italianizm **кѹнте** (RSAN), poświadczony przede

²⁴⁰ Zapożyczenie z węg. *nemes* 'szlachetny; szlachcic'.

²⁴¹ Zapożyczony z węg. wyraz *nemesség* 'szlachectwo' jest poświadczony w słowniku (RSAN), **нѐмешăг** 'tytuł szlachecki, szlachectwo; szlachta' oraz słownikach Mihajlovicia **нѐмешаг** (1794), **нѐмшаг** (1793) 'племяство' (GzRSR), **нѐмешлукъ** 'благородство' (PosrbOV 1793), **нѐмештво** 'дворјанство' (PosrbOV 1818) i w gwarach Wojwodiny **нѐмешаг** (RSGV).

²⁴² Zapożyczenie z węg. *armalis* 'dyplom szlachecki' (śląc. *armales* < *arme* 'broń, herb').

²⁴³ Prawdopodobnie zapożyczenie z węg. *bakó* 'kat, moderca'.

²⁴⁴ Derywat utworzony za pomocą suf. *-ac* od hungaryzmu *majur* 'posiadłość ziemska' (węg. *major* [*majur*] < niem. *Meierhof*).

²⁴⁵ Wyrazy zostały zapożyczone z rumuńskiego, *bujer* z rum. *boier* 'bojar', a *čoкоја* z rum. *cio-coi* iron. 'wielki posiadacz ziemski, obszarńnik, *arendăş*' i pej. 'pan, bojar'.

²⁴⁶ Wyraz zapożyczony z weneckich form grzecznościowych *sior* 'pan' (wł. *signore*) i *siora* 'pani' (wł. *signora*).

wszystkim w gwarach czarnogórskiego Przymorza²⁴⁷. Szlachcica lub możnowładcę określano tytułami **куријалист(а)** (RSAN) i **потестáта** (RMS). Z łacińskiego pochodzi nazwa **феудáлац** ‘właściciel lennych dóbr ziemskich (feudum), szlachcic, obszarnik, ziemianin, *spahija*; przedstawiciel klasy władającej w okresie feudalizmu’ (RMS).

Dwa odrębne tytuły grzesznościowe członków warstw wyższych zapożyczono z Europy Zachodniej, choć – w zależności od regionu – z różnych źródeł. Na północy najprawdopodobniej z języka francuskiego lub niemieckiego, a na południu z włoskiego lub francuskiego. Dotyczy to wyrazów *ekselencija* oraz *kavalir* (w różnych wariantach fonetycznych). Pierwszy z nich, **екселѐнција** i **ексцелѐнција**, **екселѐнца** ‘ekselencja, wysokość, wielebność (tytuł niektórych świeckich i kościelnych dostojników, najwyższych funkcjonariuszy państwowych)’ (RMS; RSAN), jest poświadczony w XVIII wieku²⁴⁸. Drugim jest **кава̀лїр**, **кава̀лѐр**, **кавалијѐр**, **кава̀льѐр** ‘wytworny mężczyzna, z nienaganymi manierami, szarmancki wobec kobiet; džentelmen’, ‘osoba, która płaci rachunek w restauracji’ oraz ‘średniowieczny stan rycerski i tytuł w hierarchii feudalnej; tytuł nosiciela odznaczenia, orderu, kawaler’, ‘rycerz, bohater’ i przest. ‘kawalerzysta, członek kawalerii’ (RSAN). Od XVI wieku jest notowana forma *kavalijer*, a od XVIII wieku *kavaler*, *kavalir* i *kavaljer*²⁴⁹.

W XIX wieku, wraz z coraz szybszym wchodzeniem w obszar kultury europejskiej, otwieraniem się na wpływy kultury wysokiej Francji i Włoch, do słownictwa serbskiego przedostawały się zapożyczenia francuskie. Należą do nich te najbardziej popularne, jak **да̀ма** ‘wytworna kobieta’, ‘kobieta w ogóle’ (RSAN; PosrbOV 1838; GzRSR; RPosav) oraz **ма̀дѐм**, **ма̀дѐма** ‘tytuł, którym zwraca-

²⁴⁷ W Czarnogórze tytuł **кóнте** jest poświadczony w znaczeniu ‘grof, plemićka titula’ oraz ‘u mletačko vreme seoski knez’ (RomanSBK; RomanJBK; RomGrecCG; Nikšić; CrnogR). Żeńskim odpowiednikiem tytułu jest **кóнтеша** (RomanSBK) i **кóнтија** (RomanJBK; RomanSBK).

Zapożyczenie z wł. *conte* ‘graf, szlachcic’ oraz wł. *contea* ‘zona grafa; okręg, prowincja grafa’.

²⁴⁸ W XVIII w. wyraz jest notowany w formach **ексцелѐнца** (1717), **екселѐнција** (1724), **ексцелѐнција** (GzRSR 1724) oraz **екселѐнција** (KK-ER 1815) i **екселѐнција**, **екцелѐнција** (Njegoš).

W Serbii zapożyczenie z franc. *excellence* lub niem. *Exzelenc*, na południu być może bezpośrednio z śrlac. *excellētia* ‘wzniosłość, podniosłość, wytworność’ (wł. *eccellenza*).

²⁴⁹ Poświadczenia od XVIII w.: **кавалер** i **кава̀льѐр** (SSZiN 1715), **кавалѐрѝ** ‘ein Ritter, Cavalier, Ordensmann’ (Kurzbe: 420) oraz **кавалер** (1784), **кавалерист** (1791), **кавалир** (1774), **кава̀льѐр** (1794) ‘коњаник; витез’ (GzRSR), **гавалер** (1778), **гавалир** (1763), **гавалијѐр** (1805) ‘племић, витез’ (GzRSR) i **кавалер**, **кавалериста** ‘припадник коњичке војне формације’ (KK-ER 1839). W gwarach zanotowano formę **кава̀льѐр**, **кавалир** ‘отмен човјек, фин господин’ (RPosav), **кавалијѐр**, **кава̀льѐр** ‘коњаник, јахач, отмјен човјек, удварач’ (RomGrecCG), **кава̀льѐр** ‘поштовалац, удварач, љубавник’, ‘дарежљив’ (Nikšić) oraz **кавалијѐр**, **кавалјѐр** ‘vitez, nosilac visokog odlikovanja za ratne zasluge’ (CrnogR).

Zapożyczenie z franc. *cavelière* ‘szanowany pan, kawaler; rycerz’, z wł. *cavaliere* ‘jeździec, kawalerzysta; kawaler; rycerz, członek stanu rycerskiego’ (wł. *cavallo* ‘koń’, śrlac. *caballarius* ‘jeździec’), a może też z ros. *кавалер* ‘kawaler, rycerz’. Forma *kavalerist* z niem. *Kavallerist* ‘kawalerzysta’ lub ros. *кавалерист* ‘kawalerzysta’.

no się w społeczeństwie mieszczańskim do kobiet, pani’ oraz ‘prywatna nauczycielka języka francuskiego’ (RSAN), **мадама** (PosrbOV 1837; KK-ER 1835). Kolejnymi galicyzmami są określenia członków szlachty: **ноблес**, **ноблеса** reg. coll. ‘wyższy, wytworny świat, arystokracja’ i ‘wytworne, pańskie zachowanie’ oraz **нобилѣтѣт** ‘stan szlachecki, szlachectwo, arystokracja’ (RSAN)²⁵⁰, **ноблес** ‘племство, племишко порекло и достојанство, племенитост’ (VojvR) i **нобл** ‘господски, отмен, племенит’ (RBanat), **пѣр** ‘tytuł członka najwyższej szlachty, szlachcic w ogóle’ (RMS), **сизѣрѣн** ‘w okresie feudalnym, władca lub szlachcic, który dawał swemu wasalowi ziemię, feudum, narzucając swoją władzę zwierzchnią, suweren’ oraz ‘suwerenne państwo, które posiada władzę nad innym, nie w pełni suwerennym, niezależnym państwem’ (RMS) i **вѣконт** ‘szlachcic’ (RSAN), **вајкаунт** ‘племишка титула’ (GzRSR 1804)²⁵¹.

Pojawiają się także pierwsze wpływy języka angielskiego, widoczne w poświadczonych na przełomie XVIII i XIX wieku tytułach *lord* i *ser* (i wyżej wymienionym *vajkaunt*): **лѣрд** ‘wysoki tytuł szlachecki w Anglii; możnowładca, szlachcic’ i ‘tytuł wysokich dostojników państwowych i kościelnych’ (RSAN), **лорд** (KK-ER 1815) i **лордѣ** (PosrbOV 1849) oraz **сѣр** ‘tytuł szlachecki używany zawsze z imieniem, pan’ (RMS) i **сир** ‘господин’ (GzRSR 1794). Z portugalskiego lub hiszpańskiego zapożyczono **сѣньѣр** i **сѣньѣр** ‘właściciel feudalny; pan, gospodarz’ (RMS), **сѣньѣр** ‘господин’ (Nikšić)²⁵².

Wśród średniowiecznego nazewnictwa przedstawicieli warstw wyższych można odnaleźć zarówno tytuły rodzime, jak i, mniej liczne, zapożyczone. Do grupy rodzimych należą przede wszystkim ogólne nazwy członków warstwy szlacheckiej (*vlastelin*, *vlasteličić*, *plemić*, *krajišnik*, *baštinik* itp.), podczas gdy tytuły szlacheckie były w znacznej części zapożyczeniami, dawnymi lub nowszymi (*magnat*, *markiz*, *graf*).

Okres turecki przyniósł całkowitą zmianę źródeł wzbogacania słownictwa i przyjmowania nazewnictwa tureckiego. Towarzyszyło to tworzeniu się nowej szlachty muzułmańskiej, której członkowie najczęściej nie dziedziczyli tych godności, lecz otrzymywali je w nagrodę za wierną służbę sułtanowi. W ciągu kilku wieków wykształciła się szlachecka warstwa, między innymi *agów*, *begów* i *spahijów*, którzy gospodarowali na ziemi otrzymanej od władcy.

Dopiero więc przełom XVIII i XIX wieku, załamanie się władzy tureckiej i zanikanie muzułmańskiej warstwy uprzywilejowanej – oznaczał otwarcie się na wpływy zachodnie i przyjmowanie tytulatury warstw wyższych państw zachodnich. Oprócz najpowszechniejszego oddziaływania języka niemieckiego w tym okresie notuje się także wpływy włoskie, francuskie i rosyjskie oraz pierwsze anglicyzmy.

²⁵⁰ Zapożyczenie z franc. *noblesse* ‘szlachta, szlachectwo, godność, wytworność, majestatyczność’.

²⁵¹ Zapożyczenie z franc. *vicomte* i ang. *viscount* ‘ts.’.

²⁵² Zapożyczenie z port. *senhor*, hiszp. *señor* ‘pan, gospodarz’, z łac. *senior*.

4. FORMY ORGANIZACJI SPOŁECZNYCH

W czasach nowożytnych w Serbii pojawiło się wiele z ogólnoeuropejskich określeń różnego rodzaju formalnych lub nieformalnych stowarzyszeń, grup interesów, zrzeszeń czy organizacji. Były to najczęściej zapożyczenia z francuskiego lub niemieckiego, a wyjątkowo także z innych języków (na przykład *klub* z angielskiego). Wśród nich można wymienić te najważniejsze i powszechnie znane, głównie oznaczające (choć wiele z nich miało także inne znaczenia) ogólne formy organizacji społeczeństwa, różnego rodzaju grupy ludzi, takie jak **клуб** ‘zamknięty krąg ludzi, których połączyły wspólne poglądy, przynależność do klasy społecznej, zawód itp., klub’ (RMS; RSAN), **салон** ‘literacko-artystyczny krąg ludzi, zwykle zamkniętego typu’ (RMS), **круг** ‘ludzie zebrani w formie kręgu, krąg; ludzie zgromadzeni wokół czegoś’, ‘grupa ludzi wzajemnie z sobą powiązanych’, ‘wspólnota ludzi tej samej profesji’, ‘wyróżniająca się część społeczeństwa lub wspólnoty, warstwa, stan’ (RMS; RSAN; SR; Popović; Njegoš), **кѡло** ‘krąg ludzi, w jakiś sposób z sobą powiązanych (przez pochodzenie, pozycję społeczną, interesy itp.)’, ‘grupa ludzi, którzy w tym samym czasie skończyli szkołę; generacja’ (RMS; RSAN; RJAZ; SR; Popović), **сѣркл** ‘krąg, towarzystwo, zrzeszenie, zgromadzenie’ (RMS; VojvR)²⁵³, **клика** pej. ‘wąski krąg ludzi (szczególnie u władzy) powiązanych z sobą, którzy zwykle działają z pobudek egoistycznych, klika’ (RSAN; RVG; Nikšić), **класа** i **класа** ‘klasa, grupa społeczna’ (RMS; RSAN; RJAZ; LeksLaza), **громада** i **громада** ‘wielka ilość, gromada’ i ‘wysoki górski masyw; olbrzymia skała magmowa o nietypowych kształtach’, ‘wielki kamienny blok’, ‘coś wielkiego, ciężkiego’ (RSAN; RMS) i **грамѡда** ‘друштво, група људи’ (RTimok), **стадо** i **стадо** ‘grupa wiernych Kościoła lub wspólnoty kościelnej’, ‘grupa ludzi, których łączy pochodzenie, narodowość, profesja itp.’ (RMS; SR; Popović), **кѡлектив** ‘kolektyw, towarzystwo, wspólnota; wspólnota narodowa, etniczna’, ‘zgromadzenie ludzi tworzące zorganizowaną jednostkę robotniczą’ i ‘wspólnota ludzi silnie z sobą powiązanych’ (RMS; RSAN; UR; RKam¹). W podobnym znaczeniu jest poświadczona od XIV wieku forma rodzima **сабрање** ‘zebranie, zgromadzenie’ (SR; Popović; RJAZ), **събранник** ‘conventus’ (RiKSS) i **събранник** ‘gr. συμβολή’ (SMV) oraz w formie ruskosłowiańskiej **собрание** (Kurzbek: 108, 214, 585), **собрание** ‘парламент’ (PosrbOV 1804).

Określenia dotyczące form organizacji ze względu na pozycję społeczną lub ekonomiczną to przede wszystkim serbskie wyrazy *sloj* i *stalež* oraz obce *elita* i *kasta*. Pierwszy z nich, **слој**, oznacza między innymi ‘warstwę społeczną, grupę ludzi powiązanych pozycją społeczną, kulturą itp.’ i ‘warstwę, masę materii,

²⁵³ Zapożyczenie z franc. *cercle* ‘krąg, obręcz; krąg, towarzystwo, grupa, klub’.

która pokrywa powierzchnię lub znajduje się między innymi warstwami; pokład; słój' (RMS; RJAZ; Popović)²⁵⁴. Drugi to **ста́леж** 'stan, klasa, warstwa społeczna' oraz 'grupa osób, wykonujących ten sam zawód, zajęcie' (RMS; SR; Popović; RVG)²⁵⁵, odpowiednik łac. *ordo* lub *status*, franc. *état* lub *ordre*, niem. *Stand*, pol. *stan*. Jako zapożyczenia poświadczono wyrazy **э́лит** i **э́лита** 'elita, krąg ludzi znajdujących się na najwyższym stopniu rozwoju intelektualnego, stanu materialnego itd.' (RSAN; RSR; RPosav) oraz **кля́ста** 'zamknięta warstwa społeczna', 'warstwa społeczna w ogóle, grupa ludzi powiązanych z sobą zajęciem, podobną pozycją społeczną itp.' i hist. 'klasa społeczna w Indiach' oraz nietypowe 'rodzaj, gatunek' (RSAN; RJAZ).

Organizacja religijna osób świeckich, bractwo religijne lub po prostu towarzystwo oparte na określonych kryteriach (na przykład cechowych, ekonomicznych itp.) nazywano **братовштина** (RMS; RSAN). Wyraz *bratovština* oraz tylko chorwackie formy *bratovčina*, *bratovćina*, *bratovščina* są poświadczone od XVI wieku w słownikach chorwackich, a w XIX wieku w słowniku Popovicia **братовштина** 'Verbrüderung'. Słownik RJAZ podaje pokrewne terminy: *bratimština*, *bratimščina*, *bratinština*, *bratinščina* w znaczeniu 'sodalitas, društvo pobožno svjetskih ljudi', a także *bratština* (od XIII w.) 'bratstvo', 'ljudi koji su među sobom rod', 'pobožno društvo'.

Jako określenia form organizacji społeczno-ekonomicznych, towarzystwa lub stowarzyszenia (a także spółki) w pierwszym rzędzie należy wymienić wyraz **друштво** oraz reg. **друст(в)о** 'zorganizowana wspólnota ludzi, których łączą stosunki wytwórcze, gospodarcze, spółka', 'członkowie tej samej warstwy społecznej, stanu lub innej wspólnoty, środowisko społeczne, stan, warstwa, społeczność', 'społeczeństwo', 'osoby powiązane z sobą związkami społecznymi, towarzyskimi itp.', przest. i reg. 'drużyna' (RMS; RSAN; RJAZ)²⁵⁶. Wyraz występuje od XV wieku, na przykład w słowniku Daničića: **друужьство** 'societas, amor socialis': **учини́ль и на́ми вѣ́лику радѡстѣ и вѣ́лику прї́ятельство и друужьство** (MS: 554)²⁵⁷.

Kolejnym, pokrewnym etymologicznie i dotyczącym mniej formalnych organizacji jest wyraz **дружба** 'towarzystwo, towarzysze, drużyna', 'koleżeństwo, znajomość, przyjaźń' (RSAN; SR; Popović; Njegoš; Kurzbek) – notowany od XIV wieku **друужьва** 'societas, socii' (RiKSS), w znaczeniach 'stańe onijeh koji

²⁵⁴ Psł. **sъlojъ* 'coś zlanego razem' (nazwa czynności od czas. **sъ-liti* 'zlać razem'), w serbskim uległo ewolucji: > 'słój, warstwa' > 'warstwa społeczna'.

²⁵⁵ Rzeczownik abstr. utworzony suf. *-ež* od formy part. pret. act. na *-l* od czas. **stojati stojō* 'stać'.

²⁵⁶ Rzeczownik abstr. został utworzony za pomocą suf. *-bstvo* od psł. **drugъ* 'człowiek związany czymś z otoczeniem; członek grupy, wspólnoty, współuczestnik, towarzysz, kolega, przyjaciel' w znaczeniu 'wspólnota przyjaciół, towarzyszy, towarzystwo, drużyna'.

²⁵⁷ Wyraz ten w gwarach funkcjonuje w znaczeniu podstawowym jako 'zorganizowana wspólnota ludzi': **друштво** (UR; Njegoš; VojvR), **друство**, **друсто** (RKam), **друство** (RJuž; RLesk; RPirot), **друсто** (RKM), **друсто** (RJabl), **друство** i **друштво** (RSGV).

su među sobom drugovi (apstraktno) oraz ‘drug, drugovi (konkretno): jedno ćeljadi ili više ćeljadi; kao kolektivno ime znaći više ili manje množtvo drugova’ (RJAZ).

Terminem określającym członków stowarzyszeń, wspólnot, a w czasach komunizmu oficjalnym zwrotem grzecznościowym ‘towarzysz’ jest wyraz **дрѹг** (RSAN; SR; Popović; PosrbOV). W średniowieczu wyrazem *drug* określano członka tej samej drużyny, tej samej warstwy społecznej lub grupy, człowieka ‘koi je ćlan kakva društva, družine, dvojako se shvata kao drug: na jedan naćin prema ostalijem ćlanovima, na drugi prema onome koji je u društvu na glavi’ (RJAZ). Inne, pokrewne formy to **дрѹгѡр** (RSAN), **дрѹжбенѡк** i **дрѹжбенѡк** (RMS; RSAN), **сѡдрѹг** i **сѡдрѹгѡр**, **дружѡнѡр**, **дрѹжинѡк** oraz **дружѡнче** i **дружѡнче** (RSAN).

Innym zwrotem określającym wspólnotę jest **зѡједница** ‘wspólnota (ludzi)’, ‘wspólnota lub grupa ludzi, którzy mieszkają razem’, ‘osoby powiazane ćlonkostwem w jakiejś organizacji, towarzystwie’, ‘wspólne życie, wspólne idee; jedność’, ‘ziemia lub inne dobra wspólne, współwłasność’ (RMS; RSAN; SR; Popović) (por. s. 37).

Odrębną grupą tworzoną przez członków jednej warstwy społecznej, która odgrywała waźną rolę w średniowiecznym państwie serbskim i z której rozwinął się stan szlachecki, jest **дрѹжина** i **дружѡна** ‘towarzysze, grupa towarzyszy, kompania; towarzystwo, drużyna’, ‘towarzysze podróży; asysta, świta, orszak’, ‘ludzie, którzy wspólnie pracują’, ‘oddział, *ćeta*; niewielka jednostka wojskowa’, ‘oddział rozbójników, banda’, ‘grupa weselników’, ‘wesole towarzystwo’, ‘domownicy, ćlonkowie rodziny’, ‘ekipa teatralna’, ‘grupa ludzi, których łączą wspólne poglądy, idee’ i ‘zorganizowana grupa, towarzystwo; sojusz, organizacja’, oraz – mniej popularna – **дрѹжба** ‘drużyna’ i ‘towarzystwo’ (RSAN)²⁵⁸. Wyrazy są notowane od XIII wieku: **дрѹжина** ‘societas, socii’: **коупьцьема дѹбровьчкѡнѡмѡ годѡнѡть се сѡмрѡть въ земалахъ сѡветога ти царьства, а дрѹжинѡу си не бѡхѡ имели, добѡнтке шнога вѹдѹть спасена** (MS: 37), oraz ‘pares’: **да кѡ порѡта дѹбровьчѡнѡнѡ негоѡа дрѹжина дѹбровьчѡне** (1387, MS: 205; RiKSS), a także **дрѹжина** (KD, art. 106) i **дрѹжина** ‘współwłaściciele szybu, gwarkowie, którzy podzieli międy sobą jamę’ (KD, art. 26, 27; ZoR: 44).

Wyraz *družina* (a od XVIII wieku także *družbina*) jest poświadczony przede wszystkim w znaczeniu kolektywnym ‘oni koji su u družini drugovi su kome koji se ne shvata kao da je u družini’, ‘familia, kućna ćeljad (porodica i służba ili samo jedno od toga dvoga) prema domaćinu’ (XVI w.), ‘mnoštvo ćeljadi koja su se sabrala i združila da rade što skupa (vojska, ćeta, svatovi)’. W XIX wieku poświadczenia w słownikach Popovicia, Njegoša i Mihajlovicia, a współ-

²⁵⁸ Psł. **družina* ‘grupa ludzi stanowiących wspólnotę, związanych na przykład więzami krwi, przyjaźnią, wspólnymi celami, przynależnością do czegoś’ powstała jako coll. utworzona od psł. **drugь* ‘człowiek związany czymś z otoczeniem; ćlonek jakiegoś zespołu, grupy, wspólnoty, współćestnik, towarzysz, kolega, przyjaciel’ z suf. *-ina*. Forma *družbina* powstała w wyniku nałózenia się obydwu derywatów *družina* i *družba*.

częściej w gwarach: **дружбина** (RLesk), **дружина** (RSGV), **дружина** (RKM) i **дружина** (RTimok) oraz **дружина** (CrnogR), **дружина** (RZag RVG).

W okresie przedpaństwowym drużyna to było wojsko, które ukształtowało się podczas wypraw wojennych z grona wojowników skupionych wokół wodza. Stanowiła ona rdzeń wojsk państwa wczesnofeudalnego i składała się z wojowników zawodowych, dobrze uzbrojonych i świetnie wyszkolonych. Ten początkowo luźny związek między nimi a władcą z czasem się umacniał. Opierał się na braterstwie broni, odcinając się od więzów pokrewieństwa. Ukształtowana, zinstytucjonalizowana drużyna, będąca wojskiem stałym i podległym księciu, odegrała znaczącą rolę w umacnianiu jego władzy i przemianie społeczeństwa plemiennego w społeczeństwo i państwo wczesnofeudalne.

Początkowo mieszkająca na dworze władcy i utrzymywana przez niego drużyna przeobraziła się w ciało doradcze monarchy, a jej członkowie dzięki otrzymywanym włościom stawali się posiadaczami ziemskimi, naczelnikami prowincji (w zamian za wcześniej wypłacany żołd lub udział w zdobyczach wojennych). Z upływem czasu zrównali się z warstwą możnowładców. W wyniku przeobrażeń w organizacji majątków ziemskich doszło do zmiany statusu wojowników. Ze średniowiecznych drużyn, wiernych i oddanych grup ludzi ciągle stojących u boku władcy powstała warstwa szlachecka gospodarząca na majątkach ziemskich (Тарановски 1931: 43).

W serbskich tekstach średniowiecznych brakuje jednak poświadczenia znaczenia ‘uzbrojona ochrona, uzbrojona świta, eskorta, comitatus, trustis’ władcy, a podstawowym i najstarszym jest ‘societas, socii, towarzystwo’, które pojawia się na przykład w napisie nagrobnym wojewody Vukosava Vladevicia opisującym ostatnie chwile życia spędzone „с мом друговах дружином” (LeksSSV: 169).

Družina, jako nazwa grupy składającej się z członków tej samej warstwy społecznej, różniącej się od innych drużyn pozycją w społeczeństwie, występuje w *Kodeksie Dušana* i innych aktach prawnych, które różnicują *družinę sebara* i *družinę srednjih ljudi*, a także drużyny innych grup społecznych i ekonomicznych, na przykład Dubrowniczan, rozbójników (*Да су великој властели велика властела поротници, а средњем људима према њиховој дружини, а себрима њихова дружина да су поротници*, KD, art. 152). Zgodnie z zapisami *Kodeksu* to

(...) социјално, тако рећи, другарство, т.ј. припадништво истом сталешком реду. На другом месту та се *дружина* дефинише прецизније као отчина (т.ј. очева) дружина, чим се подвлачи својствена сталешком режиму наследност. Дружина се дакле базира на наследном припадништву истом сталешком реду, или на једнакости по рођењу (Ebenbürtigkeit) (Тарановски 1931: 13).

Družina to także termin ekonomiczny, oznaczający grupę przedsiębiorców, (współ)właścicieli części przedsiębiorstwa, współdziałowców w jakimś przedsięwzięciu. W dawnych ośrodkach górniczych (Novo Brdo, Srebrenica) *družina* to grupa właścicieli części jednej jamy, szybu. Członkowie drużyny w równym

stopniu dzielili zarówno wydatki i koszty, jak i przychody płynące z wydobywania kopalni (ZoR).

Wyraz występuje również jako termin prawny: *družina* (*udruga, ortakluk*), i oznacza grupę towarzyszy, współpracowników, którzy *druguju* (OIZ CG: 427). „Дружина је на подобје браће. Ред је, дакле, да међу њима влада потпуна вјерност, поштење и искреност” (OIZ CG, art. 890) oraz „Чланови се удруге зову: *удруженици, удругари, другови*; скупно *дружина*” (OIZ CG, art. 885).

W podobnym znaczeniu są poświadczane także trzy zapożyczenia: z włoskiego – forma **baraka** ‘društvo, vesela družina’ (RomanBP) i **baraka** ‘omanja zgrada’ (RomanJBK)²⁵⁹, z tureckiego – **тајфа** ‘grupa, towarzystwo’ (KK-ER; RKM; RLesk; RTimok)²⁶⁰, a także z różnych źródeł **кумпанија** reg. ‘towarzystwo ludzi, kompania’, fig. ‘mnóstwo, masa, motłoch’, ‘wojskowa terytorialna jednostka w Pograniczu Wojskowym; władza administracyjna tej jednostki i budynek, w którym się ona znajduje’ i reg. ‘stara rycerska gra na wyspie Korčula’ (RSAN; RMS; RJAZ; GzRSR) oraz **компанија** ‘grupa ludzi którzy spędzają razem czas lub w jakiś sposób są z sobą powiązani’, ‘towarzystwo handlowe lub przemysłowe’ oraz ‘oddział wojskowy, kompania’ (RMS; RSAN; RJAZ; Kurzbek) (por. t. III).

Grupy formalne, kolegialne, towarzystwa określano wyrazami, najczęściej będącymi zapożyczeniami, takimi jak **комисија** ‘organ władzy, administracji, organizacji itp., składający się z kilku osób, którym powierzono wykonanie określonych zadań’ (RSAN)²⁶¹. Wyraz *komisijon* jest poświadczony od XV wieku: **комшинонь** ‘mandatum, срл. commisio’ (RiKSS), *komisijon* od XVI, *komisija* od XVIII, a *komisijun* od XIX wieku. W słownikach serbskich występują formy: **комесија, комисија** i **комисион** (GzRSR), **коміссія** (PosrbOV) oraz **комесија, комисија** (KK-ER) i **кòмїсија, комїсија** (Njegoš). Jako określenie zebrania w czasie wspólnej pracy collegium jest notowany termin **кòлèгїј, кòлèгија** i **кòлèгијум** (RMS; RSAN)²⁶² oraz **колегијум** (1772), **колегија** (GzRSR 1790) i **коллèгїа**, na zachodzie *kolegij, koledžijo, koledž* (RJAZ), a w gwarach północnej części Boki Kotorskiej **koled** ‘zbor, veće, savet; vaspitni zavod, viša škola’ (RomanSBK). Można tu także wymienić **кòнгрес** ‘kongres, zgromadzenie przedstawicieli różnych państw’, ‘zgromadzenie naukowców, członków ruchu itp.’, ‘zgromadzenie, zebranie’ (RMS; GzRSR 1730; KK-ER).

²⁵⁹ Zapożyczenie z wł. *baracca* ‘barak; fig. domostwo, gospodarstwo domowe’, a także z niem. *Baracke* ‘ts.’ i franc. *baraque* ‘barak, dom w opłakanym stanie’. Ostatecznym źródłem był hiszp. *barraca* ‘barak, pomieszczenie, gdzie przebywają żołnierze’.

²⁶⁰ Zapożyczenie z tur. *tayfa* ‘grupa, rodzaj ludzi, gmina, warstwa, stan, plemię, ród, naród, marynarze’ < ar. *ta’ife*.

²⁶¹ Z franc. *commission* ‘wiadomość; komisja; prowizja’ lub wł. *commisio* ‘komisja; zamówienie; wykonywanie’ lub niem. *Kommission* ‘ts.’.

²⁶² Bezpośrednie zapożyczenie z łac. *collegium* ‘towarzystwo, wspólnota w służbie; zbor, organ, korporacja’ lub przez niem. *Kollegium* ‘rada, collegium’. Z wł. *collegio* ‘ts.’ forma *koledž* i *koled*.

Ostatnim z tego zakresu wyrazem jest turcyzm **лѡнца** reg. ‘określone pomieszczenie lub miejsce, zwykle poza budynkiem, gdzie odbywają się zebrania, zgromadzenia, zjazdy; miejsce do rozmów’, ‘zgromadzenie, zebranie grupy ludzi w celu podjęcia decyzji, rada; organizacja, zrzeszenie, cech’, ‘tłum, tłuszcza’, ‘złe towarzystwo, zgraja’, ‘taras, balkan, loggia’, ‘stół’ i ‘miejsce w dolinie z odpowiednim klimatem, gdzie rośnie dużo zieleni’ (RSAN)²⁶³ – poświadczony od XIX wieku: **лѡнца** ‘die Terasse (auf dem Dache)’ (w poezji ludowej), ‘вијеће’ (SR; Popović), **лонца** ‘место где се одржавају састанци; седница’ (KK-ER 1818) i **лѡнца** ‘скуп, веће, али махом о неком рђавом послу. Тајни састанак на коме су се муслимани договарали против хришћана’ (RKM).

Organizacja mająca charakter handlowy, ekonomiczny, będąca także instytucją państwową mającą na celu kontrolę wymiany handlowej to między innymi **кѡмора** ‘instytucja, która zrzesza członków określonej dziedziny i gałęzi działalności, reprezentująca ich wspólne interesy; izba’, ‘organ administracyjno-kontrolny nad majątkiem lub niektórymi pracami, urząd, kancelaria’ oraz przest. ‘parlament, zgromadzenie’, ‘kasa dworska lub państwowa, skarb państwa’, ‘majątek, dobra, bogactwo; skarbiec’ i ‘pomieszczenie w domu, pokój; spiżarnia; piwnica na wino; komórka’, reg. ‘komórka przeznaczona dla nowożeńców’, wojsk. ‘jednostka wojsk zmotoryzowanych, znajdująca się na tyłach frontu, która (do końca II wojny światowej) zaopatrywała wojsko w żywność, amunicję itp., a także zajmowała się transportem rannych’, ‘transport żywności lub amunicji, którą na potrzeby wojska najczęściej przewożono na koniach’ i ‘prace obowiązkowe z użyciem zwierząt i wozów w okresie panowania tureckiego’. Regionalnie to także ‘osoba lub osoby, które z wozami idą po pannę młodą’ oraz ‘rzeczy należące do panny młodej; wiano, posag’ (RSAN)²⁶⁴. W XVIII i XIX wieku: **комора** ‘двор; благајна’ (GzRSR 1727), **комора** ‘позадинска војна јединица’ (KK-ER 1832) oraz **кѡмора** (w Wojwodinie) ‘Kammer, camera, клијет’, (w Serbii, Bośni i Hercegowinie) ‘die Lebensmittel, commeatus’ (SR; Popović). W RJAZ pierwotnie ‘cella; conclave, cubilum, soba’ i ‘thesaurus publicus, aerarium, fiscus’, ‘thesaurus, opes, opes et pecunia’, ‘commeatus’, a w znaczeniu przenośnym od XIX wieku *komora trgovačka* ‘izba kupiecka, izba handlowa’ (por. franc. *chambre*, niem. *Kammer*, wł. *camera*).

Pozostałe nazwy organizacji to **корпорација** ‘zrzeszenie, organizacja ludzi tej samej specjalności, profesji itp.’, ‘towarzystwo, zrzeszenie, zwykle w państwach kapitalistycznych, jako forma aktywności gospodarczej państwa’, ‘organizacja pracodawców i pracowników niektórych gałęzi gospodarki w państwach faszystowskich’ (RSAN) oraz **кооперација** ‘wspólne działanie, współpraca, kooperacja’, ‘kooperatywa, wspólnota producentów i konsumentów’ (RSAN; RMS). W Timo-

²⁶³ Zapożyczenie z tur. *lonca* od wł. *loggia* ‘taras z kolumnami, półotwarty, łoża; dziupla’ w znaczeniu ‘łoża, miejsce, w którym zbierali się i radzili członkowie’.

²⁶⁴ Zapożyczenie z gr. *καμάρα* ‘pomieszczenie ze stropem; pokój, sypialnia; kareta’ lub za pośr. łac. *camera* ‘sвод, strop pokoju; barka’, por. wł. *cámara* ‘pokój, sypialnia; pomieszczenie; towarzystwo; dom zgromadzeń, izba (handlowa)’ i franc. *chambre* ‘ts.’.

ku **коперација** to ‘повезивање сељака и зем. задруга у заједничком деловању у неком пољопривредном или сточарском послу, кооперација’ (RTimok).

Już od początku państwowości serbskiej jest poświadczony istnienie dobrowolnych zrzeszeń kupców lub wytwórców określonych dóbr, które później otrzymały nazwę *cechy*. Te różne w swej wewnętrznej organizacji zrzeszenia na przestrzeni wieków przyjmowały różne nazwy – także w zależności od struktury etnicznej samych członków cechów.

Najstarszym poświadczonym określeniem takiego zrzeszenia jest wyraz **цех** ‘cech, zrzeszenie rzemieślników’, fig. ‘grupa lub rodzaj ludzi powiązanych z sobą określonymi cechami, wspólnymi interesami itp.’ oraz ‘rachunek w kawiarni’ (RMS)²⁶⁵, którego pierwsze zapisy pojawiają się na początku XV wieku, we wstępie i art. 46–50 *Zakonu o rudnicima* Stefana Lazarevicia: **цехъ** ‘Zeche’ (ZoR: 88), a także w słowniku Daničića: **цехъ** ‘zeche, aedes metallicorum’. W źródłach tureckich był zapisywany jako *čah*, *tchah*. Nowszym, pochodzącym z XVIII wieku, germanizmem jest wyraz **гилда** ‘średniowieczny cech, zrzeszenie kupców; towarzystwo, zrzeszenie, organizacja’ (RSAN; GzRSR 1767) (niem. *Gilde* ‘wspólnota; zadруга, cech’). Wyraz, który na ziemiach serbskich pojawił się wraz z przybyłymi w XIII wieku Sasami, oznaczał organizacje korporacyjne górników, współwłaścicieli kopalni i szybów, a także dobrowolne zrzeszenia drobnych rzemieślników, które w okresie feudalnym powstawały na bazie zawodowego łączenia się członków tych samych profesji na określonym terytorium. Głównym powodem organizowania się rzemieślników w takie formacje była chęć ochrony przed feudałami, ograniczenie wzajemnej konkurencji, a także stworzenie lepszych warunków na rynku. Każdy cech posiadał określony regulamin, który był przestrzegany przez wszystkich członków. W zachodniej części Półwyspu Bałkańskiego (Chorwacja, Sławonia, Słowenia) średniowieczne cechy były organizowane w sposób podobny jak na zachodzie Europy, podczas gdy w średniowiecznych miastach Serbii powstawały na wzór bizantyjski.

W okresie panowania tureckiego w miastach na południe od Sawy i Dunaju ciągle istniał system cechów, z języka tureckiego określanych mianem *esnafów*, które skupiały przede wszystkim obywateli tureckich lub muzułmanów. Na północnych ziemiach serbskich, wchodzących w skład monarchii habsburskiej i pozabawionych przemysłu, od końca XVII wieku (po wielkiej wędrówce Serbów w 1690 roku) rozwijały się towarzystwa cechowskie dysponujące szeroką autonomią gwarantowaną przez samego władcę. Początkowo były to przede wszystkim dwunarodowe zrzeszenia kupców i rzemieślników: niemiecko-serbskie i węgiersko-serbskie, które dość szybko zostały zastąpione *esnafami* narodowy-

²⁶⁵ Poświadczenia historyczne: **цехъ** ‘die Zunst, der Handwerker’ (Kurzбек: 706) oraz **цех** ‘задруга, еснаф, руфет’ (GzRSR), **цехъ** ‘општество’ (PosrbOV 1815) i, z Wojwodiny, **цех** ‘die Zeche (der Handwerker), collegium’, **цех** ‘Zeche (Bergw.), Zunft’ (SR). W gwarach Wojwodiny **цех** ‘рачун за јело и пиће у кафани, али и сталешка организација’ (VojvR; RSGV).

Zapóżyczenie ze śrwniem. *zêche*, niem. *Zeche* ‘udział, rachunek, koszt; średn. towarzystwo; cech, *esnaf*’.

mi, serbskimi, z prawem gwarantowanym przez patriarchę. Cechy obejmowały i kontrolowały całą działalność swych członków, karząc za odkryte przewinienia i przestępstwa.

Nowe określenie zrzeszeń wytwórców, rzemieślników, które pojawiło się w czasach tureckich, to **еснаф** ‘organizacja, towarzystwo lub zrzeszenie rzemieślników tej samej albo podobnej dziedziny w celu doskonalenia procesu produkcji, poprawy swojego położenia ekonomicznego itp.; zrzeszenie kupców tej samej lub podobnej dziedziny handlu; cech’, ‘rzemieślnik, kupiec’ oraz coll. ‘ludzie tego samego zajęcia, profesji’ (RSAN). W XIX wieku pojawiają się formy **еснав** (1823) i **еснаф** (KK-ER 1817), **еснаф**, **аснаф** (Popović; PopovićTur; Lapčević), **еснафъ** (RečZURP: 79) oraz **еснаф** (RBanat; RSGV; Nikšić)²⁶⁶. W tym samym znaczeniu występuje także **руфет** ‘zrzeszenie rzemieślnicze, cech; *esnaf*’ oraz ‘zajęcie, rzemiosło’ (RMS; KK-ER; Popović; Lapčević), **рувет**, **руфет** (SR) i **руфет** (RSGV), **рувет** (Nikšić).

Od XVI wieku jest notowany wyraz **занāt**, jako ‘wyuczone i profesjonalne wykonanie przedmiotów za pomocą rąk lub prymitywnych narzędzi; rzemiosło’, ‘członkowie rzemiosła, cechu, *esnafu*’, ‘pracownia rzemieślnicza’, ‘profesja, rzemiosło, zawód, stałe zajęcie, specjalność’ (RSAN)²⁶⁷. W XVIII i XIX wieku pojawiają się: **занат** ‘обрт, уметност, вештина’ (GzRSR 1706), **занат** ‘ремесло’ (PosrbOV 1805; KK-ER) oraz **занāt** ‘Handwerk, ars’ (SR; Popović; Lapčević) i **занат** ‘вештина, мајсторија’ (PopovićTur).

Innego rodzaju zrzeszeniem handlowym, kupieckim bądź produkcyjnym jest **удруга**, **удружење** ‘grupa osób, połączonych wspólną pracą lub wspólnymi celami’, ‘zrzeszenie, stowarzyszenie, związek, zjednoczenie’ (RMS; RJAZ), zanotowana w XIX wieku w pracach Milićevicia i Bogišćicia oraz słowniku Popovića: **удружење** ‘Vereinigung in eine Gesellschaft, Verein’, a współcześnie także **удруга** ‘udruženje’ (CrnogR).

Jako terminy techniczne z dziedziny prawa pojawiają się wymiennie, między innymi w OIZ CG, wyrazy: *udruženje*, *udруга*, *ortak*, *ortačina* i *društvo* (art. 418–441, 885–891). Według tego aktu prawnego

Удружење је или удруга оно исто што обично народ туђом речју зове ортаклук или ортачина; или што се домаћом ријечју називље друштво или дружина. По томе, удруга, је уговор којим се двојица или више њих везују, један према другоме, да ће сјединити свој труд и старање, своје новце или друге имовинске ствари, ради достижења какве заједничке цијели (OIZ CG, art. 885).

Jego członków nazywa się **удружник** ‘jeden z członków *udруги*’ (RJAZ; OIZ), gdzie *udruženik* pojawia się wymiennie z *drug* (OIZ CG, art. 419–430 i 885).

²⁶⁶ Zapożyczenie z tur. *esnaf* < ar. plur. *āšnāf*, sg. *šunuf* ‘rodzaj, klasa’.

²⁶⁷ Zapożyczenie z tur. *sanat* < ar. *šanaʿ*, *zanat* < tur. *sanat* (reg. zamiana *s > z*).

W tym samym znaczeniu od XVII wieku jest poświadczony turcyzm **ортаклик** ‘wspólne przedsięwzięcie, wspólne prowadzenie interesów, wspólne działanie, spółka; stosunki zawodowe współników’, ‘majątek uzyskany poprzez wspólne prowadzenie interesów’ (RMS)²⁶⁸. Z końca XVII wieku pochodzi zanotowane w słowniku Mihajlovicia słowo **ортаклик** ‘удруживање двеју или више особа у циљу вођења неких послова’ (GzRSR 1699; KK-ER), a z XIX wieku: **ортакликъ** (PosrbOV 1846) i **ортаклик** ‘die Handlungsgesellschaft, societas’ (SR; Popović; PopovićTur; Lapčević).

Termin prawny, który pojawia się w najważniejszych aktach prawnych Serbii i Czarnogóry XIX wieku, to *ortakluk*: „ugovor ortački biva onda, kad se dva ili više lica slože, da svoj trud, ili i stvari svoje ulože na to, da korist, koja se otuda dobije, među sobom dele” (GZS, art. 210). W OIZ CG (art. 418–441, 885–891) *ortakluk*, *ortačina* (inaczej określana jako *udruženje*, *udruga*, *društvo*, *prosta udruga*) pojawia się wówczas, gdy

Удруже ли се двојица или њих више, ради какве заједничке законите тековине, сваки је удружник (друг) дужан дати свој улог удрузи (удружењу), према ономе што је одређено уговором или обичајем, или што врста посла са собом доноси (OIZ CG, art. 418).

Wyraz występuje również w leksykonach prawnych w XIX wieku: **ортакликъ** (RečZURP: 259) oraz współczesnych, gdzie *ortakluk* (*udruga*, *societas*) to umowa, w której dwie lub więcej osób (przyjaciół, *socii*) zobowiązuje się do wspólnego korzystania ze swych dóbr materialnych w celu osiągnięcia pewnej korzyści.

Nazwy organizacji, zrzeszeń, nie tylko osób fizycznych, ale także prawnych, państw i innych – to przede wszystkim zapożyczenia z niemieckiego lub francuskiego: **организаџија** (RMS), **лига** (RMS; RSAN) – od XVI wieku na zachodzie, w Serbii od XVIII wieku – oraz rodzimy wyraz **сабез** (RMS)²⁶⁹ (od XIX w.). W XVIII i XIX wieku przejęto z języka rosyjskiego (lub ruskosłowiańskiego) formę **союз** (KurzbekeLeks: 101, 259, 559) oraz **союзъ** (1790), **саюзъ** (PosrbOV 1816).

Podstawowe terminy określające formy organizacji społeczeństwa są pochodzenia rodzimego. Większość jednak obecnych nazw organizacji politycznych, handlowych i społecznych jest nowsza, zapożyczona z języków zachodnioeuropejskich. Wśród nich pojawiają się zarówno dawne zapożyczenia z języka Saksów (na przykład *ceh*) lub z greki (*komora*), jak i współczesne – poświadczone w XVIII i XIX wieku i należące do korpusu słownictwa ogólnoeuropejskiego, powszechnie używanego w językach europejskich (zapożyczane najczęściej z nie-

²⁶⁸ Zapożyczenie z tur. *ortaklık* ‘wspólnota, współdziałanie’ (złożenie z tur. *ortak* ‘towarzysz, współuczestnik’ i suf. *-lık*).

²⁶⁹ Nazwa czynności **sъvezъ* ‘to, co związane’ została utworzona od czas. pref. **sъ-vezati* ‘związać’ (**vezati vezъ* ‘wiązać, wiązywać’ i **vezti vezъ* ‘wić, splotać, wiązać’). Forma *sojuz* została zapożyczona z ros. *союз* ‘związek’.

mieckiego lub francuskiego), które w zdecydowanej większości zachowały się do XX wieku. Poświadczonych jest także kilka wyrazów tureckich, które jednak, odnosząc się przede wszystkim do specyfiki struktury społeczno-ekonomicznej miast tureckich, oznaczały organizację i członków jednego z charakterystycznych elementów krajobrazu miejskiego – cechów rzemieślniczych.

5. DOBROWOLNE FORMY ORGANIZACJI SPOŁECZEŃSTWA

W ramach wspólnego życia na wsi wykształciła się grupa zwyczajów ludowych, których głównym celem było zapewnienie rozwoju ekonomicznego, odpowiednich plonów i dobrobytu członków wspólnot. Wśród tych wiejskich zwyczajów związanych z pracą można wyróżnić ten najbardziej społeczny, wspólnotowy, którym była wzajemna, najczęściej bezpłatna (lub ofiarowana w zamian za podobną przysługę) pomoc w pracach polowych, wypasie zwierząt, transporcie lub budowie. Obyczaje takie, popularne zwłaszcza wśród ludności wiejskiej, posiadały swój rozwinięty system i nazewnictwo, szczególnie rodzime. Do grupy zwyczajów bezpłatnych należała przede wszystkim *moba*, a także poświadczone regionalnie nazwy: *bedva* i *bedba*, *gairat*, *kumbulj*, *kuluk*. Ta sama praca, wymagająca jednak zadośćuczynienia, oddania otrzymanej pomocy w postaci odpracowania lub zapłaty, była nazywana mianem *pozajmica*.

Podstawowym terminem określającym ludowy obyczaj niesienia dobrowolnej i bezpłatnej pomocy sąsiedzkiej w większych i pilnych robotach polowych, a historycznie także oznaczającym prace wykonywane przez chłopów na dobrach możnowładcy lub właściciela ziemi i wszystkie osoby, które wykonują te prace, był wyraz **моба** (RSAN; RMS). W podobnym znaczeniu słowniki RMS i RSAN poświadczają także derywat **мобина** ‘pomoc, wspólna praca i jej uczestnicy; *moba* i *mobari*’ i hist. ‘pole na dobrach tureckiego szlachejca, na *čitluku* (w Hercegowinie), które musiał uprawiać kmieć’²⁷⁰. Starsza forma *molba* w znaczeniu ‘modlitwa do Boga i świętych’, ‘prośba’ i jako termin prawniczy ‘prośba, wniosek’ była notowana w pierwszych zabytkach piśmienniczych, późniejsza natomiast i obecnie powszechna *moba* w dokumentach pojawia się od XIV i XV wieku: **МОБА, МОЛЬБА** ‘preces’ (RiKSS). W znaczeniu ‘teżączki posao, što ga ljudi rade kome od drage volje ili samo za hranu (ne za plaću), a može značiti i ljude, koji taj posao rade’ wyraz jest poświadczony dopiero na przełomie XVIII i XIX wieku. Od XIX wieku jest notowany w słownikach: **моба** ‘die Bitte, preces’ (SR; Popović) oraz opracowaniach prawnie-etnograficznych, na przykład w *Zborniku Bogišića* (1999: 483) gdzie *moba*, obok znaczenia ‘wspólna praca’, oznacza także „Svi oni, koji dogju pomagati kakvu prešnju radnju, zovu se umobnici, a svi ukupno moba”

²⁷⁰ *Moba* powstała od rzeczownika abstr. *molba* ‘prośba’, utworzonego analog. do *borba*, *dvojba*, *dvorba* od czas. *moliti* ‘prosić, modlić’ (psł. **modliti modl’q* ‘upraszać, błagać, prosić, modlić’). Forma *molba* jest poświadczona od najwcześniejszych zabytków, a *moba* od XIV w.

(Bogišić 1999: 453, z Czarnogóry, Boki i Hercegowiny)²⁷¹. W gwarach w znaczeniu ‘dobrowolna, wspólna praca, bezpłatna pomoc’ i ‘uczestnicy moby’: **мѠба** (RZag; RVG; UR), **м•Ѡлба** (RCR) oraz **мѠба**, **мѠба** (RSGV; RBanat).

Słownictwu związanemu z tym, a także z pokrewnym mu zwyczajem zwanym *pozajmica*, poświęcona jest niewielka monografia Milana Vlajinaca, w której autor przytacza liczne poświadczenia gwarowe wyrazu. Według podawanych przez niego danych dotyczących geografii wyrazu (a także danych zawartych w *Zborniku* Bogišića) forma *moba* ma największy zasięg występowania: w zachodniej Serbii, Wojwodinie (Węgrzy w Bačkim Potisju używają *mova*, *movazunk*), Sreńie, Bośni, Hercegowinie, Dalmacji, Czarnogórze i Boce Kotorskiej. Starsza zaś forma *molba* była notowana w okręgu timočkim, niškim, kruševačkim oraz na południe i wschód od nich, a obydwie formy *moba* i *molba* – w Levaču i Temnićiu. W niektórych częściach Przymorza Czarnogórskiego obydwie wyrazy różnią się znaczeniami: *moba* to ‘moba’, a *molba* ‘običaj, kad se nekoliko mladih ljudi i žena udruže, pa jedni drugima sve poslove redom obavljaju (= *pozajmica*)’. Z pieśni ludowej z 1720 roku pochodziła także starsza forma *moljba*. Inne formy to *umoba*, *umobina*, *mobina*, *mobinja* (Boka Kotorska i Hercegowina) oraz *pomolenica*, *mobica* (Posawina) (Vlajinać 1929: 19–23). Vlajinać, jako prawidłowe, podaje tylko znaczenia ‘wspólna praca’ i ‘modlitwa’, ‘prošba’, odrzucając i uznając za błędne podane w RJAZ ‘težački posao’ i ‘ljude, koji rade’.

Wyraz ten od czasów średniowiecza oznaczał formę kolektywnej pracy na zaproszenie gospodarza, dobrowolne zgromadzenie ludzi w celu udzielenia pomocy określonej osobie przez wykonywanie pewnych prac bez zapłaty i bez obowiązku rekompensaty lub wynagrodzenia: „т.ј. без плате, само за јело и пиће” (SR; Vlajinać 1929: 21). Był to rodzaj ludowego obyczaju prawnego, dobrowolnego społecznego zobowiązania, tak zwany „narodni običaj udruženog ljudskog rada”, którego celem była pomoc sąsiedzka w wykonywaniu określonych prac polowych.

Moby były organizowane „ради свршавања хитних послова, који не трпе одлагања, а који се не могу свршити на време једино радном снагом кућне челади” (Vlajinać 1929: 32). Zwoływano je głównie do niecierpiących zwłoki prac polowych i ściśle związanych z rolnictwem (orka, wysiew, sianokosy, żniwa, plewienie, nawożenie pól, karczowanie, transport siana i zboża, zbiór i obróbka kukurydzy, zbiory winogron i innych owoców, okopywanie winnic), a także, rzadziej, z pasterstwem. Organizowano również *moby* budowlane, w czasie których wykonywano różnego rodzaju czynności związane z budową domu (od cięcia drzew, przez produkcję i transport materiałów budowlanych do postawienia domu).

Prace w ramach *moby* odbywały się najczęściej w czasie mniejszych świąt religijnych. „Моба се сазива кад је какав свечаник, те људи себи неће да раде” (Милићевић 1984: 143). W powieście ljubovijskim i azbukovačkim w Serbii ludzie najczęściej pracowali w *mobie* w czasie mniejszych świąt, kiedy z jednej

²⁷¹ W północnych regionach Rodopów, wśród Pomaków, w okolicach Varny, poświadczone wyrazy *meža*, *mežija*, *mežija*, *mežo* w znaczeniu ‘moba’ (Vlajinać 1929: 26).

strony nie ma obowiązku świętowania, Cerkiew pozwala wykonywać drobne prace, a z drugiej – nie pracuje się we własnym gospodarstwie (Bogišić 1999: 454). A więc co do dni, kiedy zbierano się na *mobach*, to „Празници сматрају као правило, а радни дани више као изузетак” (Влајинац 1929: 83).

Na *mobe* zapraszał zwykle gospodarz domu, *domaćin – mobilac*²⁷² (ewentualnie gospodyni, jeśli była to kobieta *moba*, lub któryś z domowników), ale zdarzało się, że zwoływały je wielkie domy zadrużne. Można było to uczynić na dwa sposoby: albo ustnie, zapraszając osobiście każdego gospodarza z prośbą, by on sam lub ktoś z jego domu pomógł (najczęstszy sposób), albo publicznie ogłaszając termin *moby* (pozostawiając każdemu swobodny wybór).

Moby gromadziły zazwyczaj po 20–30 uczestników, choć zdarzały się także liczące 60–70 osób (na przykład w Hercegowinie). Brali w nich udział przede wszystkim ludzie młodzi, zdrowi i chętni do pracy, rzadziej starsi, obydwójka płci w zależności od charakteru prac²⁷³. Istniały *muške moby* (ciężkie prace polowe, transport, budownictwo), *ženske moby* (głównie prace domowe, *prela*) i *mešovite moby* (pozostałe prace polowe: sianokosy, żniwa, zbiór owoców i kukurydzy itp.) (Влајинац 1929: 122; Bogišić 1999: 453–454). Młodzi ludzie, uczestnicy *moby*, wykorzystywali ją jako dobry powód do poznania się z rówieśnikami, zawarcia przyjaźni, a nierazkto i do poszukiwania przyszłego małżonka. „На мобу највише иду млади момци, дјевојке и младе, и свако се обуче и накити, као на васкрсеније, или на цвијети, кад иде цркви или манастиру” (SR). W swej pracy poświęconej XIX-wiecznej wsi serbskiej Miličević opisywał, że „на мобу обично долази омладина: момци, девојке, младе, и млађи људи. Сав рад врши се у веселју и певању. Негде по вас дан у хладу свира свирач мамећи раднике да што пре истерају постат, па да се ухвате у коло” (Милићевић 1984: 143).

Nigdzie nie istniał zwyczaj, aby uczestników *moby* wynagradzać pieniężnie lub w innej postaci (na przykład przekazywaniem płodów lub innych rzeczy, z wyjątkiem winobrania w niektórych regionach). Zwyczajowo jednak gospodarz domu po zakończonej pracy był zobowiązany do udzielania pewnych świadczeń

²⁷² W podwójnym znaczeniu, jako ‘uczestnik moby’ i ‘osoba, która zwołuje mobę’, jest poświadczony wyraz **мобилац** i **мобилац** (RSAN), a także *mobilac* (Užice) i *mobilica* ‘domaćin, koji saziva mobu i njihova deca’ (Влајинац 1929: 23).

²⁷³ Uczestników *moby* określano wyrazami **мобар**, **мобација**, **мобеник** i **мобеник**, **мобник** (RSAN) oraz **мобар** ‘der auf der moba arbeitet, operis adjutor gratuitus’ (SR; Popović). W gwarach są poświadczone formy: **мобеник** (RZag), **мобеник** (UR), **мобаш** (RSGV), Влајинац zaś podaje następujące formy: *mobar*, *molbar*, *mobarika*, *molbarika* ‘svaki onaj koji uzme udela na kakvoj mobi, pa i svako prisutno radno čeljade iz kuće domaćinove koja priređuje mobu’ oraz *mobenik*, *mobnik*, *mobnica*, *mobeničar* (Uvac, Bośnia), *mobičar* (okolice Užica), *umobnica*, *umobnik* (Hercegowina, Czarnogóra), *umolnik* (Voka, Czarnogóra), *mobarica*, *mobenica*, *umobnica* ‘koji se odazove čijem pozivu i ode na mobu’ (Влајинац 1929: 23). W tym samym znaczeniu uczestnika poświadczono także **бедвар**, **бедвач** (RSAN) oraz *bedvar*, *bedvač* ‘mobar’ i *bedvara*, *bedvarica* ‘mobarica’ (Влајинац 1929: 26) i **бедвар** (RJuz; RPiro).

materialnych. Musiał zapewnić jedzenie i picie podczas pracy, a po jej zakończeniu często szykował wystawną wieszczkę (podobną do tej, jaką przygotowywał na swoją *krsną slawę* lub *wesele*), która stawała się okazją do wspólnej zabawy uczestników (zarówno w trakcie prac, jak i po ich zakończeniu, wśród robotników panowała radosna, wesoła atmosfera). „Моба се обично купи на мрске, и домаћин треба да је части као кад слави крсно име”. Jeśli *moba* trwa cały dzień, gospodarz powinien zapewnić trzy lub cztery posiłki, jeśli rozpoczyna się w ciągu dnia, to wystarczą jeden lub dwa (Bogišić 1999: 453). Powinien także zapewnić pokarm dla zwierząt wykorzystywanych w pracy. Drugim rodzajem zobowiązań gospodarza było odwzajemnienie pomocy, na zasadzie powiedzenia: *Danas ja tebi, sutra ti meni*. Każdy uczestnik *moby* był przekonany, że i on w potrzebie uzyska pomoc (to było regułą zwyczajową, ale nie obligatoryjną, jak w wypadku *pozajmicy*). Obyczaj ten został oficjalnie usankcjonowany prawnie w XIX wieku, między innymi zapisami OIZ CG:

Ко позове на мобу, треба да, према обичају, раднике добро храни, али за то, нити је дужан што год им за труд платити, нити им се одазвати, кад би који од њих на мобу звао (OIZ CG: 345).

Specyficznym rodzajem *moby* była *moba* miłosierna, czyli *moba na sevap* lub *milosrdna moba*. Kiedy gospodarz zaniemógł, lub pomoc dotyczyła biednej osoby, *mobari* przychodzili pomagać z własnym prowiantem i po skończonej pracy rozchodzili się do domów. A więc *sevapska moba* to pomoc sąsiedzka osobom, które danej pracy nie mogli sami wykonać i nie byli w stanie za jej wykonanie zapłacić. Brak obowiązku zapewnienia wyżywienia pracownikom określał między innymi art. 347 OIZ CG.

Oprócz znaczenia podstawowego ‘dobrowolne zbieranie się w celach pomocy sąsiedzkiej’, w okresie panowania tureckiego w wielu regionach znaczenie terminu *moba* uległo zmianie i oznaczało stałe, obowiązkowe prace poddanych chłopów na rzecz swych panów, na przykład *spahije* wzywali kmięciów na *mobę* i traktowali to jako obowiązek (Влајинац 1929: 60). *Moba* często była główną formą prac obowiązkowych poddanych chrześcijan na dobrach *begów*. W Bośni i Hercegowinie tak nazywano każdą pracę (najczęściej dużą i pilną), którą chrześcijanie byli zobowiązani wykonać na rzecz *agów* i *begów* (Влајинац 1929: 64). Z czasem jednak, w wyniku interwencji Porty i nacisków na podległych *begów*, *moby* zaczęły przyjmować bardziej zorganizowany charakter, a prace przymusowe zastąpiono terminami *izmet* i *begluk* (por. t. III). W wyzwolonej Serbii początku XIX wieku (do 1821 roku, kiedy książę Miloš tego zabronił), tradycję prac przymusowych wykorzystywały serbskie władze, określając je mianem *kuluk* (por. t. III).

W podobnych znaczeniach są poświadczane zarówno ogólne, jak i gwarowe (serbskie lub czarnogórskie) wyrazy. Jednym z najpowszechniejszych, choć obecnie już archaicznym, jest wyraz notowany w dwóch formach: *bedba* i *bedva*. Słownik Akademicki podaje, jako regionalną, formę **бѣдѡа** ‘dobrowolna i kolek-

tywna praca u kogoś, bezpłatna pomoc sąsiedzka; *moba*’, ‘wszyscy uczestnicy *bedvy*’ oraz ‘praca za dzienne wynagrodzenie’ (RSAN)²⁷⁴. Wyraz w formie БѢДБА jest poświadczony w kilku XIV-wiecznych *hrisovuljach* jako obowiązkowe robocizny na gospodarstwach monasterskich (oprócz nich istniały również na dobrach władcy i szlacheckich). Pierwsze informacje pochodzą z 1300 roku z *hrisovulji* króla Milutina monasterowi św. Đorđa koło Skopje, a także z *Dečanskich hrisovulji* БѢДБА ‘vrsta dopunske rabote feudalnih podložnika’ i *hrisovulji* cara Dušana monasterowi Św. Archaniołów koło Prizrenu z lat 1348–1353. W słowniku Daničića: БѢДБА ‘opera serva’, oraz БѢДБОУ ДА ИМАЮ (meropahowie) И ЦЮ ОУЗОРЮ БѢДБОУМЪ, ТЪЗИ ДА СЕ БѢДБОУМЪ И СТЕЖНИ (MS: 98).

W słowniku RJAZ zanotowano formę średniowieczną *bjedba*, jako ‘dužnost po kojoj su negda ljudi manastirski radili manastiru poljske poslove osim dana brojem određenijeh u koje su mu ih radili ili osim mjere kojom su mu zemlju obrađivali. Bila je i ona izmjerena vremenom ili zemljom ili samijem poslom koji se nom mogao raditi. Kao da je bila nalik na mobu, koja može biti da je ostatak od ne’. Wyraz pochodzi z południowo-wschodnich regionów Serbii, występuje na przykład w gwarze Pirotu: бѣдва ‘добровольни заједнички рад у циљу испомагања некоме; моба; радници на таквом раду’ (RPirot) i w powiatach pčinjskim i lužničkim oraz Svrljigu i okolicach Niša (Влајинац 1926: 25).

Bedba należała do grupy średniowiecznych robocizn, czyli obowiązkowych prac na rzecz właściciela ziemi, którą wykonywał każdy poddany. Świadczenie było mierzone albo wielkością oranego pola, albo czasem przeznaczonym na oranie. Według *Leksykonu serbskiego średniowiecza* obowiązkowi *bedby*, oprócz chłopów, podlegała również szlachta żyjąca na dobrach monasterskich (LeksSSV: 37).

Wśród XIX- i XX-wiecznych badaczy panowały odmienne poglądy na to, czym była *bedba*. Według Daničića *bedba* to ‘opera serva’. Z tą definicją nie zgadzał się Novaković, który wyraz *bedba* tłumaczył jako ‘rabota, na koju je svak bez razlike izlazio, i na koju se išlo zamanicom’. Według Mažurancica *bēdba* w serbskim systemie prawnym to ‘tlaka, rabota kmetska, opera serva’, a zdaniem Radoslava Grujicia to ‘bezpłatna rabota’. Taranovski podawał synonimiczne: *bedba*, *zgon*, *zamanica* w znaczeniu ‘sposób wykonywania prac przez chłopów na rzecz właściciela ziemi; wspólna praca chłopów na ziemi pana przy dużych pracach, które wymagały zaangażowania dużej liczby pracowników i szybkiego ich wy-

²⁷⁴ Daničić wyraz wywodził od niem. *bēte* lub *bede*, oznaczającego pewien rodzaj daniny, a potem również podatku. Jak wyjaśnia Vlajinac, dawni niemieccy zwierzchnicy lokalni otrzymywali od poddanych określone dary lub świadczenia, najpierw na prośbę (niem. *bittweise*), a potem przymusowo. W XII i XIII w. wprowadzili więc formę podatku, nazywaną *Bede* lub *Bete* (łac. *petitio*), pierwotnie od nieruchomości, a później objęto nim też pewne formy publicznych i prywatnych danin. A więc etymologia, podobnie jak i w wyrazie *moba*, wskazuje na ten sam rdzeń średniowiecznego wyrazu *bedba* – prośbę. W średniowieczu *bedba* to *moba* i obydwie obyczajnie charakteryzowały te same obowiązki gospodarza i pracowników (Влајинац 1926: 53). Według Skoka, RJAZ i ERSJ 3 to abstr. z suf. *-bba* od **bēditi* ‘namawiać, zmuszać; oskarżać niesprawiedliwie; znęcać się, męczyć, przymuszać’.

konania' (Тарановски 1931: 55). Według Vlajinaca wszystkie te niejasności wokół znaczenia wyrazu wynikały z nieznaności tego, że wyraz w formie *bedva* (w takiej postaci notuje go także słownik RSAN) istnieje ciągle w niektórych regionach. Pierwszy raz zapisał go serbski etnograf Tihomir Đorđević w 1899 roku w okolicach Pirotu w znaczeniu: 'rad pod nadnicu', oraz w innej wsi – w tym samym znaczeniu uzupełnionym o informację, że wykonuje się tę pracę podczas niewielkich świąt. To wyraźne podobieństwo z obyczajem *moby*, którą zazwyczaj także zwoływano na dni świąteczne. Z okolic Niša i Vranja wyraz *bedva* 'komiśanie kukuruza' przytacza Aleksandar Belić w książce o dialektach wschodniej i południowej Serbii. Ponieważ, jak zauważa Vlajinac, czynność tę najczęściej wykonywano z pomocą pracowników najemnych lub w trakcie *moby*, to podana definicja nie jest dokładna. Dopiero w 1907 roku pojawia się prawidłowa definicja *bedva* 'moba'. W jednej z pieśni ludowych odnotowano formę *nabedi bedvu* równe *pozovi mobu* (Влајинац 1926: 50). Na podstawie przytoczonych faktów z południowo-wschodniej Serbii (okolice Nišu, Vranja, Pčinji i Pirotu) Vlajinac definiuje wyraz *bedva* jako 'moba'. W okresie, kiedy powstawała omawiana praca, na badanych terenach wyraz był już archaizmem, coraz mniej pamiętanym i substytuowanym przez powszechny *moba*, *molba*.

Choć wyraz *moba* jest poświadczony w źródłach dopiero w XVIII wieku, jest prawdopodobne, że istniał równoległe z synonimicznym *bedba*. Pochodzenie *moby* (i *bedby*) jako wzajemnej pomocy sąsiedzkiej w różnego rodzaju pracach Vlajinac lokuje na okres przedfeudalny, a ewolucję obyczaju i znaczenia wyrazu obrazuje słowami: „од добровољних моба створене су принудне работе, а од обих доцније обавезне работе” (Влајинац 1926: 54).

Nowsze pojęcia dotyczące tego samego obyczaju bezpłatnej pomocy sąsiedzkiej to zapożyczenia. Pierwszym jest turcyzm: **гајрет**, **гајрет**, **гајрет** 'pomoc', 'sąsiedzka pomoc w pracach polowych, *moba*', 'radość, szczęście; dobre samopoczucie', 'siła, moc' (RSAN)²⁷⁵, także w postaci *hajtar* 'moba' z Kosowa oraz *gajret* z Bośni (Влајинац 1929: 26). Kolejnym zapożyczeniem jest gwarowy **кѹмбул** 'wspólna praca, pomoc sąsiedzka, *moba*' i **кѹмбуль** 'grupa ludzi', 'wspólna własność, fundusz wspólny; zadruga', 'niepokoje, niespokojne wydarzenia' (RSAN)²⁷⁶. Ostatnim pojęciem jest **кляка** reg. 'prace przymusowe, *tlaka*, *kuluk*' oraz 'bezpłatna pomoc sąsiedzka, *moba*' (RSAN)²⁷⁷, w Wojwodinie **кляка** 'moba' i Prigorju, Żupanii Zagrzebskiej, oraz jako 'kobieca moba' z Negotinskiej Krajiny (Влајинац 1929: 24).

Vlajinac przedstawia również inne, specjalistyczne *moby*: *češljanje* 'czesanie wełny' (okolice Užica), *vlačilja* 'obróbka lnu' (nad rzeką Bosną, wśród muzuł-

²⁷⁵ Zapożyczenie z tur. *gayret* < ar. *gayrā* 'trud, bohaterstwo' lub z alb. *gairét* i *gahiret*.

²⁷⁶ Z wł. *convoglio* lub tur. *konboi* 'konwój', nowsze wen. *convoglio*, por. w Dubrowniku *kumbulj* 'grupa statków, które w czasie ciszy morskiej płyną razem'.

²⁷⁷ Wyraz powstał w wyniku asymilacji spółgłosek *t-l* > *k-k* w wyr. *tlaka* 'praca przymusowa', z ewolucją znaczenia (z psł. **tolka* 'obyczaj dobrowolnej i obowiązkowej pomocy sąsiadowi w polu').

manów), *komidba*, *komišanje* ‘zbieranie kukurydzy’ (u Vuka), *gulidba*, *guljidba* (okręg šabački i Slavonija), *perušanje* (okolice Doboju i wśród granicarów), *ljuščidba* (nad rzeką Bosną wśród mużulmanów) (Влажинац 1929: 29). Jedną z form *moby* było **прéло**, czyli ‘wieczorne spotkanie młodzieży wiejskiej, organizowane w celu wykonania określonej pracy lub wspólnej zabawy’ (a także ‘urządzenia do przedzenia’, ‘czynność przedzenia’ oraz ‘osoba, która zajmuje się przedzeniem’ (RMS)²⁷⁸, **прéло** ‘Spinnversammlung, Spinngeellschaft; Weibermann’ (SR; Popović). To rodzaj *moby* ograniczony do wykonywania wyłącznie prac ręcznych typowo kobiecych (głównie przedzenie oraz różne czynności bezpośrednio związane z wytwarzaniem przędzy z wełny, konopi, lnu, jedwabiu, czyli czesanie, wyciąganie, nawijanie, szycie, wyplatanie, wyszywanie itp.) (Влажинац 1929: 27). Ten zwyczaj, oprócz wartości praktycznej wykonanej pracy, był powszechną i bardzo popularną wiejską rozrywką, której oddawali się szczególnie młodzi w długie jesienno-zimowe wieczory. Była to także świetna możliwość zawierania przyjaźni, bliższego poznania się młodych ludzi.

Kolejną grupą zwyczajów związanych z pracą były formy zbliżone do *moby*, ale posiadające dodatkowe warunki ich przeprowadzenia. Najczęściej chodziło tu o obowiązek rewanżu, odwzajemnienia pomocy, odpracowania uzyskanego wsparcia. Taką specyficzną formą bezpłatnej pomocy sąsiedzkiej był zwyczaj określany przede wszystkim mianem *pozajmica*, a opierający się na zasadzie wzajemności, oddawaniu (odpracowywaniu) otrzymanej pomocy w tej samej lub równoważnej formie. Podstawowym terminem jest **пóзajмица** definiowana między innymi jako ‘prace polowe, w ramach pomocy sąsiedzkiej, wykonywane nawzajem przez uczestników *pozajmicy*’²⁷⁹ oraz **узajмица**²⁸⁰. W słowniku RJAZ *pozajmica* ‘posao, koji se radi, kad se ljudi pozajmaju među sobom’ (w *Zborniku Bogišića z Podrinja w Serbii*) oraz *uzajmica* ‘uzajaman, zajednički rad, kojim se pomažu dvije strane ili više njih’ (również u Bogišića), ‘zajam’ i ‘u proleće oni dani, kada navali opet zima i smrzne nanovo vodu i zemlju’ (w Kosowie). Wyrazy te znajdują się także w słowniku Vuka i Popovicia w dwóch formach: **пóзajмицѣ**, **узajмицѣ** ‘gegenseitig, mutug’, a także w pracy Milićevića (Милићевих 1984: 143), który *mobę* i *pozajmicę* zalicza do ludowych obyczajów prawnych, jako tak zwane „narodni običaji udruženog ljudskog rada” (Влажинац 1929: 15).

Najszerzy zasięg miał wyraz *pozajmica*, znacznie węższy *pozajmanje*, *pozajemnica*, *pozajmenica* (w twórczości Janko Veselinovicia) oraz *uzajmica* (w Czar-nogórze, OIZ CG). W dokumentach występują potwierdzenia zarówno znaczenia

²⁷⁸ Nom. act. utworzone od psł. czas. **pręsti* (<*pręd-ti*) ‘przerabiać włókno na nici, prząść’ (pierwotnie w znaczeniu ‘napinać, naciągać’).

²⁷⁹ Inne znaczenia to ‘pożyczka, kredyt’, ‘to, co bierze się w dzierżawę, wynajmuje’, hist. ‘majątek ziemski, który ziemianin oddawał wasalowi w zamian za określone zobowiązania, świadczenia, lenno, feudum’, ‘zapożyczenie z języka lub literatury obcej’. Zarówno *pozajmica*, jak i *uzajmica* zostały utworzone suf. *-ica* od czas. *pozajmiti* i *uzajmiti* ‘pożyczyć’ (derywaty pref. od psł. *(j)ęti (*j)ьmъ* ‘wziąć, chwycić rękoma, schwytać, złapać, ująć; zacząć, rozpocząć’).

²⁸⁰ Poświadczona w znaczeniach ‘pożyczka; dzierżawa’ oraz ‘wzajemność’ (RMS).

ogólnego, literackiego ‘pożyczanie lub dzierżawa pieniędzy lub przedmiotów’, jak i, przede wszystkim na wsi, ‘dobrowolna pomoc w celu szybszego i łatwiejszego wykonania określonych prac, którą należało odpracować’ oraz ‘wszystkie osoby, które w zamian za odpracowania bezpłatnie pomagają w określonych pracach’ (Влајинац 1929: 314–315). Wyraz pojawia się także w przepisach zawartych w czarnogórskim OIZ CG, w art. 341–344.

W tym samym znaczeniu zanotowano wyrazy *zajam*, *zaimanje*, *zajem* (Podrinje, okręg knjażevački) i *zajim* (Đevdelijska kaza) (Влајинац 1929: 316), a także *zame-na*, *zamjena* (Temnić, Levač, Kruševac) i *odmena* (Влајинац 1929: 316).

Terminami *pozajmica* i *uzajmica* określano zwyczaj podobny do *moby*, to znaczy zgromadzenie ludzi, którzy nieodpłatnie pomagają w pracach polowych w zamian za późniejsze tego odrobienie, w zamian za tę samą pracę na ich ziemi. Jedyna więc różnica polegała na obowiązku odrobienia, oddania udzielonej pomocy. W związku z podobieństwem *pozajmicy* i *moby* w niektórych regionach obydwa terminy się mieszają (na przykład w Bośni *pozajmicę* określa się jako *moba na zajam*, a *mobe* – *moba za pomoć*) (Влајинац 1929: 321). Głównym jej celem było wykonanie najpilniejszych prac, zwykle polowych. Obydwa rodzaje instytucji życia społecznego dotyczą tych samych zadań, choć na przykład prace kobiece znacznie rzadziej wykonywano jako *pozajmicę*, a prace pasterskie częściej:

(...) у погледу врста послова, позајмиоце су толико сличне мобама, да их је немогућно једино на основу тога тачно одвојити једну од друге. Исто тако нема између позајмица и моба разлике ни у погледу оруђа, којима се на њима раде поједини послови (Влајинац 1929: 326).

Główne zaś różnice polegają na tym, że w przeciwieństwie do *moby*: (1) *pozajmicy* nie zwoływano dla jakiejś pojedynczej pracy, lecz ustalano na dłuższy okres i na cały szereg prac w ciągu jednego lub więcej lat; (2) na *pozajmicę* przychodziła znacznie mniejsza liczba osób, głównie najbliżsi krewni lub przyjaciele²⁸¹; (3) prace wykonywano nie w czasie świąt, lecz w dni robocze, bez towarzyszących im wystawnych wieczerzy i hucznych zabaw (posiłki były skromniejsze); (4) oddanie „pożyczonych” sił roboczych było obowiązkowe (Влајинац 1929: 327).

Pozajmice najczęściej ustalano na okres wiosenny, a dotyczyły zarówno pojedynczych prac (tak było w wypadku *moby*), jak i grupy zadań na przeciągu jednego roku lub dłuższego okresu. Krótko mówiąc, „позајмица се уговара, а на мобу се само позива” (Влајинац 1929: 330).

Materiałne świadczenia gospodarza wobec pracowników (czyli zapewnienie posiłków podczas prac i pokarmu dla zwierząt) były złagodzone i nie tak wystawne jak w czasie *moby*. Jednocześnie „сваки позајмљени радник и радни дан

²⁸¹ Uczestników tego zwyczaju nazywano *позајменик*, *позајмичар* (RMS) i *зиредник* (RSAN), w słowniku Vuka i Popovića *позајменик* ‘који у зајам један другоме иду те раде што, einer von denen die, sich gegenseitig im Feldbane helfen, adjutores mutui’. W monografii Влајинаца *pozajmenik*, *pozajmljenik* ‘osoba, która uczestniczy w *pozajmicy*’, a *pozajmilac*, *pozajmичар* ‘osoba, która wzywa na *pozajmicę*’ (Влајинац 1929: 315).

морају се вратити, тј. одрадити, а кад је у питању позајмично орање, онда одорати” (Влајинац 1929: 368). То оgólna zasada zwrotu *każdego „pożyczonego” pracownika i każdego przepracowanego dnia*, z której i ta instytucja wzięła swoją nazwę.

Podobne znaczenie ma regionalnie poświadczony wyraz **зáред** (i **зáреда**), czyli ‘połączenie grupy rodzin w celu wykonywania określonych prac polowych’, ‘porozumienie, umowa o kolejności i czasie korzystania z wody służącej do nawadniania ziemi, pól’ (RSAN)²⁸². W dawnych czasach było to tradycyjne porozumienie większej liczby gospodarstw co do wzajemnej pomocy przy koszeniu, oraniu, zbiorze winogron i tym podobnych prac, wedle wcześniej ustalonej kolejności. Kolejność mogła zależeć na przykład od wysokości nad poziomem morza pól i stopnia dojrzewania zbiorów, od kultury uprawy. Był to bardzo wygodny system pomocy wzajemnej, który gwarantował wykonanie wszelkich prac na czas. W swej monografii, pod znaczeniem ‘pozajmica’, Vlainac podaje gwarowe poświadczenie wyrazu *zared* (okręg krajinski, Sandžak) i *zareda* (Zaječar, Timočki kraj, zach. Bułgaria) (Влајинац 1929: 317). Pokrewne *porede* (Czarnogóra) i *porred* (Poljica w Dalmacji) mają znaczenie ograniczone do ‘wspólne pilnowanie zwierząt’. Wszystkie te terminy wskazują na pewien *red* – porządek, kolejność, która istnieje we wzajemnej pomocy.

Odrębną formą pomocy sąsiedzkiej był zwyczaj łączenia sił roboczych i wspólne wykonywanie określonych prac. Dotyczyło to połączonego wykorzystywania zwierząt pociągowych lub bydła w celu szybszego wykonania określonej pracy lub bardziej oszczędnego gospodarowania zasobami osobowymi. Były to przede wszystkim: *sprega*, *suvez*, *supaša* i *supona*.

Спрèра²⁸³ oznaczała ‘zaprzężenie do pługa zwierząt dwóch sąsiadów, jako pomoc temu, który posiada tylko jedno zwierzę’, ‘pług, wóz z zaprzężonym bydłem, sprzężaj’, ‘uprzęż’ (RMS; RJAZ), a także była to nazwa pierwszego prawnego dokumentu przyjętego w Czarnogórze za czasów metropolity Petra I Petrovicia, jako porozumienia plemion zawartego w celu obrony przed Turkami. Wyraz pojawia się w XIX-wiecznych opisach etnograficznych, na przykład u Miličevića („Два селяка спрежу да заједнички поору своје њиве”) oraz w słowniku Vuka i Porovicia **спрèра** ‘das Zusammenspannen, conjunctio boum meorum cum vicini bobus in opem mutuum. У Србији људи који немају читавог плуга волова, спрегну по два и по три, а сиромаси и по четири (јер се обично оре на 8 или

²⁸² Derywat motywowany wyrażeniem *za redom* ‘po kolei, w kolejności’ (*red* ‘porządek, reguła’ < **redь* ‘szereg, rząd’ > ‘miejsce w szeregu, kolejność, następstwo’ i ‘porządek, ład’).

²⁸³ Deverbativa utworzone od czasowników: *sprega* < *spreći*, *spregnuti* ‘sprząc, sprzęgnąć, zaprząć, zaprzęgnąć’ (psł. **pregti*, *pregnōti* ‘łączyć coś z czymś w pewną całość, zespalać, związywać, sprzęgać’), *suvez* < *suvezati* ‘związać razem’ (**vezati vęžq* ‘wiązać, związywać’ i **vēžti vęžq* ‘wić, splatać, wiązać’ i pref. **sq-* ‘współ, razem’), *supaša* < *supasti* ‘współwypasać, współpaść’ (złożony z pref. **sq-* ‘współ, razem’ i czas. **pasti pasq* ‘paść bydło, doglądać bydła na pastwisku, wypasać’, z suf. **-ja*) oraz *supona* < *suponiti*, *supojiti* ‘wspólnie poić’ (złożony z pref. **sq-* ‘współ, razem’ i czas. **pojiti pojō* ‘poić, powodować, że ktoś lub coś pije, dawać pić’).

6 волова) заједно, па тако ору и преко читаве године раде којешта и вуку на воловима’.

Terminem tym oznaczano zrzeczenie się większej liczby chłopów²⁸⁴ w celu wykonania określonej pracy, do której niezbędne było użycie także zwierząt, bydła. Był to szczególnie rodzaj umowy społecznej, której celem była pomoc chłopom niedysponującym wystarczającą liczbą osób lub zwierząt roboczych. Jak zapisał Vlainac,

(...) здружују се или састављају поглавито или искључиво дотична производна средства појединаца. Производно средство код спреге јест радна стока уопште, особито запрежна, те се ради те стоке и долази до спрезања. Код бачије пак као производно средство служи углавном музна стока, ради чијег се искоришћавања једино и врши бачијање на удруженој основи (Влајинац 1929: 15).

Ten ludowy obyczaj łączenia siły roboczej należy do grupy zagadnień prawa zwyczajowego, zapisanego jedynie w OIZ (art. 446–456 oraz art. 893):

Спрега бива кад двојица или њих више саставе уједно своју прежну или товарну животињу, особито волове, ради заједничког орања земаља свијех спрежника, или ради других заједничких послова подобне врсте”.

Na terenie Serbii i Czarnogóry to ‘обичај удруживања радне (запрежне или товарне) стоке ради заједничке узајамне производње’, а w Sławonii terminami *sprega*, *sprež* określano *pozajmicę* (Влајинац 1929: 320).

Kolejnym terminem jest **сүвез** określający ‘umowę zawartą między dwoma lub więcej osobami²⁸⁵ o wspólnym sprzężeniu wołów lub koni w celu wykonania określonych prac’ i przest. ‘związek, sojusz, porozumienia ogólnie’ (RMS; RJAZ). Wyraz jest poświadczony w *Zborniku* Bogišića oraz w monografii Vlainaca jako *savez* ‘pozajmica’ (powiat oraški, okręg smederevski, Kosowo) i *suvez* ‘sprega’ i (rzadziej) ‘pozajmica’ (Lika, Dalmacja, Hercegowina) (Влајинац 1929: 316).

Wspólny wypas zwierząt określano wyrazem **супаша**, w RJAZ *supaša* to ‘zajednički općinski pašnak’. Wyraz notuje OIZ CG oraz słowniki gwar czarnogórskich: **сүпаша** ‘wspólny wypas zwierząt w lecie’ oraz ‘jakikolwiek wspólna, zjednoczona praca’ (UR) i **сүпаша** ‘wspólne pilnowanie bydła’ (RPiva). Polegająca na wspólnym wypasie zwierząt *supaša* była rodzajem umowy społecznej przyjmowanej przede wszystkim w regionach pasterskich w celu racjonalizacji wykorzystania siły roboczej (pasterzy) z równoczesnym podwyższeniem bezpieczeństwa bydła (Влајинац 1929: 319).

²⁸⁴ Jednego z dwojga sąsiadów uczestniczących w obyczaju *spregi* określano wyrazem **спрежњик** (RMS; RJAZ) oraz **спрежњик** ‘Zuspanner (?)’ (SR; Popović), a także w opracowaniach Bogišića i Milićevića, który pisał o nich, że „Спрежници су се у старије време држали као неки род, макар и да нису ништа своји” (Милићевић 1984: 50). Jako termin prawny pojawia się *sprežnik* (OIZ CG).

²⁸⁵ Uczestnik *suvezu* to **сүвезњик** (RMS), **сүвезњик** ‘спрежњик’ (SR; Popović). W *Zborniku* Bogišića *suveznici* są zanotowani w Hercegowinie (w Czarnogórze ich odpowiednikami są *sprežnici*).

Ostatnim przykładem zwyczajów wspólnej pracy jest **супона** ‘wspólny wypas i pojenie zwierząt’. W RJAZ *supona* (plemień Kučów) i *supon* (plemień Ozrinićów) oznaczało ‘ugovor između suponika’. Jak pisał Vlačina, *supona* to „више обичај удруживања стоке ради заједничке производње, а не обичај удруженог људског рада” (Vlačina 1929: 319)²⁸⁶. O *suponie* traktuje OIZ CG (art. 892):

Супона је кад неколико кућа своју животињу или део ње измешају, па разделивши је на струке (млад, овце, козе, волове итд.) свакој струци поставе по пастира, те их све уједно отпреме на пашу, где сав гној од помешане стоке бива за супониčku заједницу (por. Ђуровић 1974: 473 oraz *Zbornik Bogišića*),

a także artykuły 442–445 w OIZ: „Кад се неколико ималаца стоке усупоне, узимље се да им је само гној заједнички, а да припаша, млијeko и сваки други плод остаје, као и до тада, онима чије су и поједине главе животиња”.

Ludowe zwyczaje bezpłatnej pomocy były bardzo popularne zarówno w nizinnych regionach typowo rolniczych, jak i w obszarach górskich o typie pastersko-rolniczym. Dawały one możliwość szybkiego i bezpłatnego (odwzajemnionego – ale w pracy, a nie w pieniądzu) wykonania określonych czynności przy pomocy większej liczby osób. Zwyczajową zapłatą było albo ugoszczenie pracowników i zapewnienie im zabawy po wykonanej pracy, albo też odwzajemnienie uczynionej pomocy. Istniały także moby humanitarne (miłosierne) – udzielane biednym lub chorym ludziom – które nie wymagały takiego zaangażowania gospodarza, a uczestnicy wszystkie prace wykonywali za darmo. W nazewnictwie zwyczajów wzajemnego niesienia pomocy tylko wyjątkowo można spotkać wyrazy zapożyczone, większość z nich bowiem jest pochodzenia słowiańskiego. Wskazuje to z jednej strony na archaiczność tej tradycji, a z drugiej na ich rodzimość i zakorzenienie w świadomości społeczeństwa wiejskiego. Zwyczaje kształtowały się w wiejskim środowisku słowiańskim, więc także takie nazwy przybierały i zachowywały. Ponieważ były względnie hermetyczne – dotyczyły głównie społeczności jednej wsi, to nawet okres panowania tureckiego ze swym wszechobecnym słownictwem nie zdołał wpłynąć na nazewnictwo tych form.

²⁸⁶ Uczestnikiem *supony*, który wspólnie z innymi wypasa i poi zwierzęta i wraz ze swymi zwierzętami uczestniczy we wspólnej pracy lub razem pilnuje bydło, jest **супојник**, **супоник** (RMS). Wyraz *suponik* ‘człon suponičke zajednice’ jest poświadczony w opracowaniach Bogišića (w pleminiu Pješivci i Ozrinići) oraz u Vuka (z Boki Kotorskiej) **супојник** ‘који с киме заједно стоку пасе и поји’, a także w OIZ CG.

ZAKOŃCZENIE

Lingwistyczny opis struktur rodowych i społecznych w Serbii i Czarnogórze stanowi główną część niniejszej, pierwszej z planowanych trzech książek opisujących serbskie i czarnogórskie słownictwo stosunków społecznych. Każdy z rozdziałów – przedstawiający kolejne pola semantyczne – jest wieloaspektową charakterystyką (leksykalną, semantyczną, diachroniczną i gwarową) słownictwa serbskiego od końca XII do początku XX wieku. W rozdziałach, w których opis historyczno-społeczny stał się pretekstem do przedstawienia leksyki danej dziedziny życia rodzinnego i społecznego, zaprezentowano hasła i znaczenia współczesne, chronologię poświadczeń wyrazów i ich znaczeń, poświadczenia z tekstów źródłowych (średniowiecznych oraz XVII-, XVIII i XIX-wiecznych), słowników, a także różnego rodzaju leksykonów i opracowań specjalistycznych (historycznych, socjologicznych, etnograficznych). Poszczególne części stanowią zatem kompleksowe, leksykalne oraz socjologiczno-historyczne opracowanie kolejnych pól znaczeniowych.

Książka została podzielona na dwie sfery semantyczne, a każda z nich na rozdziały analizujące poszczególne pola semantyczne. **Sfera rodowa** obejmuje terminologię stosunków rodowych – nazewnictwo podstawowej jednostki organizacji rodowej (jedno-, dwu- i wielopokoleniowej rodziny) oraz stopni wyższych organizacji rodowej (rodu, bractwa, plemienia). W tej części znajduje się także artykuł poświęcony ośrodkom władzy rodowej.

Analizowane słownictwo z zakresu stosunków rodowych należy w przeważającej mierze do leksyki rodzimej, swe korzenie wywodzącej z czasów prasłowiańskich (przedpaństwowych), czyli z okresu przed osiedleniem się na Bałkanach (tu można zaliczyć pierwotnie rodowe *obitelj*, *rod*, *bratstvo* i *pleme* oraz prymarnie konkretne, materialne, a wtórnie rodowe *dom*, *kuća*, *dim*) lub pochodzącej z czasów późniejszych – z okresu po wyodrębnieniu się grupy południowo-słowiańskiej i stworzeniu nowszej terminologii serbskiej i czarnogórskiej (*porodica*, *rodbina*, *srodstvo*, *svojta*, *svojbina*, *bližika*, *zadruga*). Jedną z najistotniejszych cech rozwoju semantycznego słownictwa struktur rodowych jest użycie terminów o charakterze początkowo typowo topograficznym, konkretnym. Już u Prasłowian terminy typu *kuća*, *dom*, mając znaczenia bliskie rodowemu obliczu ich starego społeczeństwa, otrzymują nowe sensy z jednoczesnym zachowaniem pierwotnych znaczeń gospodarczych i geograficznych.

Średniowieczne rodzime słownictwo serbskiego i czarnogórskiego społeczeństwa rodowego zostało w większości zachowane do dzisiaj, choć nie oparło się rozmaitym oddziaływaniom zewnętrznym (przede wszystkim wpływom tureckim, włoskim oraz albańskim i rumuńskim). Do grupy nielicznych zapożyczeń

można zaliczyć powszechny już wyraz *familija* lub – szczególnie typowe dla regionów południowych – albańskie *fis* oraz *trbuh* i *trbušćić* jako kalki językowe.

Do leksyki rodzimej należy także nomenklatura nazw naczelników rodowych. Oprócz popularnego sposobu derywacji nazw naczelników od wyrazu *glava* (*glava* i *glavar*, *poglarar*, *poglavica*), *čelo* (*načelnik* i *začelnik*) oraz *dom* i *kuća* (*kućnik*, *domaćin*) znamienne jest przejmowanie tytułatury dowódców wojskowych. Pomimo tego, że późnośredniowieczna organizacja plemienna i klanowa w Czarnogórze (bo głównie tego terenu dotyczy analizowana leksyka) nie miała już charakteru *stricte* wojskowego, funkcjonowały w nich tytuły dowódców wojskowych rodzime i obce (*vojvoda*, *serdar*, *barjaktar*, *kapetan*), a także tytuły władców i urzędników średniowiecznych (*knez* i *kmet*).

Na **sferę społeczną**, drugą część książki, składa się 5 rozdziałów, w których scharakteryzowano słownictwo stosunków feudalnych, zwłaszcza nomenklaturę przedstawicieli warstw społecznych (warstwy wyższej: *vlastelin*, *plemić*, *boljarrin*, *aga*, *beg*; średniej: *građanin*, *erlija*, *trgovac*, *kupac*, *zanatlija*; i niższej: *sebar*, *meropah*, *seljanin*, *raja*) oraz nazewnictwo form organizacji społeczeństwa (*društvo*, *esnaf*, *ceh*) i dobrowolnych form organizacji mających przede wszystkim charakter pomocy sąsiedzkiej (*moba*, *bedba*, *pozajmica*).

W przeciwieństwie do niezmiennej słowiańskiej leksyki struktur rodowych, na kształtowanie się słownictwa warstw i organizacji społecznych silnie oddziaływały czynniki społeczno-polityczne i religijne. Jednym z najważniejszych było wprowadzenie systemu feudalnego i tworzenie się państwowości serbskiej z jednoczesnym rozpadem wielkich wspólnot rodowych, przyjęcie chrześcijaństwa, a także rozwój handlu, gospodarki pieniężnej i kultury materialnej. Te czynniki miały wpływ na wytworzenie podziałów społecznych wśród ludności słowiańskiej i ukształtowanie się nowych warstw społecznych, a w konsekwencji na powstanie nowej terminologii.

W początkach kształtowania się państwowości serbskiej, na przełomie XII i XIII wieku, słownictwo z zakresu stosunków feudalnych miało w zasadniczej części pochodzenie słowiańskie (prasłowiańskie) i było już w znacznym stopniu ukształtowane. Były to określenia przedstawicieli wszystkich warstw społecznych, tytuły szlacheckie (*velmoža*, *vlastelin*, *vlasteličić*, i nowsze: *plemić*, *blagorodnik*, *krajišnik*, *kletvenik*, *baštinik*, *bogataš*, *velikaš*, *golemaš*, *derikoža*, *posednik*, *imalac*, *vlasnik*) oraz tytuły średniowiecznych dostojników dworskich (*vladalac*, *vladavac*, *tepčija*, *kaznac*, *milosnik*, *dvoranin*, *poslanik*), które zostaną opisane w drugim tomie monografii. Do grona członków warstwy średniej należeli przede wszystkim mieszkańcy miast i przedstawiciele wolnych zawodów, a więc *građanin* oraz *kupac* i *trgovac*. W związku z wiejskim charakterem ludności serbskiej niezwykle rozbudowana była rodzima terminologia warstw niższych, która obejmowała między innymi określenia ogólne poddanych i mieszkańców wsi (*čovek* i *ljudi*, *sebar* oraz *seljanin*, *seljak*, *župljanin* i *zemljanin*), chłopów (*kmet* i *kmetić*, *meropah*, *rataj*, *muž*, *hlap* oraz *sokalnik*, *polovnik*, *mučenik*, *težak*, *posadnik*, *vlaštak*, *srbín* i nowsze *ratar*, *zemljedelac*, *poljorprivrednik*, *ispoličar*,

napoličar, trećinar) i pasterzy mieszkających i pracujących na majątkach panów (*pastir* i *pastuh* oraz nowsze: *stočar, poređar, ovčarin, stanar*), a także osób pozbawionych praw – sług, niewolników (*otrok* oraz *rab* i *rob*). Do grupy nowszych określeń można zaliczyć nazwy najemników i robotników, takie jak: *najamnik, najmenik, rabotnik, delatelj, danik, nadničar, napoličar, radnik, nadničar, platnik, plaćenik*.

W okresie państwa Nemanjiciów zapożyczenia były nieliczne, dotyczyły przede wszystkim tytułatury członków warstwy wyższej i najczęściej pochodziły z języków zachodnio- lub południowoeuropejskich, łaciny i greki (*pronijar, baron, markiz, grk, kramar, majstor*). Wyjątkowo z języka niemieckich Sasów zapożyczono kilka wyrazów związanych z ich organizacją społeczną: *purgar, gvark* i sam etnonim *Sas(in)*.

W średniowieczu pojawia się jeszcze jedno ciekawe zjawisko, oparte na zmianach semantycznych wywołanych stereotypizacją narodów, utożsamianiem ich z ich głównymi zajęciami. Dotyczy to takich wyrazów, jak *vlah, arbanas, srbin, grk, sasin*, które z etnonimów stały się określeniami przedstawicieli grup społecznych: pasterzy, chłopów, kupców i górników.

Dopiero zmiany polityczno-społeczne i kulturowo-cywilizacyjne wywołane najazdem tureckim spowodowały całkowitą zmianę systemu nazewnictwa. Ta rewolucja, nie tylko cywilizacyjno-polityczna, ale także językowa, spowodowała, że pojawiła się cała grupa nowych określeń zapożyczonych z tureckiego (lub za pośrednictwem tureckiego). Obok tworzącej się nowej mużułmańskiej warstwy wyższej (posiadacze ziemscy, dzierżawcy, wysocy urzędnicy) zaczęły funkcjonować również obce terminy. Pojawili się przedstawiciele warstwy wyższej noszący tytuły *aga, beg, spahija, čitluk-sahibija, čitlučar, zaim, zijametlija, timardžija, efendi, serhatlija*. W miastach pojawili się nowi przedstawiciele warstw średnich: grupa nowych mieszczan (*erlija* oraz *varošanin, šeherlija, kasabalija*) i przedstawiciele wolnych zawodów, rzemieślników (*zanatlja, usta* i ich uczniowie: *kalfa, šegrt*) oraz kupców (*bazrdan, pazarlija, vašardžija*). Jedyne słowiańska wieś zachowała dawne słowiańskie słownictwo, choć w ramach tureckiego systemu feudalnego funkcjonowały określenia osób poddanych, zależnych (*kulučar, sarraor, beglučar, čifčija, horjatin, čobanin, ajlukčija, argatin, izmečar, kirajdžija*), którymi najczęściej byli chrześcijanie ogólnie określane mianem *raja* lub *zimija*.

Ostatnia epoka, która na północ od Dunaju rozpoczyna się w XVIII wieku, a na południe – w XIX wieku, to początek procesu europeizacji, otwierania się na Europę i wychodzenia spod panowania osmańskiego terenów serbskich i czarnogórskich. Wraz z powolnym wchodzeniem Serbów w sferę oddziaływania kultury środkowo- i zachodnioeuropejskiej w słownictwie feudalnym pojawiła się grupa nowszych, ogólnoeuropejskich tytułów przedstawicieli wszystkich warstw społecznych, zapożyczonych z niemieckiego (*asristokrat, aristokratija, graf, riter, burger, vazal, paor, arbajter* i kalki: *zemljovlasnik, zemljoposednik*), włoskiego (*šjor, kavaljer*) oraz węgierskiego (*nemeš, grof, gazda, jobađ, parasnik*), rumuńskiego (*bujer, bačar, čobanin, mešter*) i francuskiego lub angielskiego (*kavaljer,*

nobles, madama, dama, vajnkaut, lord, ser). W tym samym czasie funkcjonowały także dawne, średniowieczne słowiańskie terminy oraz, coraz częściej już jako archaizmy, turcyzmy. W wyniku likwidacji systemu feudalnego w latach 30. XIX wieku straciło na aktualności wiele z tytułów przedstawicieli warstwy wyższej i niższej. Jednocześnie, wraz z coraz silniejszą emigracją ludności wiejskiej do miast, pojawiały się nowe zawody i nowe miejskie grupy społeczne, inne zaś ulegały znacznym przeobrażeniom. Obok stale powiększającej się grupy robotników zatrudnionych w tworzącym się powoli przemyśle, rosła w siłę i wpływy klasa urzędników.

Słownictwo poszczególnych warstw społecznych i organizacji, podobnie jak nomenklatura polityczno-administracyjna i wojskowa, najlepiej odzwierciedla zmiany społeczne, polityczne, kulturowe i cywilizacyjne. Na podstawie przeprowadzonych badań można stwierdzić, że to właśnie ta warstwa słownictwa jest najbardziej uległa politycznie lub kulturowo wpływom obcym – państwom, kulturom i narodom dominującym. Dzięki szczegółowej analizie można prześledzić historię społeczną i polityczną państwa, kontakty etniczne i językowe, a także dokładnie określić wpływ określonych narodów i państw na konkretne dziedziny życia społecznego i politycznego Serbów i Czarnogórców.

Kolejne tomy monografii pozwolą tę wiedzę rozszerzyć o inne sfery tematyczne.

BIBLIOGRAFIJA PODMIOTOWA

Słowniki języka literackiego i słowniki wyrazów obcych

- RiKSS: Ђура Даничић, *Речник из књижевних старина српских*, I–III, Биоград 1863, 1864.
- SR: Вук Стефановић Карачић, *Српски рјечник*, Београд 1986 (wyd. II fototypiczne z 1852 г.) oraz IV wyd., Београд 1935.
- VRSRiI: Иван Клајн, Милан Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад 2007.
- Ларчевић: Драгиша Лапчевић, *Занатски и трговачки речник турских и источанских речи*, Београд 1928.
- GzRSR: Велимир Михајловић, *Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду*, т. I (А–Љ), Нови Сад 1972; т. II (М–Ш), Нови Сад 1974.
- KK-ER: Велимир Михајловић, *Кнежева канцеларија 1815–1839. Етимолошки речник, (инострани фонд)*, Нови Сад 1992 (maszynopis).
- PosrbOV: Велимир Михајловић, *Посрбице од Орфелина до Вука*, т. I (Б–О), Нови Сад 1982; т. II (П–Ш), Нови Сад 1984.
- Kurzbek: *Нѣмецкїй и сербскїй словарь на потребу сербскаго народа*, Wien 1790 (wyd. Joseph Edlen von Kurzbek).
- Роровић: Ђорђе Поповић, *Речник српскога и немачкога језика* (II wyd.), Панчево 1895.
- РоровићTur: Ђорђе Поповић, *Турске и друге источанске речи у нашем језику. Грађа за велики српски речник*, Београд 1884.
- Njogoš: *Речник језика Петра Петровића Његоша*, Београд–Титоград–Цетиње 1983.
- RSJ: *Речник српског језика*, Нови Сад 2007.
- RSAN: *Речник српскохрватскога књижевног и народног језика*, т. 1–17, Београд 1959–2007.
- RMS: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, т. I–VI, Нови Сад 1967–1976.
- RSR: *Речник страних речи које се употребљавају у нас у говору, у новинама, повременим списима и књигама*, Панчево 1878.
- RZiSR: *Речник застарелих и страних речи [w:] Казивања савременика. Мемоарска грађа о Првом српском устанку*, Аранђеловац 2003, с. 245–250.
- RJAZ: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, т. I–XXIII, Zagreb 1880–1976.
- KurzbekLeks: *Славено–Сербскїй и Нѣмецкїй Лексонъ*, Wien 1790.
- Škaljić: Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom – hrvatskosrpskom jeziku*, Sarajevo 1973.

Słowniki gwar serbskich i czarnogórskich

- VojvR: Соња Бајандићева Јовановић, *Терај кера, лутко моја бела. Војвођански речник*, Нови Сад 2007.
- RVG: Вук Боричић Тиврански, *Речник васојевићког говора*, Београд 2002.
- RZag: Драго Ћупић, Жарко Ћупић, *Речник говора Загарача*, СДЗБ XLIV, Београд 1997.
- RTimok: Јакша Динић, *Тимочки дијалекатски речник*, Београд 2008.
- RTimok¹: Јакша Динић, *Речник тимочког говора*, СДЗБ XXXIV, Београд 1988, с. 7–337.
- RTimok²: Јакша Динић, *Додатак речнику тимочког говора*, СДЗБ XXXVI, Београд 1990, с. 381–423.
- RTimok³: Јакша Динић, *Речник тимочког говора (други додатак)*, СДЗБ XXXVIII, Београд 1992, с. 379–586.
- Nikšić: Љубомир Ђоковић, *Говорни драгуљи Никшићког краја. Рјечник мање познатих ријечи и други прилози*, Београд 2005.
- RKM: Глиша Елезовић, *Речник косовско-метохијског дијалекта*, СДЗБ, т. IV (А–Њ), Београд 1932; т. VI (О–Ш), Београд 1934.
- RPiva: Светозар Гаговић, *Из лексике Пиве (село Безује)*, СДЗБ LI, Београд 2004, с. 1–312.
- RRož: Ibrahim Hadžić, *Rečnik lokalizama i arhaizama narodnog govora rožajskog kraja*, Rožaje 2000, 2001.
- RVanat: Гордана Јованов, *Речник Срба у Банату*, Панчево 2005.
- MČek: Никола Јосимовић, *Моје чекмеже. Речник месног говора*, Сурчин 2010.
- RKam: Властимир Јовановић, *Речник села Каменица код Ниша*, СДЗБ LI, Београд 2004, с. 313–688.
- RKam¹: Властимир Јовановић, *Речник села Каменица код Ниша*, СДЗБ LIV, Београд 2007, с. 403–529.
- RKrup: Данило Крунић, *Речник Крунића [w:] Братство Крунића у племену Пиви*, Подгорица 1996.
- CrnogR: Milorad Taki Latković, *Građa za crnogorski rječnik*, Cetinje 2007.
- RMač: Анђелка Лазић, *Грађа за Речник говора Мачве*, Шабац 2008.
- RomanBP: Vesna Lipovac-Radulović, *Romanizmi u Crnoj Gori. Budva i Paštrovići* (wyd. 2), Novi Sad 1997.
- RomanJBK: Vesna Lipovac-Radulović, *Romanizmi u Crnoj Gori. Jugoistočni dio Boke kotorske* (wyd. 2), Novi Sad 1998.
- RCR: Миодраг Марковић, *Речник народног говора у Црној Реци*, СДЗБ XXXII (с. 243–500), Београд 1986; СДЗБ XXXIX (с. 149–398), Београд 1993.
- RLesk: Бранислав Митровић, *Речник лесковачког говора*, Лесковац 1984.
- RomanSBK: Srđan Musić, *Romanizmi u sjeverozapadnoj Voki Kotorској*, Београд 1972.
- RNjag: Душан Оташевић, *Речник Његуша [w:] Његуши кроз време*, Подгорица 1999.
- RPosav: Илија Павловић, *Рјечник говора Срба Посавине и Семберије*, Београд 2008.
- RSGV: Драгољуб Петровић (ред.), *Речник српских говора Војводине*, свеска 1: А–Б, Нови Сад 2000; свеска 2: В–Д, Нови Сад 2002; свеска 3: Ђ–Ј, Нови Сад

2003; свеска 4: К–Љ, Нови Сад 2004; свеска 5: М–Њ, Нови Сад 2005; свеска 6: О–Пољупчић, Нови Сад 2006; свеска 7: Поључити–Рзати, Нови Сад 2007; свеска 8: Риба–С, Нови Сад 2008; свеска 9, Т–Ф, Нови Сад 2009, свеска 10: Х–Ш, Нови Сад 2010.

UR: Милија Stanić, *Ускочки речник*, т. I, Београд 1990; т. II, Београд 1991.

VasoJ: Рада Стијовић, *Из лексике Васојевића*, СДЗб ХХХVI, Београд 1990.

RomanVas: Рада Стијовић, *Романизми у говору Васојевића*, LeksPoz, с. 277–297.

RomGrecCG: Бранко Л. Шоћ, *Романизми и гречизми у црногорском језику, Континентални дио Црне Горе, Цетиње* 2002.

RRad: Миле Томић, *Речник радимског говора*, СДЗб ХХХV, Београд 1989.

RProš: Милош Вујичић, *Рјечник говора Прошћења (код Мојковца)*, Подгорица 1995.

LeksLaza: Наташа Вуловић, *Лексика у приповеткама Лазе К. Лазаревића*, Београд 2010.

RJug: Момчило Златановић, *Речник говора југа Србије*, Врање 2011.

RJuž: Момчило Златановић, *Речник говора јужне Србије*, Врање 1998.

TurcJSrb I: Момчило Златановић, *Турцизми у говору јужне Србије*, Прилози проучавању језика, бр. 17, Нови Сад 1981.

TurcJSrb II: Момчило Златановић, *Turcizmi u govoru južne Srbije*, Зборник радова, св. 5, Врање 1987.

RPirot: Новица Живковић, *Речник пиротског говора*, Пирот 1987.

RJabl: Радмила Жугић, *Речник јабланичког краја*, СДЗб LIII, Београд 2006.

Słowniki etymologiczne

Bezljaj ES: France Bezljaj, *Etimološki slovar slovenskega jezika*, Ljubljana 1977–2005.

Boryś SEJP: Wiesław Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.

ESSJa: *Этимологический словарь славянских языков*, Москва 1974.

ERSJ: *Етимолошки речник српског језика*, т. 1, Београд 2003; т. 2, Београд 2006, т. 3, Београд 2008.

Skok ER: Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, т. I–IV, Zagreb 1971–1974.

Sławski SEJP: *Słownik etymologiczny języka polskiego*, т. I–V, Kraków 1952–1975.

SP: *Słownik prasłowiański*, т. I–VIII, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974–2001.

Snoj SES: Marko Snoj, *Slovenski etimološki slovar* (wyd. II), Ljubljana 2003.

Leksykony i słowniki tematyczne

A-SPC: *Азбучник Српске православне цркве по Радославу Грујићу* Слободан Милеуснић (уред.), Београд 1993.

LeksSSV: Сима Ћирковић, Раде Михалчић, *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999.

SMR: Шпиро Кулишић, *Српски митолошки речник* (wyd. II), Београд 1998.

- MSKDSI: *Mały słownik kultury dawnych Słowian*, L. Leciejewicz (red.), Warszawa 1988.
- Mažuranić: Vladimir Mažuranić, *Prinosi za hrvatsko pravno-povijesni rječnik*, Zagreb 1908–1922.
- RečZURP: Ђорђе Петровић, *Рѣчникъ закона', уредба', уредбены прописа' и пр. изданы у Княжеству Србији од 1827 до половине 1854 год.*, Београд 1856.
- A-SSKP: Ђорђе Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1990.
- JurPolTerm: *Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs*, Wien 1853.

Teksty źródłowe prawno-historyczne

- CZ: *Црногорски законици 1796–1916*, I–V, Подгорица 2005.
- DH: Павле Ивић, Милица Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976.
- DZ: *Законик общи црногорски и брдски, Законикъ Даниїла Првозгъ*.
- GZS: *Srpski građanski zakonik* [w:] *Zbornik građanskih zakonika stare Jugoslavije*, Titograd 1960, s. 153–267.
- KD: Стојан Новаковић, *Законик Стефана Душана, цара српског* (wyd. fototypiczne), Београд 2004.
- MS: Franc Miklosich, *Monumenta serbica spectantia historiam serbiae bosnae ragusii*, Viennae 1858 (reprint: Beograd 2006).
- OIZ CG: Valtazar Bogišić, *Opšti imovinski zakonik za Crnu Goru 1888*, Cetinje 1980.
- PI 1960: *Paštrowske isprave*, knj. 2, Budva 1960.
- PI 1959: *Paštrowske isprave XVI–XVIII v.*, Cetinje 1959.
- PSU: Радош Љушић, *Први српски устанак. Акта и писма на српском језику*, књ. I 1804–1808, Radoslav Perović (red.), Београд 1977.
- SMV: Стојан Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, Београд 1907.
- ZoR: Никола Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962.
- SPiP: Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, Београд 1929.
- SSZiN: Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I–IV, Београд (I–1982, II–1983) (reprint z 1902 i 1903 г.).
- UKCG: *Устав Књажевине Црне Горе* [w:] *Црногорски законици*, т. III, Подгорица 2005.
- UKS: *Устав Књажества Србије 1835*, Београд 2004.
- ZOCiB: Милорад Медаковић, *Законик общи црногорски и брдски*, Земун 1850, с. 86–105.
- ZPPNj: *Законик Петра I Владике Црногорског*, Београд 1830.
- ZS: Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 2005.
- ZZ: Милош Благојевић, *Земљораднички закон. Средњовековни рукопис*, Београд 2007.

BIBLIOGRAFIJA PRZEDMIOTOWA

Literatura jezykoznawcza

- Ајдуковић, Јован, 1997: *Русизми у српскохрватским речницима. Принципи адаптације*. Речник, Београд.
- Ајдуковић, Јован, 2004: *Контактолошки речник адаптације русизама*, Београд.
- Ајети, Идриз, 1977: *Прилог проучавању узајамних арбанашко-српскохрватских језичких односа*, *VezeS-H*, с. 395–404.
- Вабич, Стјепан, 1984: *Нјемачке преведенице у хрватском или српском језику*, *LeksLeks*, с. 9–14.
- Барјактаревић, Мирко, 1984: *Нужност познавања традиционалне културе за лексичка истраживања*, *LeksLeks*, с. 15–21.
- Бјелетић, Марта, 1994: *Терминологија крвног сродства у српскохрватском језику*, *ЈФ L*, Београд, с. 199–207.
- Бјелетић, Марта, 1995: *Turcizmi u srpskohrvatskoj terminologiji srodstva*, *ЈФ LI*, Београд, с. 203–221.
- Бјелетић, Марта, 1996: *Hungarizmi i germanizmi u srpskohrvatskoj terminologiji srodstva*, *LeksPoz*, с. 199–208.
- Вркић-Ђукић, Весна, 1990: *Neki germanizmi u srpskohrvatskom jeziku severnog Banata*, *ЗМСФЛ XXXIII*, Нови Сад, с. 25–28.
- Вркић-Ђукић, Весна, 1996: *Još neki germanizmi u srpskom jeziku severnog Banata*, *LeksPoz*, с. 231–234.
- Ђупић, Драго, 1977: *О неким црквенословенским језичким цртама у Горском вијенцу Петра Петровића II Његоша*, *VezeS-H*, с. 193–212.
- Дабич, Богдан, 1976: *Adaptacija slovenskih naziva u srpskohrvatskom jeziku*, *Književni jezik*, Сарајево, с. 55–67.
- Дабих, Богдан, 1978: *Позајмљене именице (еуропеизми) у словенским стандардним језицима – њихова фонолошка и морфолошка адаптација*, Сарајево.
- Дабич, Богдан, 1984а: *Нјемачки елементи у српскохрватском књижевном језику (гласовна и обличка адаптација)*, *Pregled*, бр. 2, Сарајево, с. 163–176.
- Дабих, Богдан, 1984б: *Русизми и славјанизми у лексици „Луче микрокозме”*, *LeksLeks*, с. 47–52.
- Драшковић, Владо, 1977: *О значењу неких романизама у Црној Гори*, *VezeS-H*, с. 317–330.
- Дешић, Милорад, 1977: *Неке лексичко-семантичке особине страних ријечи у српскохрватском језику*, *VezeS-H*, с. 469–473.
- DziejeSł 2002: *Dzieje Słowian w świetle leksyki*, Kraków.
- Берић, Василије, 1927: *Арбанаске речи у српском језику*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. VII, Београд, с. 23–30.

- Ђерић, Василије, 1930: *Још нешто о арбанашким речима у српском језику*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. X, Београд, с. 42–49.
- Ђилковић, Rudolf, 1986: *Теорија језика и контакти*, Zagreb.
- Флора, Раду, 1977: *Српскохрватско-румунски лексикални односи*, *VezeS-H*, с. 341–359.
- Gamulescu, Dorin, 1977: *Неколико запажања о румунско-српскохрватским интерференцијама на језичком плану*, *VezeS-H*, с. 361–371.
- Грковић, Милица, 1984: *Правна и економска терминологија ћирилских повеља и писама XII и XIII века*, *LeksLeks*, с. 41–46.
- Грковић-Мејџор, Јасмина, 2007: *Стиси из историјске лингвистике*, Сремски Карловци–Нови Сад.
- Надровић, Laslo, 1986: *Мађарски елементи у српскохрватском језику*, Нови Сад 1986.
- Ивић, Милка, 1996: *Општи поглед на проблем туђица*, *LeksPoz*, с. 11–16.
- Ивић, Павле, 1977: *Домаћи и страни елементи у терминологији друштвеног, економског и правног живота у средњовековној Србији*, *VezeS-H*, с. 253–264.
- Ивић, Павле, 1980: *Развој терминологије у језику средњовековних Срба*, Глас САНУ CCCXXV, књ. 11, Београд, с. 469–473.
- Ивић, Павле, 1986: *Ивић Павле, Српски народ и његов језик*, Београд.
- Јерковић, Јован, 1996: *Мађаризми и Реčнику српскохрватског књижевностног језика*, *LeksPoz*, с. 173–179.
- Јуранчић, Јанко, 1977: *Како су словеначка и хрватска Панонија у средњем веку изграђивале своју религиозну и социолошку терминологију*, *VezeS-H*, с. 305–315.
- Јуранчић, Јанко, 1984: *Slovenske koordinate na Balkanu i na његовој северној периферији*, *LeksLeks*, с. 83–90.
- Којић, Јадранка, 2006: *Географска терминологија Бањана*, Прилози проучавању језика, 37, Нови Сад, с. 221–246.
- Корецни, František, 1966: *К етимологији slav. otrokъ*, Етимологија, Москва, с. 54–61.
- Косановић, Марија-Магдалена, 2001: *Славистичка лингвистичка поређења*, Подгорица.
- Косановић, Марија-Магдалена, 2003: *Сербские исследования заимствованной лексики в славянских языках*, Славистика VII, Београд, с. 45–51.
- Квока, Tomasz, 2010: *Dom i kiца w języku i kulturze Serbów i Czarnogórców*, *Linguistica Copernica* 1 (3), Toruń, с. 251–270.
- LeksLeks: *Лексикологија и лексикографија*, Зборник радова, Нови Сад 1984.
- Лома, Александар, 2004: *Прасловенска лексика и култура у индоеврпском контексту* [w:] В. Васић (red.), *Предавања из историје језика*, Нови Сад, с. 15–42.
- Луковић, Милош, 2009: *Богишићев законик*, Београд.
- Марков, Борис, 1957: *О наставцима -ана, -лија, -лук, -ција*, Наш језик VIII, Београд, с. 151–170.
- Мамић, Mile, 1992: *Тетелји хрватског правног називља*, Zagreb.
- Магијашевић, Јелка, 1996: *Словенске речи као стране речи у српском језику*, *LeksPoz*, с. 153–158.
- Мишевска Томић, Олга, 1996: *Интернационализми у српском руху*, *LeksPoz*, с. 69–80.

- Младеновић, Александар, 1977: *Прилог познавању односа између српскога и славеносрпскога језика у другој половини XVIII и у првим деценијама XIX века*, VezeS-H, с. 157–163.
- Младеновић, Александар, 1984: *Речник текстова славеносрпског периода и нека питања његове обраде*, LeksLeks, с. 98–101.
- Младеновић, Александар, 1989: *Славеносрпски језик. Студије и чланци*, Нови Сад.
- Младеновић, Александар, 1995: *Славеносрпски књижевни језик – почеци и развој*, ЗМСФЛ XXXVIII/2, Нови Сад.
- Mrzović, Ravica, 1996: *Germanizmi u govornom jeziku Vojvodana*, LeksPoz, s. 209–230.
- Мусић, Срђан, 1977: *Романизми у говорима наше јужне јадранске обале и њеног залеђа*, VezeS-H, с. 331–339.
- LeksPoz: *О лексичким позајмљеницама. Зборник радова са научног скупа Стране речи и изрази у српском језику*, Суботица–Београд 1996.
- Pavlović, Milivoj, 1960: *Tragovi rudara Sasa u srpskohrvatskom jeziku*, Годишњак Филозофског Факултета у Новом Саду, књ. 5, Нови Сад, с. 99–127.
- Пенавин, Олга, 1977: *Везе српскохрватског језика и мађарских дијалеката у Југославији*, VezeS-H, с. 239–252.
- Петровић, Драгољуб, 1983: *О карпатолингвистичком аспекте сербохрватско-албанских лексических одношенј*, JazykKont, с. 194–210.
- Петровић, Снежана, 1993: *Историјат и стање проучавања турцизама у српскохрватском језику*, ЗМСФЛ XXXVI/2/1993, Нови Сад.
- Петровић, Снежана, 1997: *Турцизми у Етимолошком рјечнику*, ЗМСФЛ XL/1/1997, Нови Сад.
- Поповић, Иван, 1953: *Новогрчке и средњегрчке позајмице у савременом српскохрватском језику*, Зборник радова САНУ XXXVI, Византолошки институт књ. 2, Београд, с. 199–237.
- Поповић, Иван, 1955а: *Иван Поповић, Грчко-српско лингвистичке студије II – Грчке позајмице у савременом српскохрватском језику*, Зборник радова САНУ XLIV, Византолошки институт књ. 3, Београд, с. 111–115.
- Поповић, Иван, 1955б: *Иван Поповић, Грчко-српско лингвистичке студије III – Проблем хронологије византијских и новогрчких позајмица у српском језику*, Зборник радова САНУ XLIV, Византолошки институт књ. 3, Београд, с. 117–157.
- Поповић, Иван, 1955: *Историја српскохрватског језика*, Нови Сад.
- Поповић, Иван, 2007: *Историја српскохрватског језика*, Београд–Лазаревац–Крагујевац.
- Porowska-Taborska, Hanna 2004: *Z językowych dziejów Słowiańszczyzny*, Warszawa.
- JazykKont: *Проблеми језикових контактов*, Славјанско и балканско језикознание, Москва 1983.
- InterJazykKont: *Проблеми интерференци и језикових контактов*, Славјанско и балканско језикознание, Москва 1975.
- Пудић, Ивањ, 1977: *Германизми у Вуковом Српском рјечнику*, VezeS-H, с. 273–290.
- Ракић, Радомир, 1991: *Терминологија сродства у Срба*, Београд.
- Rammelmeyer, Matthias, 1977: *Њемачки лексички калк и творба ријечи у српскохрватском језику*, VezeS-H, с. 291–304.

- Родић, Никола, 1977: *Лингвистичка адаптација грчких речи у најстаријим српским апракосима* (XII–XIII век), *VezeS-H*, с. 427–444.
- Родић, Никола, 1984: *Речи грчког порекла у Речнику косовско-метохијског дијалекта Г. Елезовића*, *LeksLeks*, с. 157–160.
- Schütz, Joseph, 1984: *Geografska terminologija sprpskohrvatskog jezika*, Beograd–Novi Sad (tytuł oryg. *Die geographische Terminologie des serbokroatischen*, Berlin 1957).
- Skok, Petar, 1938: *Prilozi proučavanju turcizama u srp.-hrv. jeziku*, *Slavia XV*, Praha, s. 166–190, 336–366, 481–505.
- Stachowski, Stanisław, 1973: *Fonetyka zapożyczeń osmańsko-tureckich w języku serbsko-chorwackim*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Stachowski, Stanisław 2007: *Słownik historyczny turcyzmów w języku polskim*, Kraków.
- Станишић, Вања, 1995: *Српско-албански језички односи*, Београд.
- Стијовић, Светозар, 1992: *Славенизми у Његошевим делима*, Нови Сад–Сремски Карловци.
- Šipka, Danko, 1993: *Leksikologija*, Novi Sad.
- Šonje, Šimun, 1976: *Starogrčka imena i riječi u hrvatskosrpskom jeziku*, *Književni jezik*, Sarajevo, s. 75–82.
- Терзић, Богдан, 1999: *Руско-српске језичке паралеле*, Београд.
- Vasmer, Max, 1944: *Die griechischen Lehnwörter im Serbo-Kroatischen*, *Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, Jahrgang 1944, Philosophisch-Historische Klasse, Nr. 3, Berlin.
- VezeS-H: *Veze srpskohrvatskog jezika sa drugim jezicima u sinhroničskoj i dijahroničskoj perspektivi*, Научни Састанак Слависта у Вукове дане, Реферати и саопштења, бр. 6, Београд 1977.
- Вукомановић, Славко, 2006: *Српски језик у његов развој*, Београд.
- Vyukupěl, Bohumil, 2004: *Studie k šlechtickým titulům v germánských, slovanských a baltských jazycích*, Brno.

Literatura historyczna, socjologiczna, etnograficzna i prawna

- Barjaktarović, Mirko, 1966: *O balkanskim plemenima*, Albanološka istraživanja, knj. III (za god. 1965–1966), Priština, s. 99–112.
- Барјактаровић, Мирко, 1974: *О једној појави родовског менталитета код неких балканских народа*, Зборник Филозофског факултета књ. XII–1, Београд, с. 509–517.
- Барјактаровић, Мирко, 1981: *О породичним задругама у Југославији данас, Предмет и метод изучавања патријархалних заједница у Југославији*, уредник Ђ. Пејовић, Титоград, с. 277–286.
- Барјактаровић, Мирко, 1986: *Новија динарска племена*, Гласник Етнографског Института XXXV, Београд, с. 73–80.
- Барјактаровић, Мирко, 1994: *Уз порекло неких наших обичајноправних одредаба*, *Valcanica XXV–2*, Београд, с. 25–42.

- Барјактаровић, Мирко, 1997: *О новијим балканским племенима*, Новопазарски зборник, бр. 21/1997, Нови Пазар, с. 113–140.
- Благојевић, Милош, 1989: *Крајишта средњовековне Србије [w:] Војне крајине у југословенским земљама у новом веку до Карловачког мира 1699*, Зборник радова, Београд.
- Благојевић, Милош, 2001: *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд.
- Благојевић, Милош, 2004: *Немањићи и Лазаревићи. Српска средњовековна државност*, Београд.
- Благојевић, Милош, 2007: *Земљораднички закон. Средњовековни рукопис*, Београд.
- Благојевић, Милош, Медаковић, Дејан, 2000: *Историја српске државности I*, Нови Сад.
- Богетић, Љубинко, 1974: *Обичајно право и самоуправе на колективним пашињацима балканских сточара у 19. и почетком 20 в.*, *ОбићPravo*, с. 159–175.
- Богишић, Валтазар, 1984: *Правни обичаји у Црној Гори, Херцеговини и Албанији*, Титоград.
- Boğišić, Valtazar, 1999: *Zbornik pravnih običaja u Južnih Slovena – građa u odgovorima iz raznih krajeva slovenskog juga*, Beograd–Podgorica.
- Бојовић, Јован, 1982a: *Законик књаза Данила*, Титоград.
- Бојовић, Јован, 1982b: *Законодавство и органи централне власти у ЦГ у вријеме митр. Петра I Петровића (1784–1830)*, с. 5–120, *Историјски Записи*, год. 35 (55), 1–2, Титоград.
- Вока 1999: Savo Nakićenović, *Voка*, Podgorica.
- Боровски, Станислав, 1939: *Богишићев рукопис Попис државног уређења Црне Горе из године 1873*, Записи 21, Цетиње, с. 273–286.
- Божић, Иван, 1974: *Катуни Црне Горе*, *ОбићPravo*, с. 245–249.
- Срмница 1988: Jovan Vukmanović, *Срмница. Antropogeografska i etnološka ispitivanja*, Beograd.
- Чалић, Мари-Жанин, 2004: *Социјална историје Србије 1815–1941*, Beograd (tytuл отуг. *Sozialgeschichte Serbiens 1815–1941*).
- Чубриловић, Васа, 1958: *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд.
- Чубриловић, Васа, 1959: *Терминологија племенског друштва у Црној Гори*, Београд.
- Чубриловић, Васа, 1966: *Одабрани историјски радови*, Београд.
- Чубриловић, Васа, 1974: *Патријархална друштва и њихова обичајна права у Албанији и Црној Гори средњег века*, *ОбићPravo*, с. 43–69.
- Чубриловић, Васа, Ђоровић, Владимир, 1974: *Србија: од 1858 до 1903 године*, Београд.
- Динић, Михаило, 1968: *Власти за време Деспотовине*, Зборник философског факултета, књ. 10, Београд 1968, с. 237–243.
- DMогаћа 1984: Sekula Dobričanin, *Donja Morača. Život i običaji narodni po tradiciji*, Titograd.
- Ђурђевић, Бранислав, 1963: *Територијализација катунске организације до краја XV века*, Научно друштво СР Босне и Херцеговине, Сарајево, с. 85–110.
- Ђурђевић, Бранислав, 1974: *Значај црногорског збора у 17 веку*, *ОбићPravo*, с. 269–297.

- Ђурђевић, Бранислав, 1981: *Неки историјско-методолошки проблеми при употреби етнографског материјала у испитивању наших племена*, Титоград, с. 109–120.
- Ђурђевић, Бранислав, 1984: *Постанак и развитак брдских, црногорских и херцеговачких племена*, Титоград.
- Ђуровић, Радомир, 1974: *Обичајно право и аграрни односи код југословенских народа*, ОбићPravo, с. 467–495.
- Филиповић, Миленко С., 1945: *Несродничка и предвојена задруга*, Београд.
- Фотић, Александар (red.), 2005: *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Београд.
- Ђавриловић, Славо, 2004: *Војводина и Србија у време првог устанка*, Нови Сад.
- Голјија 1987: Обрад Вишњић, *Голјија и Голјијани. Прилози за монографију племена*, Требиње.
- Гузина, Ружица, 1974: *Регулисање својинских односа у Србији 19 века на бази обичајног права*, ОбићPravo, с. 455–466.
- Храбак, Богумил, 1987: *Сточарско-војничко друштво ЦГ у 16 веку и његово обуздавање административно-политичким изменама*, с. 41–48, Историјски Записи, год. 40, 1, Титоград.
- Илић, Ананије, 1936: *Систем права о кућниј заједници у Црној Гори*, Београд.
- Илијић, Никола, 1999: *Историја задруге код Срба*, Београд.
- Ивић, Павле, Грковић, Милица, 1976: *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад.
- Јокић, Љилјана, 2002: *Državopravna istorija Crne Gore*, Podgorica.
- Јовићевић, Владимир Д., 1994: *Данилов законик. Снага државе*, Подгорица.
- Карисода Станјевић, Љубомир, 1998: *Станјевићи. Stogodišnja rezidencija dinastije Petrović (istorijat i izvori)*, Cetinje.
- Караџић, Вук С., 1922: *Црна Гора и Бока Которска (Montenegro und die Montenegriner)*, Београд.
- Караџић, Вук С., 1969: *Историјски списи I*, Београд.
- Караџић, Вук С., 1972: *О Црној Гори. Разни списи*, Београд.
- Караџић, Вук С., 1987: *Етнографски списи о Црној Гори*, Београд.
- Казер, Карл, 2002: *Porodica i srodstvo na Balkanu. Analiza jedne kulture koja nestaje* (prev. Olivera Durbaba), Beograd.
- Казавг 2003: *Казивања савременика. Мемоарска грађа о Првом српском устанку* (приредио Љубодраг Поповић), Аранђеловац.
- Комар, Горан, 1998: *Ћирилска документа Млетачког архива у Херцег-Новом – политичко-управни списи – и Ћирилска документа манастира Савина – 18. вијек (1689–1825)*, Херцег–Нови.
- Костић, Цветко, 1975: *Sociologija sela*, Beograd.
- Крунић 1998: Danilo D. Krunić, *Bratstvo Krunića u plemenu Pivi*, Podgorica.
- Кући 1931: Jovan Dučić, *Život i običaji plemena Kuća*, CE36 48, Beograd.
- Кући, Вратоножићи, Пипери 1981: Jovan Erdeljanović, *Kući, Bratonožići, Piperi*, Beograd.
- Кулишић, Шпиро, 1981: *О потреби дијалектичког проучавања нашег динарског родовског друштва*, PatrZajedn, с. 51–70.
- Лутосав, Милсав, 1981: *Племи, сплемењавање, расплемењавање, срођавање и одрођавање у горњем Полимљу и неким другим областима Старе Раике*, PatrZajedn, с. 269–273.

- Љушић, Радош, 2001: *Историја српске државности II. Србија и Црна Гора – нововековне српске државе*, Нови Сад.
- Љушић, Радош, 2005a: *Вожд Карађорђе*, Београд.
- Љушић, Радош, 2005b: *Кнежевина Србија*, Београд.
- Malesija 1997: A. Jovičević, *Malesija*, Podgorica.
- Марјановић-Душанић, Смиља, Поповић, Даница (red.), 2004: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, Београд.
- Медаковић, Милорад, 2001: *Живот и обичаји Црногораца*, Београд (reprint z 1860 г.).
- Михаљчић, Раде, 1999: *Господар – владарска титула Ивана Црнојевића*, Историјски записи LXXII, 1999/3–4, Подгорица, с. 7–14.
- Милић-Грчић, Јелена, 1967: *Књажевска канцеларија 1815–1839*, Београд.
- Милићевић, Јован, 2002: *Друштвене појаве у Србији XIX века*, Београд.
- Милићевић, Милан Ђ., 1984: *Живот Срба сељака*, Београд.
- Милићевић, Милан Ђ., 2005: *Кнежевина Србија*, Београд.
- Милошевић, Антон, 1948: *Како се владало од давнина у Которској Републици и у каснија времена у Котору*, с. 288–305, Историјски записи, Цетиње, књ. 1.
- Миљковић-Катић, Бојана, 2002: *Структура градског становништва Србије средином XIX века*, Београд.
- Митровић, Милован, 1999: *Српско село. Прилог социологији традиционалног српског друштва*, Нови Сад.
- Новаковић, Стојан, 1907: *Матије Властара Синтагмат*, Београд.
- Новаковић, Стојан, 2000: *Васкрс државе српске*, Београд.
- Новаковић, Стојан, 2002: *Народ и земља у старој српској држави*, Београд.
- Новаковић, Стојан, 2004: *Законик Стефана Душана, цара српског* (wyd. fototypiczne), Београд 2004.
- Новаковић, Стојан, 2005: *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд.
- Нјегуши 1999: Dušan Otašević, *Njeguši kroz vrijeme*, Podgorica.
- ОбићPravo 1974: *Обичајно право и самоуправе на Балкану и у суседним земљама*, Београд.
- Пајовић, Миљивоје, 2001: *Владари српских земаља*, Београд.
- Pantelić, Nikola, 1980: *Tradicionalni elementi društvene organizacije i severoistočnoj i delu centralne Srbije*, Godišnjak ANUBiH, knj. XVIII, Sarajevo, s. 173–199.
- Раštroвићи 1960: Jovan Vukmanović, *Paštrovići. Antropogeografsko-etnološka ispitivanja*, Cetinje.
- Пекуларац, Божидар, 1986: *Дукали о успостављању гувернадурства у ЦГ и о давању повластица*, с. 5–18, Историјски Записи, год. 39, књ. Титоград.
- Перишић, Мирослав, *Град и грађани у Србији крајем 19. века*, Историјски записи, Подгорица, с. 107–127.
- Перовић, Душан, 1979: *Из историје првог српског устанка*, Београд.
- Перунчић, Бранко, 1956: *Српско средњовековно село*, Београд.
- Piva 1996: Obren Blagojević, *Piva*, Beograd.
- PatrZajedn 1981: *Предмет и метод изучавања патријархалних заједница у Југославији*, уредник Ђ. Пејовић, Титоград.

- Raduliće 1991: Marko Radović, Ljubomir Radović, *Raduliće u nastajanju i raseljavanju. Monografija*, Beograd.
- Riječka 1999: Andrija Jovićević, *Riječka nahija u Crnoj Gori*, Podgorica.
- Rovca 1984: Mirko Barjaktarović, *Rovca* (etnološka monografija), Titograd.
- Радојчић, Никола, 1950: *Душанов законик 1349–1354*, Нови Сад.
- Радојчић, Никола, 1962: *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд.
- Rašović, Zoran, 2002: *Stvarno pravo*, Podgorica.
- Ровински, Павле А., 1998: *Етнографија Црне Горе*, том I–II, Подгорица.
- Стаматовић, Александар, 2000: *Историја племена Загарача*, Никшић.
- StaraCG 1926: Jovan Erdeljanović, *Stara Crna Gora*, CE36 39, Београд.
- Стојановић, Љубомир, 1929: *Старе српске повеље и писма*, Београд.
- Стојановић, Љубомир, 1982: *Стари српски записи и натписи*, I–IV, Београд (I – 1982, II – 1983) (reprint z 1902 i 1903 г.).
- Столић, Ана, Макуљевић, Ненад, 2007: *Приватни живот у српским земљама у деветнаестом веку*, Београд.
- StoOIZ 1989: *Стогодишњица Општег имовинског законика за Књажевину Црну Гору*, Титоград 1989.
- Стојанчевић, Владимир, 1993: *Србија и српски народ у Турској 1804–1878*, Глас САНУ CCCLXXII, књ. 8, Београд.
- Стојанчевић, Владимир, 2004: *Србија и српски народ у време првог устанка*, Нови Сад.
- Стојанчевић, Видосава, 1995: *Породица у Подгорици*, Ваљево.
- Шумић, Трипко, 2001: *Право својине. Протиси и расправе*, Београд.
- Тадић, Милун, 1998: *Кићени сватови. Свадба у Пиви*, Podgorica.
- Тарановски, Теодор, 1931: *Историја српског права у Немањинској држави*, I.део. *Историја државног права*, Београд.
- Топаловић, Живко, 2002: *Себри и властели. Друштвени поредак у старој српској држави*, Београд.
- Vlahović, Petar, 1991: *Kultura ludowa Serbów*, Kraków.
- Влајинац, Милан З., 1926: *Бедба и заманица као мобарска и кулчарска работа у Срба средњег века*, Гласник Скопског научног друштва, књ. II, св. 1–2, Скопље, с. 47–66.
- Влајинац, Милан З., 1929: *Моба и позајмица*, CE36 44, Београд.
- Вујачић, Видак, 1974: *Насљедни и имовински односи у 'класичној' црногорској патријархалној породици, с посебним освртом на прецедентно право мушких*, ObičPravo, с. 498–512.
- Вујачић, Видак, 1977: *Трансформација патријархалне породице у Црној Гори*, Београд.
- Вујачић, Видак, 1981: *Карактер братственичко-племенске структуре и организације*, PatrZajedn, с. 161–180.
- Вујошевић, Ново, 1981: *Социолошки приступ проучавању патријархалних заједница (племе, братство, породица)*, PatrZajedn, с. 91–108.
- Вукчевић, Никола, 1981: *Етимологија појма 'Влах' и његова разна значења*, PatrZajedn, с. 315–341.
- Вукосављевић, Среген В., 1957: *Организација динарских племена*, Београд.

- Вуксан, Душан, 1935: *Црногорски правитељствујући сенат*, с. 321–331, ЗАПИСИ, Цетиње, год. 8, књ. 13, јуни.
- Вуксан, Душан, 1937: *Кад и како је укинута гувернадурство у ЦГ*, 1–9, ЗАПИСИ, Цетиње, год. 10, књ. 18, јуни.
- Вулетић, Александра, 2002: *Породица у Србији средином 19. века*, Београд.
- Вулетић, Александра, Мијаиловић, Јасна, 2005: *Између посела и балова*, Београд.
- Zeta 1999: Andrija Jovičević, *Zeta i Lješkopolje. Skadarsko jezero*, Podgorica.
- Живковић, Тибор, 2004: *Црквена организација у српским земљама*, Београд.

Czasopisma

- ГДИ, *Годишњак за друштвену историју*, Београд.
- ЗМСФЛ, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, Нови Сад.
- ЈФ, *Јужнословенски филолог*, Београд.
- СДЗб, *Српски дијалектолошки зборник*, Београд.
- СЕЗб, *Српски етнографски зборник*, Београд.
- ИЗ, *Историјски записи*, Цетиње, Подгорица.
- ЗАПИСИ, *Гласник цетињског историјског друштва*, Цетиње.

REDAKTOR PROWADZĄCY

Mirosław Ruszkiewicz

ADIUSTACJA

Barbara Górską

KOREKTA

Jerzy Hrycyk

SKŁAD I ŁAMANIE

Katarzyna Mróz-Jaskuła

Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego

Redakcja: ul. Michałowskiego 9/2, 31-126 Kraków

tel. 12-631-18-81, 12-631-18-82, fax 12-631-18-83